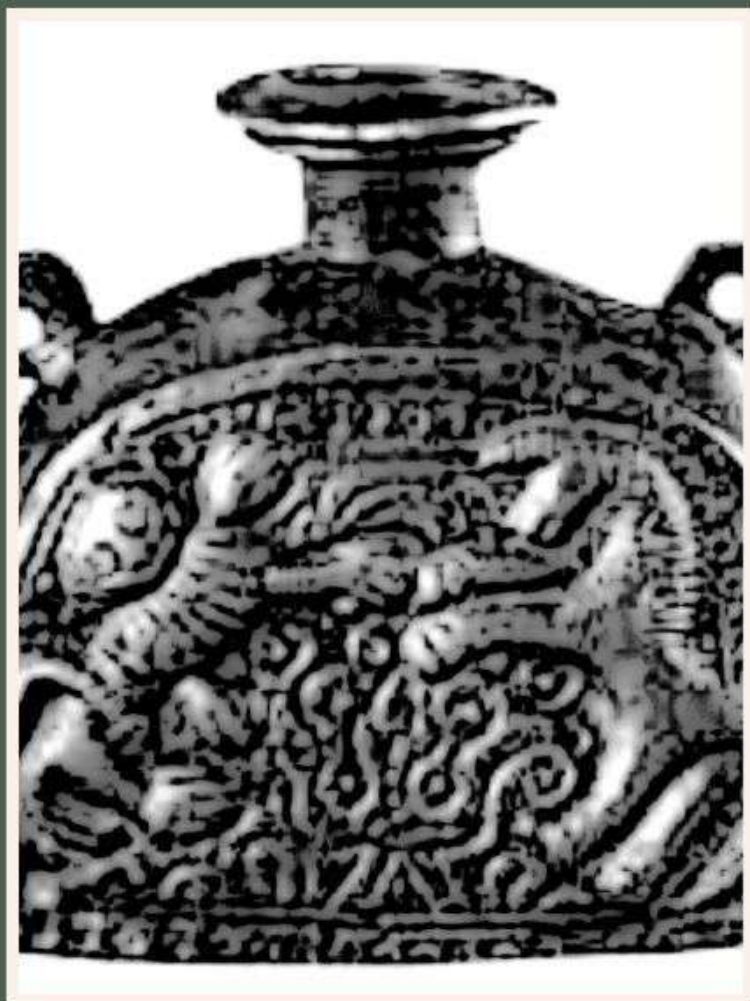

Інститут української
мови НАН України

ISSN 3083-6204 (Print)
ISSN 3083-6212 (Online)

УКРАЇНСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА МЕДІЄВІСТИКА

2024
№ 1

Науковий
щорічник з питань
історії української
мови

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА МЕДІЄВІСТИКА

Випуск 1

Київ 2024

Засновник: Інститут української мови Національної академії наук України

Ідентифікатор у Реєстрі суб’єктів у сфері медіа-реєстрантів R30-01173 (рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 31.08.2023 № 802)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П.Ю. Гриценко (головний редактор), С.О. Вербич, Л.П. Гнатюк, Г.М. Дидик-Меуш, Р.О. Коца, В.М. Мойсієнко, Г.М. Насенко, Н.В. Пуряєва (відповідальний секретар), І.Б. Царалунга

Відповідальний за випуск — Р.О. Коца

Рецензенти

Гриценко Світлана Павлівна, доктор філологічних наук (Навчально-науковий інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Коць Тетяна Анатоліївна, доктор філологічних наук (Інститут української мови НАН України)

*До друку схвалила вчена рада Інституту української мови НАН України
(протокол № 10 від 5 листопада 2024 року)*

Збірник висвітлює широке коло важливих історико-лінгвістичних питань, що стосуються процесу формування української мови, теорії та методології його опису, інтерпретації та прогнозування суттєвих явищ і тенденцій розвитку української літературної мови. Журнал містить матеріали, присвячені актуальним проблемам історії мови, історичної лексикології, лексикографії, словотвору, історичної стилістики, лінгвістичного джерелознавства тощо.

Для науковців, викладачів, студентів, учителів і всіх, хто цікавиться проблемами філології та історії української мови.

ISSN 3083-6204 (Print)

ISSN 3083-6212 (Online)

ЗМІСТ

Теорія і методологія історичної лексикографії

<i>Пуряєва Н.В.</i> Словник української мови другої пол. XVII–XVIII ст.: новий проєкт у контексті української історико-лексикографічної традиції	5
<i>Дем'янюк М.П.</i> Специфіка використання лексиконів та інших лексикографічних праць другої половини XVII–XVIII ст. як джерел до словника української мови відповідного періоду	15
<i>Москаленко Л.А.</i> Пам'ятки ділової писемності козацької доби — потужне джерело української лексикографії	30
<i>Сивокозова Т.В.</i> Мова Решетилівського учительного Євангелія 1670 року як об'єкт історико-лексикографічного опису	41
<i>Бабенчук Б.В.</i> Лексикографічний потенціал українсько-молдавських грамот для формування корпусу історичного словника української мови	51

Дослідження

<i>Гетка Й., Мойсієнко В.М.</i> Переосмислюючи російські глотогонічні міти (Про постання східнослов'янських літературних мов /на прикладі української/)	59
<i>Вербич С.О.</i> Подільські ойконіми з постпонентом <i>-город / -городок</i> : історія, хронологія та етимологія	92
<i>Зінченко А.Л.</i> Метричні книги XVIII ст. як індикатори мовного та соціокультурного пограниччя	110
<i>Коца Р.О.</i> Про деякі лексичні особливості закарпатської грамоти 1404 року	123
<i>Павленко Л.П.</i> Найдавніший луцький стародрук: специфіка мови і жанру	131
<i>Сіроштан Т.В.</i> Ознаки інтелектуалізації мови в історії української абстрактної лексики	144
<i>Шульгач В.П.</i> Етимологічні нотатки. 1–7	154

Історико-лексикографічна лабораторія

<i>Москаленко Л.А.</i> Матеріали до «Словника української мови II пол. XVII – XVIII ст.»	164
--	-----

Постаті

<i>Бабенчук Б.В.</i> Василь Васильович Німчук — незгасний світоч української мовознавчої науки	172
--	-----

Хроніка

Ухвала Міжнародної наукової конференції «Історія української мови: від тексту до словника (до 90-річчя з дня народження члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука)»	181
--	-----

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

УДК 811.161.2'374

Пуряєва Н.В.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови
Інституту української мови НАН України

СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛ. XVII – XVIII СТ.: НОВИЙ ПРОЄКТ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО- ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

У статті обґрунтовано необхідність започаткування нового фундаментального історико-лексикографічного проєкту — створення «Словника української мови другої половини XVII – XVIII ст.». Така праця завершить серію синхронних історичних словників української мови, що описують стан лексичної системи староукраїнської мови (XIV–XVIII ст.), та усуне наявну поки що лексикографічну лаку. Розглянуто концепції словників попередніх періодів насамперед у контексті критеріїв формування їхньої джерельної бази (територіальний, жанровий); актуалізовано проблему залучення до джерельної бази словника староукраїнської мови т. зв. гетерогенних джерел, мова яких церковнослов'янізована староукраїнська. Однією із суперечливих проблем є також визначення верхньої межі словника другої половини XVII – XVIII ст., а саме залучення або не залучення до його джерельного корпусу «Енеїди» І. Котляревського, з якою традиційно пов'язують започаткування нової української літературної мови, але яка ще виразно демонструє риси попереднього періоду розвитку мови.

Ключові слова: історична лексикографія, лексикографічна періодизація, українська мова XVII–XVIII ст.

Національне відродження та, зокрема, повернення й утвердження правового статусу його мови як державної безпосередньо залежать від розвитку й популяризації наукових мовознавчих галузей, а насамперед історії мови. Роль цієї галузі особливо важлива для обґрунтованого визначення стратегії сучасної мовної політики в державі, формування її ідеологічних принципів, справедливого врегулювання мовної ситуації та досягнення балансу в мовних відносинах, передусім тих, що мають конфліктний чи суперницький характер.

Сумним наслідком процесів (експансивних у політичному та асимілятивних у мовно-культурному аспектах), які розпочалися щонайменше в другій половині XVII ст. і досягли свого апогею в XX, стало не лише штучно здійснюване наближення української мови до російської на всіх її структурних рівнях (т. зв. мовна інтервенція), не тільки пониження її культурного та соціального статусу й престижу та витіснення на комунікативну периферію шляхом спланованого обмеження рівнів та сфер її застосування, а й викривлення, спотворення її історії з метою культивування та насадження суспільній свідомості українців асимілятивних за духом ідеологій, які б обґрунтовували таку мовну ситуацію як природну, досягнуту еволюційним шляхом. Так, одним із панівних спершу в Російській імперії, а відтак і в СРСР став ідеологічний мем спільного російсько-українського народу та спільної мови (в історичній ретроспективі — «общерусского языка»), що послужив підставою для політики свідомого розмивання мовно-етнічних констант національної ідентичності українського народу, тотального позбавлення його культурної і, зокрема, писемної спадщини, викривлення хронологічних орієнтирів постання його як народу тощо. На превеликий жаль, усе це більшою чи меншою мірою продовжує визначати масову свідомість українців і сьогодні, а отже, створює ґрунт для шкідливих для статусу державної мови політичних маніпуляцій та перешкоджає реалізації адекватних стратегій у галузі мовної політики, спрямованих на підвищення цього статусу.

Тому завдання сучасного українського історичного мовознавства виходить далеко за науково-академічні межі. Без перебільшення, зусилля та ресурси, спрямовані на поглиблене вивчення української мови, її історичного розвитку та станів її підсистем (зокрема визначальної для мови лексичної системи) у попередні епохи, широка популяризація результатів таких студій через різноманітні засоби масової комунікації безпосередньо впливатимуть на адекватне сприйняття української мови сучасним українським суспільством, сприятимуть подоланню насаджених стереотипів про «природну двомовність» в Україні, меншовартість та вторинність української літературної мови, підноситимуть її соціальний статус, формуватимуть ауру престижності володіння та користування нею, а також стануть фундаментом такого глобального процесу, як відновлення української культурної пам'яті, закарбованої в мові.

Особливо ефективним інструментом запуску та регулювання цих процесів є така форма дослідження мови на різних етапах її становлення, як **історичний словник**. Такий тип історико-лінгвістичної дослідницької праці не лише покликаний зафіксувати й описати реальний стан мовної системи в різні періоди її розвитку, а насамперед забезпечити об'єктивність як наукових лінгвістичних положень, так і базованих на них аргументів та ідеологічних образів у сфері культурної та мовної політики держави. Натомість брак праці, яка б фіксувала

стан і динаміку лексичної системи мови протягом її історичного розвитку на основі вичерпно підібраного кола пам'яток писемності, відкриває шлях для різноманітних псевдонаукових маніпуляцій із подальшою їх масовою трансляцією в ролі ідеологем, про які згадано вище. Таким чином, історичний словник української мови як фундаментальний дослідницький проєкт набуває загальнодержавного значення.

Невипадково на початку ХХ ст., у період формування молодії української держави новопостала Академія наук України, зокрема Історико-філологічне відділення при ній, одним із перших своїх завдань визначило створення історичного словника української мови. Спеціальна комісія, утворена 1918 року при Всеукраїнській академії наук під керівництвом Євгена Тимченка, уклала картотеку обсягом понад 300 тис. одиниць, охопивши 400 пам'яток української мови від найдавніших часів до ХІХ ст. В її основу лягли особисті картотеки українських істориків мови: П.Г. Житецького (12 тис. карток, переважно розписано Іпатіївський літопис), Є.К. Тимченка (60 тис. карток із 34 пам'яток української мови ХV–ХVІІІ ст.); лексична картотека Кам'янець-Подільського університету, укладена за дорученням проф. І. Огієнка групою науковців під керуванням Є.К. Тимченка (понад 26 тис., за іншими даними — 30 тис. карток); картотека власне Комісії при ВУАН, укладена впродовж 1921–1929 років (понад 212 тис. карток) [Тимченко 1930, с. ІV].

Із 5-ти запланованих томів «Історичного словника українського язика» вийшли друком лише 2 зошити І тому (понад 10 тис. слів від «А» до «жяловати») (укладачі — Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко). Зауважимо, що основною методологічною проблемою для упорядників стало розмежування українських та білоруських пам'яток ХІV–ХV та ХVІІ ст.; в основу такого розмежування покладено територіальний принцип (хоч і з певними винятками). За принципом формування реєстру це був словник диференційного типу. Так, зокрема, упорядники зазначили, що до словника не ввійшли білорусизми, полонізми, церковнослов'янізми, русизми, які «характеризують індивідуальний стиль письменника, напр. ц.-слов'янські цитати або чисто польського типу слова, що не увійшли в літературний ужиток і були властивістю тільки даного письменника, або в.-русизми індивідуальної мови письменників другої половини ХVІІІ віку, коли вони писали власне російською, тільки макаронічною мовою, не уміщено в словнику» [Тимченко 1930, с. ІІІ].

До джерельного корпусу словника ввійшли як власне рукописи та стародруки, так і їх тогочасні публікації. При цьому дослідники зіткнулися з двома проблемами: графічна уніфікованість публікацій, що дуже часто спотворювали та затемнювали оригінальне написання, а також відсутність у самої комісії технічної можливості (діакритичних знаків) для точного відтворення оригіналів. У

структурному плані словник організовано так: наскрізний принцип — абетковий, усередині словникової статті — хронологічний; при відображенні полісемії лексем — за значущістю значень.

У 1957 р. у Львові в Інституті суспільних наук АН УРСР розпочато роботу над новим історичним словником української мови. Концепцію цієї праці з урахуванням досвіду світової та слов'янської лексикографії розробила Л.Л. Гумецька. Дослідники відразу відмовилися від ідеї продовження словника, укладеного за ред. Є.К. Тимченка, визнавши його засади дещо застарілими [Полюга 2000, с. 196]. Крім того, вперше було висловлено ідею «дробної» підготовки словників, тобто словників окремих періодів, що насамперед уможливило їх підготовку за доволі нетривалий проміжок часу зусиллями одного покоління вчених (такий підхід демонстрували польські лінгвісти, пор. «Słownik staropolski XIV–XV w.», що почав виходити з 1953 р.). Отже, словники діяхронних зрізів є в певному розумінні «малою» лексикографією.

Так, було розпочато роботу над «Словником староукраїнської мови XIV–XV ст.», який був опублікований у 1977–1978 роках і охопив 939 пам'яток ділових жанрів української писемності того часу (значну частину становлять грамоти, написані в канцеляріях Молдавського князівства, мовою яких у той час була «західноруська» мова, а також листи, тестаменти, люстрації, угоди, статuti тощо. Мова цих документів Słownik staropolski XIV–XV західноруська писемно-літературна мова [Кровицька 2003, с. 139]. До джерельної бази увійшли також рукописи й стародруки, що зберігалися у книгозбірнях Москви, Ленінграда, Вільнюса, Львова, Кишинєва, Києва та ін. Найраніша пам'ятка, що увійшла до джерельного корпусу, датована 1322 р., остання — 1500-м [Там само]. Картотека словника налічувала 260 тис. карток, словниковий реєстр — 12 тис. лексем [Кровицька 2003, с. 137].

Зі спогадів укладачів знаємо, що залучення до джерельної бази словника лише пам'яток ділового письменства мало виразну ідеологічну причину — було зумовлене тогочасним табуванням текстів релігійного змісту; зосередження на ділових пам'ятках виявилось своєрідним компромісом, щоб такий словник взагалі побачив світ [Полюга 2000, с. 196]. Однак, крім того, указаний підхід мав й іншу причину: він продовжив традицію орієнтації української історичної лексикографії насамперед на ті джерела, які відображають народнорозмовну стихію (а такими були насамперед тексти ділового письменства). Така сама тенденція, до речі, була притаманна і тогочасному енциклопедичному лінгвістичному джерелознавству, поки в 1965 р. у передмові до публікації «Пам'ятки української мови XV ст.» В.М. Русанівський, говорячи про енциклопедичну практику, указав на низку серйозних теоретико-методологічних проблем українського історичного мовознавства загалом, що залишаються актуальними й досі. З огляду на важливість

висловлених у цитаті думок, наведемо її в повному обсязі: «Відсутність діахронічних досліджень у галузі розвитку окремих жанрів старої української літературної мови, недостатня розробленість питання про роль розмовно-діалектної мови в їх формуванні спричиняє суб'єктивізм у виробленні періодизації української літературної мови, зокрема старшого періоду. Публікація нових пам'яток, різних за територіальним походженням і жанровим спрямуванням, дасть змогу перевірити деякі сумнівні положення в існуючій підручній літературі з історії української літературної мови. По-перше, нерідко сплутуються поняття розмовної мови і поняття літературної мови; по-друге, стан літературної мови часто визначається лише за одним яким-небудь жанром (зокрема риси літературної мови XIV–XV ст. визначаються лише за окремими специфічними жанрами ділового письма), по-третє, характеристика певного жанру дається не на основі аналізу всіх його специфічних рис, а лише з погляду відображення в ньому рис живої розмовної мови. Детальність і правильність періодизації історії української літературної мови можлива лише як результат кропіткого і всебічного дослідження всіх її функціональних стилів і жанрів, усіх шкіл, напрямів, писемних традицій» [Русанівський 1965, с. 7].

З методологічного погляду вагомим здобутком «Словника української мови XIV–XV ст.» стало широке відображення фонетичної та графічної варіантності лексем, наведення докладної характеристики синтаксичних функцій службових слів, застосування статистичного методу (указувалася частотність лексем і словоформ, що давало змогу вичленувати лексичне ядро тогочасної мовної системи), удосконалення системи позначок, які полегшували «навігацію» всередині словника (зв'язок між варіантами, синонімами тощо) [Полюга 2000, с. 196–197].

Словник належав до тезаурусного типу — фіксував усю без винятку лексику, виявлену в пам'ятках відповідного періоду, зокрема власні назви. Цитатний матеріал сформовано таким чином, що він охоплював усі регіони побутування української мови [Полюга 2000, с. 917].

Із 1975 р. у Львові розпочато підготовку «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» як «хронологічного продовження» попереднього словника: 1983 р. опубліковано пробний зошит, а впродовж 1994–2017 рр. вийшло 17 випусків (літери А–М). Картотека словника налічує близько 750 тис. карток, реєстр — понад 40 тис. лексем. Тривалий час редактором словника був Д.Г. Гринчишин, співредакторами та укладачами У.Я. Єдлінська, Л.М. Полюга, М.І. Чікало, а також О.В. Кровицька, Г.М. Гнатюк, Г.М. Дидик-Меуш.

Цей словник був побудований на засадах, відмінних від попереднього. При відборі джерельного матеріалу дослідники керувалися такими принципами: 1) залучення текстів із різних територій України, а також із-поза її меж; 2) залу-

чення пам'яток, різних за стилями і жанрами; 3) якнайширше залучення рукописних пам'яток, стародруків, а також пам'яток, надійно виданих із філологічного погляду [Кровицька 2003, с. 139]. Таким чином, до джерельної бази ввійшли пам'ятки, писані в Галичині, на Волині, Наддніпрянщині, Поділлі, Закарпатті, а також поза межами України — у Польщі, Литві, Білорусі, Румунії, Греції, Угорщині, Італії, Франції тощо.

Варто зауважити, що найранішою датованою пам'яткою, залученою до словника, стала Четья Мінея 1489 р., яка виходить за нижні хронологічні межі словника, але все-таки залучена до нього, оскільки не увійшла до корпусу попереднього лексикографічного видання з ідеологічних міркувань. Останніми за датою є «Лексикон славено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського 1650 р.

За типом «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. — тлумачно-перекладний словник, у якому застосовано три способи семантизації лексем: 1) пріоритетним способом є наведення лексичного еквівалента із сучасної української літературної мови, 2) власне тлумачення і 3) для лексем на позначення реалій — енциклопедичне пояснення [Кровицька 2003, с. 140].

Період, який безпосередньо передував утворенню нової української літературної мови на народній основі та замикав староукраїнську епоху, — друга половина XVII – XVIII ст. — залишається поки що лексикографічною лакуною. Натомість зазначений період становить значний дослідницький інтерес з огляду, по-перше, на необхідність повного лексикографічного представлення української мови середнього (староукраїнського) періоду, який без цього фрагмента залишатиметься незавершеним, а по-друге — через його малодослідженість, спричинену значною мірою справедливим уявленням про те, що вказана епоха була часом занепаду й стагнації української писемної мови.

З огляду на сказане в Інституті української мови НАН України з ініціативи його директора проф. П.Ю. Гриценка розпочато роботу над створенням словника відповідного періоду. Із цією метою було засновано систематичний науковий семінар «Українська лінгвістична медієвістика», у роботі якого беруть участь лінгвісти-історики з різних навчальних закладів України, а також працівники відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України.

«Словник другої половини XVII – XVIII ст.» має стати фундаментальним дослідженням останнього етапу розвитку української мови середнього періоду, нижньою межею якого, відповідно до прийнятої в українській лексикографії періодизації, є 1650 р., а верхньою — 1798 р. — початок формування нової української літературної мови на народній основі, пов'язаний із появою творів (зокрема «Енеїди») І. Котляревського.

На початковому етапі створення словника основними концептуально-методологічними проблемами є насамперед ті, що пов'язані із формуванням його джерельної бази, а саме:

обґрунтування хронологічних меж словника: «перша» і «остання» пам'ятки (у контексті верхньої хронологічної межі дискусійною видається проблема залучення / незалучення до його джерельного корпусу творів І. Котляревського);

обґрунтування залучення текстів різними мовами: церковнослов'янською, книжною староукраїнською (т. зв. проста мова), текстів, написаних народнорозмовною мовою.

Зрозуміло, що, незважаючи на нібито тяглість згаданих історичних словників, кожен із них є завершеною і самостійною лексикографічною працею, самодостатність якої базується насамперед на усвідомленні відображеного в ньому періоду як певної композиційної цілісності, що має своєрідні «зав'язку», «розвиток дії», «кульмінацію» та «розв'язку». З іншого боку, зрозуміло, що чіткої межі між підперіодами (особливо до року чи десятиліття) визначити неможливо, оскільки з огляду на закон інерції мовних явищ і процесів вони перетікають один в інший, тому всяка періодизація є доволі умовною, але, звичайно, необхідною процедурою. Критеріями визначення окремих підперіодів розвитку літературно-писемної мови, за визначенням М.І. Толстого, може виступати така тріада факторів, як стан мови, мовна ситуація та лінгвально значуща позамовна ситуація [Толстой 1988, с. 85].

У цьому сенсі членування періоду XVI–XVIII ст. просто посередині (50-ті роки XVII ст.) має недостатньо підстав, оскільки, як можна судити з розвитку української писемної мови, суттєві зміни вказаних вище факторів, які могли б стати підставою для виокремлення періоду, сталися щойно на початку XVIII ст. — у 1709 (поразка Мазепи під Полтавою) та 1720 (час постановлення першого указу щодо заборони книжок українського друку) роках. До того часу розвиток української писемної мови тривав доволі однаково, і підписання Переяславської угоди в 1654 р. не змінило відразу мовної ситуації в Україні.

Тому в запланованому словнику лише верхня межа (1798 рік) має певне лінгвальне обґрунтування: поява «Енеїди» І. Котляревського знаменувала початок формування нової української літературної мови на народній основі. Нижня межа — 50-ті роки XVII ст. є умовною: це робоча періодизація, прийнята в українській лексикографічній традиції.

На нашу думку, вимагає спеціальної дискусії питання введення до джерельного корпусу Словника «Енеїди» І. Котляревського. Незважаючи на те, що «Енеїда» поклала початок літературної української мови на народній основі, вона є водночас органічним явищем XVIII ст., породженим мовною ситуацією тієї доби

(народна українська мова функціонувала в багатьох творах бурлескно-травестійного спрямування).

Основним **завданням** «Словника української мови другої половини XVII–XVIII ст.» є опис мови пам'яток української писемності цього періоду — як друкованих, так і рукописних. Праця має вичерпно представити лексичну систему української мови відповідного періоду, зокрема, на таких зрізах:

- **різні типи писемної мови:** *слов'яноруська / проста*, а також народно-розмовний компонент у них;

- **усі жанрові типи** писемності відповідного періоду (*художні тексти* (поезія, проза, драматургія), *наукові* (науково-популярні, науково-практичні, зокрема історіографічні, географічні, природознавчі, богословські), *навчальні* (букварі, граматики), *церковно-релігійні* (проповіді, учительна, ораторська проза, полемічна, катехитична, паралітургійна, агіографічна література), *ділова писемність* (юридичні акти, законодавчі акти, гетьманські універсали та ін.), *епістолярія* та *мемуаристика*, староукраїнські лексикографічні та граматичні праці;

- **територіальні варіанти** писемної мови (видання основних українських друкарень, ділова писемність основних канцелярій тощо);

- твори найвидатніших **авторів** відповідного періоду.

Створення лексикографічної праці такого типу передбачає три етапи дослідницької праці: 1) формування джерельної бази Словника; 2) створення картотеки лексичних матеріалів для Словника; 3) укладання словникових статей.

Формування джерельної бази Словника передбачає тривалу працю із фронтального вивчення значної кількості пам'яток відповідного періоду — як друкованих, так і рукописних. Кінцевим результатом цієї праці стане публікація «Словник української мови другої пол. XVII – XVIII ст. Показчик джерел та їхніх умовних скорочень».

На сьогодні працівники відділу та учасники наукового семінару «Українська лінгвістична медієвістика» (доктори філологічних наук Л.П. Гнатюк, Г.М. Наєнко, О.І. Ніка, С.П. Гриценко, кандидати наук Л.А. Москаленко, Р.О. Коца, Н.В. Пуряєва, Т.В. Сивокозова, М.П. Дем'янук, Б.В. Бабенчук), уклали робочий, відкритий для поповнення показчик джерел словника другої половини XVII–XVIII ст., який на сьогодні охоплює близько 1000 текстів.

Інститут української мови, започаткувавши такий проєкт, свідомий усіх труднощів його виконання. Найближчі 5 років працівники групи історії української мови працюватимуть над розробленням теоретико-методологічних засад такої праці. Також здається цілком можливим у доволі стислий термін створення початків картотеки на основі окремих репрезентативних текстів-представників кожного із виокремлених у показчику джерел жанрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кровицька О. Українська історична лексикографія у міжслов'янському контексті // Проблеми слов'язнавства. 2003. Вип. 53. С. 136–144.
2. Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступна ст. і коментарі В.М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1965. 165 с.
3. Полюга Л. Українські історичні словники в контексті слов'янської лексикографії // Проблеми слов'язнавства. Вип. 51. Львів, 2000. С. 195–198.
4. Тимченко Е., Волошин Е., Лазаревська К., Петренко Г. Історичний словник українського язика. Т. 1: А–Ж. Зошит 1: А – Глу / зред. проф. Е. Тимченко. Харків; Київ: державне вид-во України, 1930. 528 с.
5. Толстой Н.И. История и структура славянских литературных языков. Москва: Наука, 1988. 239 с.

REFERENCES

1. Krovyt'ska, O. (2003). Ukrainian historical lexicography in the inter-Slavic context. *Problemy slovianoznavstva*, 53, 136–144 (in Ukrainian).
2. Rusanivskyi, V. (Ed.). (1965). *Ukrainian charters of the 15th century*. Kyiv: Naukova dumka (in Old Ukrainian).
3. Poliuha, L. (2000). Ukrainian historical dictionaries in the context of Slavic lexicography. *Problemy slovianoznavstva*, 51, 195–198 (in Ukrainian).
4. Tymchenko, E. (Ed.). (1930). *Historical dictionary of the Ukrainian language*. Vol. 1: A–3. Notebook 1: A – Глу. Kharkiv; Kyiv: State Publishing House of Ukraine (in Ukrainian).
5. Tolstoj, N.I. (1988). *History and structure of Slavic literary languages*. Moskva: Nauka (in Russian).

Nataliia Puriaieva, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE SECOND HALF OF THE 17TH – 18TH CENTURIES: A NEW PROJECT IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN HISTORICAL AND LEXICOGRAPHIC TRADITION

The article substantiates the necessity of starting a new fundamental historical and lexicographical project — creating a *Dictionary of the Ukrainian language of the second half of the 17th – 18th centuries*. Such a work will complete the series of synchronous historical dictionaries of the Ukrainian language, describing the state of the lexical system of the Old Ukrainian language (14–18th centuries), and will eliminate the lexicographic lacuna that still exists. Concepts of dictionaries of previous periods are considered primarily in the context of the criteria for the formation of their source base (territorial, genre); the problem of inclusion in the source base of the dictionary of the so-called Old Ukrainian language is updated. heterogeneous sources, the language of which is Church Slavonic Old Ukrainian. One of the controversial problems is also the definition of the upper limit of the dictionary of the second half of the 17th – 18th centuries, namely the inclusion or not of the “Eneida” by I. Kotliarevskyi, which is traditionally associated with the beginning of a new Ukrainian

literary language, but which still clearly demonstrates features of the previous period of language development.

Keywords: historical lexicography, lexicographic periodization, Ukrainian language of the 17th – 18th centuries.

УДК 811.161.2'1(092)

Дем'янюк М.П.

кандидат філологічних наук,

науковий співробітник

відділу історії української мови та ономастики

Інституту української мови НАН України

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ ЛЕКСИКОНІВ ТА ІНШИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛ ДО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ВІДПОВІДНОГО ПЕРІОДУ

Однією з передумов створення історичного словника української мови певного періоду є надійність джерел, на яких він ґрунтується. У статті порушено питання залучення до джерельної бази *Словника української мови другої половини XVII–XVIII ст.* лексиконів та праць лексикографічного характеру. Схарактеризовано основні лексикографічні надбання відповідного періоду з огляду на їхні лексичні та фонетичні особливості. Розглянуто значення словників у розвитку української лексикографії.

Ключові слова: джерельна база, історія української мови, історичний словник, українська лексикографія.

Мовознавча спільнота чітко усвідомлює важливість лексикографічної праці для мовної нормалізації, української культури й освіти. Створення нового історичного словника передбачає певні етапи роботи, зокрема, укладання картотеки, яка б охоплювала матеріали творів різних жанрів і стилів тогочасної української писемності, а також лінгвістичне дослідження текстів джерел майбутньої лексикографічної праці. На етапі підготовчої роботи над *Словником української мови другої половини XVII–XVIII ст.* важливо окреслити принципи формування джерельної бази словника та критерії добору джерел.

Мова є тим тлом, на якому відбивається минуле багатьох поколінь, формується майбутнє, закладається код культурної самобутності кожної нації. Неоцінним джерелом провадження таких наукових студій є словники, де зібрані спостереження щодо структури мови, її походження, унормування, відбито зміни в значенні слів, вимові, написанні, граматичних формах.

Історичний словник, об'єктом дослідження якого є історія лексики певного періоду, має ґрунтуватися на надійній джерельній базі — текстах творів, які максимально повно та об'єктивно відбиватимуть мову відповідної доби. Для цього необхідно залучати до джерел усі пам'ятки різноманітних стилів та жанрів, що хронологічно представляють цей період, щоб убезпечити істориків-лексикографів від незаповнених лакун в описі певного мовного явища.

Лексикони та праці лексикографічного характеру, безперечно, мають входити до кола джерел «Словника української мови другої половини XVII – XVIII ст.», адже лексикографія найтісніше пов'язана з мовною ситуацією, особливо еволюцією літературної мови народу й суспільно-політичними умовами. Питання залучення кожної окремої лексикографічної пам'ятки маємо розв'язувати з урахуванням певних критеріїв: визначити місце та значення лексикографічної праці в розвитку української мови досліджуваного періоду; брати до уваги тип і призначення лексикона, лінгвістичну цінність українського мовного матеріалу, представленого в пам'ятці.

Найголовнішим завданням історичного словника є системний опис змін, що відбуваються зі словом, його формою та змістом протягом певного етапу розвитку мови. Для максимально повного, точного та об'єктивного відтворення шляху слова в історії мови, історики-лексикографи за допомогою широкої джерельної бази простежують семантичні еволюції цієї лексичної одиниці [Котков 1980, с. 117]. Одним із аспектів на цьому етапі є обґрунтування лінгвістичної наповненості та лексичної цінності кожної окремої пам'ятки. За визначенням С.І. Коткова, її критеріями є «сукупність лінгвістичних фактів певної пам'ятки-джерела», визначені її загальним змістом, мовою, діалектними особливостями, а також ступенем їхньої адаптації [Там само, с. 10]. На підставі цих критеріїв виділено групи первинних текстів пам'яток, які варто залучати до основної джерельної бази історичного словника: офіційно-ділові тексти, літературні художні та літературно-публіцистичні, наукові, епістолярні та мемуаристичні тексти тощо. Власне лексикони та праці лексикографічного характеру віднесено до додаткових джерел [Астахіна 2003, с. 35].

З лінгвістичного погляду найінформативнішим, найціннішим, звичайно, є контекст, де слово, яке описують, є центральним [Васильєв 2014, с. 43]. За допомогою мовного оточення пізнаємо його природу, значення та сферу вживання. Семантика й образність кожної окремої лексеми, за твердженням В.В. Колосова, не можуть функціонувати самотійно, вони завжди визначені найближчим контекстом, реченням, у складі якого перебуває лексична одиниця [Колесов 1990, с. 25]. Основою комплексного дослідження лексичного складу мови має стати «опис стилістичних властивостей певного слова на основі аналізу багатих, виразних жанрово-стильових особливостей контекстів» [Судаков 1983, с. 5]. Лексичне наповнення тексту пам'ятки залежить від багатьох факторів, а саме змісту, призначення твору, місця його написання тощо [Там само, с. 9].

Звичайно, лексикони та праці лексикографічного характеру позбавлені контекстного складника, однак, їхня лінгвістична цінність, значення, по-перше, полягає в багатих синонімічних рядах відповідників, які допомагають передати різні семантичні аспекти слова. Історик-лексикограф уже має готовий перелік

варіантів на позначення однієї реалії або одного поняття, оскільки, не менш важливим, на нашу думку, для дослідження та відображення змін у певній лексемі, є з'ясування її місця в синонімічному ряді або в групі близьких за значенням слів протягом досліджуваного періоду. По-друге, автори лексиконів у своїх працях свідомо зорієнтовані на спеціальний відбір лексики з навчальною чи пізнавальною метою.

У другій половині XVII ст. надзвичайного розквіту досягає літературне та мистецьке життя, що було пов'язано з іменами Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Самійла Величка, Григорія Сковороди, Дмитра Бортнянського. У цей же період розвивається й українська писемна мова, якою ведуть діловодство, дипломатичне листування, літописання тощо. У кінці XVII ст. послідовно занепадає «стара книжна мова як літературна основа... У текстах літературно-писемних пам'яток найчастіше змішувалися гетерогенні елементи: церковнослов'янські, українські народні, російські, а також латинські, польські та ін. Таким чином, книжна основа, її структура все більше набувала стихійного живомовного вигляду» [Передрієнко 1979, с. 12].

О.М. Субтельний назвав цей період «парадоксальною добою», яка стала «свідком дивовижного розквіту українського мистецтва й літератури... Проте майже одночасно з цим створювалися умови, за яких українська культура позбавлялася своїх самобутніх рис і змушена була адаптуватися до російських імперських взірців» [Субтельний 1992, с. 172].

На початку XVIII ст. царський уряд починає політику, спрямовану на знищення ознак української державності, викорінення української культури. Основною метою Російської держави було остаточне знищення залишків української автономії. У 1764 р. ліквідовано Гетьманщину, а 1775 р. знищено єдину самостійну область України — Запорізьку Січ [Матях 2003, с. 25].

Посилюється вплив російської мови. Після втрати політичної автономії, послідовно руйнується українська культурна спадщина і, безперечно, мовна, оскільки, як відзначає М.С. Возняк, Московська держава, яка прагне підпорядкувати собі офіційну літературу, насамперед веде жорстоку боротьбу саме з національними проявами культури [Возняк 1921, с. 3–19]. Вона виступає проти ідеї українського чи будь-якого іншого самоврядування [Субтельний 1992, с. 45]. У 1720 р. наказом Петра I заборонено друкувати в Малоросії будь-які книжки, окрім церковних, слов'янською мовою. Цим же наказом усі вільні друкарні підпорядковувалися цензурі Духовної колегії. Тексти творів повинні були звіряти з російськими, щоб не було жодних відмінностей і виявів рідної мови [Кубайчук 2004, с. 144].

У цей період продовжують з'являтися лексикони різноманітних типів, функціональне призначення яких — задовольняти просвітницькі (навчання запозиченої літературної мови, навчання іноземних мов) та інші культурні потреби суспільства. Переважно це перекладні словники класичних мов — латинської та грецької.

У 1650 р. у Москві створено «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. У ньому вміщено близько 7500 статей. Церковнослов'янський матеріал пам'ятки, за визначенням В.В. Німчука, запозичений із праці Павми Беринди, причому разом із малозрозумілими чи незрозумілими вокабулами з «Лексикону» взяті й деякі їхні українські еквіваленти (тлумачення) з перекладної частини (нерідко вони модифіковані, наприклад: *То-ягъ посохъ жезль* (Сл. Слав.) — *Поягъ: Посохъ, жезль* (Бер.). За прикладом самого П. Беринди автори «Лексикону словено-латинського» поєднують поряд у заголовній частині церковнослов'янські вокабули-синоніми, напр.: *Алканіє. алчба. Esuries. Esuritie* (Сл. Слав.) [Німчук 1980, с. 245].

У реєстровій частині словено-латинського словника помітний вплив праці польського лексикографа Г. Кнапського. Укладачі «Лексикона» залучають польський матеріал і трансформують його на «словенський» (часто український) ґрунт. Тому поряд з українськими словами у реєстрі словника можна побачити багато слів польського походження, хоча й пристосованих до норм староукраїнської літературної мови. Однак, як зауважує В.В. Німчук, лексику польського походження укладачі сприймали, «як власну, звичайну для їхньої рідної мови» [Там само, с. 248]. Український матеріал, який представлено в словнику, цінний для дослідження історичної лексикології, словотвору та наголосу [Там само, с. 249–250].

У другій половині XVII ст. створено «Лексикон греко-словено-латинський», автором якого також є Єпіфаній Славинецький. Хоча в заголовку не зазначено ні автора, ні часу створення словника. Ця праця є переробкою-перекладом відомого твору І. Скопули «Лексикон греко-латинський». На той час були відомі два її видання — 1552 р. та 1663 р. С. Брайловський, як зазначав В.В. Німчук, досліджуючи текст пам'ятки, дійшов висновку, що Єпіфаній користувався саме другим видання твору, що може вказувати на можливий час створення цієї пам'ятки після 1663 року [Німчук 1980, с. 253].

Пам'ятка досить велика за обсягом і налічує 755 аркушів. Перекладна частина праці Є. Славинецького, за твердженням В.В. Німчука, має більш книжний характер, ніж «Лексикон латинський», «однак і тут видно вплив рідної для автора української мови» [Там само, с. 254].

У XVIII ст. створено декілька лексикографічних праць, однак переважна їх більшість збереглася лише в рукописному вигляді.

У санкт-петербурзькій Публічній бібліотеці зберігається пам'ятка XVIII ст. «Лексиконъ латино-словенски(й)» («*Dictionarium latino-slavonum*») 1718–1724 (М. Лекс.). Як відзначає О. Горбач, до бібліотеки ця праця потрапила з приватної збірки графа Толстого [Горбач, с. 75]. Тривалий час словник зберігався в рукописі, але 1991 р. О. Горбач видав цей лексикон факсимільним способом.

Реєстр «Лексикона латинсько-слов'янського» налічує близько 60 000 слів. Синоніміка перекладного слова зумовлена не лише багатозначністю реєстрової вокабули. Структура перекладної частини свідчить про те, що І. Максимович прагнув дати якнайточніший переклад, залучаючи словниковий матеріал із різних діалектних груп. Наприклад, для перекладу латинського слова *intusium* автор подає низку лексичних синонімів: *хитонъ, срачица, рубашка, сорочка, кошуля* (628). Остання назва в значенні 'сорочка' в сучасній українській мові є етнографічним діалектизмом і функціонує сьогодні в говорах української мови [СУЛМ, с. 187]. І. Максимович подає також і факультативні назви, наприклад, у писемній мові XVI–XVIII ст. поруч із назвою *штани* факультативно вживали назву *убране* [Там само, с. 394], пор.: *femuralia убран(ь)е, штаны* (216) тощо.

У переважній більшості статей перекладної частини на першому місці стоять церковнослов'янські відповідники, до яких автор подає українські синоніми або іншомовні варіанти слова, напр.: *puluis. прахъ, пепель, персть, земля, пыль, порохъ* (1052), *rector militiae. воевода, фелтъ, маршаль, ге(т)ма(нь)* (1091), *resupino. в(ь)зницаю, ницъ полагаю, выворочаю на ницъ* (1115) тощо. Найширші ряди відповідників, як зазначає Г.М. Наєнко, «знаходимо... при передачі понять філософії..., логіки..., теології..., філології..., географії..., астрономії..., медицини, анатомії..., мінералогії та хімії» [Наєнко 2004, с. 43].

Свідченням того, що лексикограф намагався залучити до перекладної частини якомога більше лексики, яка б забезпечувала спілкування українців у всіх сферах їхнього життя та діяльності, є розвинена синоніміка і паралельне вживання народних слів поряд із традиційними книжними та іншомовними. Ми виявили як лексичні (*діяніє* (215), *праца* (156), *справа* (561)), так і словотвірні синоніми (*землякъ* (587), *земко* (587); *скудость* (145), *скудство* (146)).

«Лексикон латинсько-слов'янський» — багате зібрання лексики української мови. Аналіз перекладної частини свідчить, що І. Максимович творчо поєднував церковнослов'янську книжну та розмовну стихії. Її розбудовано переважно на основі лексики живої української мови (насамперед праслов'янська спадщина, часто суто українські новотвори), яку не засвідчено в попередніх словниках.

У пам'ятці досить повно відбито українську побутову лексику (*бобовик(ь)* (431), *бориць* (873), *бритва* (654), *вепра(р)ня* (707), *веретено* (229), *волока* (159), *глекъ* (426), *горнило* (236), *горицкь* (356), *грабли* (111), *горѣлка* (950), *дошка* (1292), *долбня* (704), *драбина* (256), *дѣжа* (145), *ковбаса* (441), *корчма* (1256),

масло (132), наливка (658), пиво (129), пляцокъ (205), по(д)ливка (891), по(д)даше (1267), поливка, жижа (1210), покрывало (756), покрыва(ш)ка (56), плугъ (39), погребъ, пивница (879), пѣчь (879), постеля (1241), свинина (518), свиня(р)ня (1267), смалець (676), сметана, сливки (648), солонина (1298), стайня (115), юха, мотузка (446), сковорода (198), слоикъ (121) та ін.

У «Лексиконі» широко представлено ботанічну номенклатуру, яка є однією з найцікавіших груп української лексики, та зоологічну лексику. У словнику І. Максимовича засвідчено близько 1400 ботанічних номенів, хоча ця цифра приблизна, оскільки окремі назви рослин автор подає повторно як відповідники до різних реєстрових латинських слів. Наприклад: *бабка трава* (23), *блющъ трава* (342), *боровъ* (1380), *бориць зеліє* (465), *бѣлка* (87), *бык* (714), *ботянь*, *бусель* (181), *бу(к)* (789), *вдодъ птица* (1414), *вепрене(ц)(ъ)* (21), *горохъ* (325), *грабъ* (32), *гречуха*, *гречка* (782), *гукало птица* (18), *гусеница* (166), *гусь*, *гуска* (68), *дзвонки зеліє* (965), *дубъ* (58), *жито*, *пшеница* (431), *жолна птица* (733), *журавель* (1006), *индикъ* (723), *каня*, *каню(к)* *шуля(к)* (739), *козія рута трава* (26), *малина* (128), *тополя* (74), *шипица* (123), *ясень* (632), *яворъ* (249), *купина* (87), *курій слѣнь* (897), *курзя нога трава* (1003), *лобода* (65), *мята красная* (167), *ноготокъ* (216), *че(р)венець* (128), *ша(л)фея трава* (348).

Праця досить повно відбиває виробничо-професійну лексику, зокрема назви ремісників за їх професією, а також терміни, що пов'язані з різними видами ремісничих промислів (назви будівельних матеріалів, ремісничих виробів тощо). Переважну більшість тут становлять слова, утворені на базі спільнослов'янських коренів, а також такі, що належать до давньої руськоукраїнської мовної спадщини, напр.: *бондаръ* (1390), *брусець* (1314), *гонча(р)* (456), *го(р)никъ* (655), *заплѣчный ма(й)стеръ* (1345), *кожаръ*, (312), *коло(д)ка* (1204), *коню(х)* (25), *кравецъ* (123), *лѣкаръ* (720), *мурали* (696), *мясникъ*, *рѣзникъ* (654), *овчаръ* (213), *оливникъ* (846), *пилка слюсарська* (1121), *писаръ* (699), *склепникъ* (469), *сткляръ*, *гутникъ* (1401), *столяръ* (246), *ткачъ* (76), *художникъ*, (564), *цирульникъ*, *ба(р)вѣрь*, *врачъ* (177), *чоботаръ* (81) та багато інших. Варто відзначити, що термін *склепникъ*, засвідчений у словнику І. Максимовича на позначення 'майстра, що зводить стелі', у сучасній українській мові в такому значенні вживається досить рідко. Словник Є. Славинецького цієї назви не реєструє. У пам'ятці зафіксовано агентивну назву *оливникъ*, яку автор ставить у синонімічну парадигму до слова *маслични(к)* (846). У словнику Є. Желехівського назву *олівник* подано на позначення людини, зайнятої на виробництві свинцю (Ж. І, 568).

Чимало в «Лексиконі латинсько-слов'янському» суспільно-політичної термінології, напр.: *босакъ* (564), *козакъ* (849), *купа*, *громада*, *куча*, *груда* (202), *писаръ* (231), *п'яница* (346), *пекло* (175), *по(д)сосѣдокъ* (24), *посланецъ* (117), *поче(р)пало*, *водоносъ* (709), *проноза* (654), *селянинъ* (215), *установъ*, *законъ*, *способъ договора*, *статія* (726), *ходакъ* (1387), *холопъ* (549) та ін.

Проаналізувавши лексичний матеріал праці І. Максимовича, ми переконалися, що лексикограф використав і поєднав скарби кількох мов. Звичайно, крім церковнослов'янської лексики, слів, успадкованих із давньорусько-української мови або похідних від них українських дериватів, лексем праслов'янського походження, у словнику зафіксовані елементи, взяті з інших мов, найбільше — польські та російські, або запозичення через польську та російську мови.

Історичне значення цієї пам'ятки полягає в тому, що тут набагато більше, ніж у попередніх словниках, представлена українська лексика. Для дослідників мови певну цінність мають також церковнослов'янські та іншомовні слова, відбиті в тексті словника.

У 1722 р. в Супраслі (тепер у Польщі) надруковано церковнослов'янсько-польський словник, який має назву «Леґиконъ сирѣчь словесникъ славенскій имѣющъ в(ъ) себѣ слова первѣе славенскіа азбучныа посе(м) же по(л)скіа бл҃гопотребный къ выразумѣнію словесъ славенскихъ, обрѣтаючи(х)са въ книга(х) цр҃ковны(х) изображенъ» (ЛСП). Автором праці, як вважають, був київський греко-католицький митрополит Лев Кишка [Возняк 1921, с. 95; Німчук 2003, с. 684].

Словник уперше вийшов як додаток до його твору «Собрание припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное» (ЛСП, 2).

Повний примірник церковнослов'янсько-польського словника містить 32 аркуші. У кінці твору вміщено перелік помічених помилок, зроблених під час видання пам'ятки.

Словник містить близько 3700 реєстрових слів. Лексикографічна структура словникової статті в праці спрощена. Автор відкидає всі ремарки, цитати, зауваження про правопис, зроблені П. Бериндою. Словникові статті надруковано в дві колонки на сторінці. Над кожною колонкою надруковано перші дві або три літери, якими починаються реєстрові слова.

У доборі реєстрового матеріалу автор керувався двома критеріями. По-перше, він залучав до реєстру лексеми «неудобъ разумителныхъ», тобто найменш зрозумілі слова в церковному користуванні. По-друге, з реєстру «Лексикона» П. Беринди лексикограф уводив до словника передусім найуживаніші слова [Супральський., с. 31].

Матеріал перекладної частини переважно спроектовано на український матеріал перекладної частини словника П. Беринди. Це є свідченням того, що автор добре володів принаймні трьома мовами: церковнослов'янською, польською, а також мовою «простою», що давало змогу вченому без залучення інших, зокрема польських джерел, подавати переклад польською мовою. Пор.:

«Лексикон славенороський» П. Беринди (Бер.)	Церковнослов'янсько- польський словник (ЛСП)
ІАгня: <i>Овчатко</i> (5)	ІАгня. <i>Owczątka</i> (7)
Балій, Баїа, Дан: <i>Чаровникъ. Вѣщокъ, албо лѣка(р)</i> (5)	Балій. Бая. <i>Czarownik. Wieszcze. Lekarz</i> (8)
Бесѣда: <i>Розмова</i> (7)	Бесѣда. <i>Rozmowa</i> (8)
Кладяз: <i>Студня, колоде(з)ь</i> (52)	Кладязь. <i>Studnia</i> (34)
Лихоимецъ: <i>Лихваръ</i> (58)	Лихоимецъ. <i>Lichwiarz</i> (37)
Лѣствица: <i>Драбина</i> (60)	Лѣствѣца. <i>Drabina</i> (41).

В. Вітковський, досліджуючи польську лексику словника, виявив досить цікаві факти появи в польських словах українських фонетичних рис, які можуть бути свідченням того, що укладач намагався пристосувати польський матеріал до звукової будови української мови. Зокрема, дослідник відзначає заміну польського **g** літерою **h** (*hangrena, heometrya*); заміну польського **c** (з праслов'янського **tj**) твердим **č** (*ukraczam, onucza, rzegocze*); заміну польського **ś** у звукосполученні **śl** твердим **sz** (*myszle, rozmyzslanie, szlubuje*) [Witkowski 1992, с. 212].

Церковнослов'янсько-польський словник відіграв належну роль в українській освіті. Про надзвичайну актуальність такого посібника свідчить той факт, що його тричі перевидавали в Почаєві [Німчук 2003, с. 677] разом із твором «Богословія нравоучителная», а 1804 р. він уже вийшов окремою книжкою.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігається анонімний рукописний словник XVIII ст. «Ле҃жиконѣ латино-славенскій з(ъ) Калепина лати(н)скаго на славенскі(й) языкѣ переведеный» (ЛЛС). Його вважають одним зі списків праці Є. Славинецького, з ім'ям якого пов'язаний новий етап розвитку української і всієї східнослов'янської лексикографії [Німчук 1980, с. 211].

Пам'ятка, що зберігається в Інституті рукопису, налічує 169 сторінок.

Текст пам'ятки, написано кількома різними почерками середини XVIII ст. Почерки відрізняються як загальним характером письма, так і написанням окремих літер.

Безперечно, автор пам'ятки спирався під час перекладу на словник Є. Славинецького, хоча й не викликає сумніву той факт, що лексикограф намагався певною мірою відійти від нього. Цікавими із цього погляду є зміни, запроваджені вченим, які підтверджують нашу тезу. Вони дають підстави розглядати цей словник як окрему пам'ятку XVIII ст. Ми виокремили три виразні групи змін у перекладній частині праці.

До першої групи відносимо помітну кількість словникових статей, у перекладній частині яких анонімний автор наводить слова, яких немає в матеріалах

словника Є. Славинецького (нерідко український переклад лексикограф доповнює російським або церковнослов'янським відповідником, який він ставить на перше місце), пор.:

«Лексикон латинський» Є. Славинецького		Київський рукопис XVIII ст.
Agricola	орачь (15)	<i>пахарь, орачь</i> (8)
Albidus	Бѣлявы(й) (16)	<i>темнобѣлый, бѣлявій</i> (8 зв.)
Allatro	Прилаю (17)	<i>прибрехую, прилагаю</i> (9)
Aluerium	пще(л)никъ (18 зв.)	<i>уль пчелній, пчелникъ</i> (10)
Ampulla	Чванецъ (21)	<i>сосудецъ, пузирокъ, чванецъ</i> (11)
Anas	качка (22)	<i>Качка, утка</i> (11 зв.)
Anisum	Ганышъ (23)	<i>анись, ганишъ</i> (12)
anus, anicula	баба, старица (25 зв.)	<i>старуха, баба</i> (13 зв.)
Irnella	сосудъ (169 зв.)	<i>сосудъ, збанъ</i> (87)
Mappa	Гѡбрусъ (184)	<i>ѡбрусъ, скатерть</i> (95)
Moestitia	печаль, смутокъ (191)	<i>печаль, скорбь, смутокъ</i> (99)
Nodulus	сучецъ, колѣце, узеле(ц) (200)	<i>сучецъ, узелець, колѣнце, пугвица</i> (103)

До другої групи належать статті, у яких лексикограф лише частково змінює матеріал словника Є. Славинецького способом переставлення місцями слів перекладної частини, пор.:

	«Лексикон латинський» Є. Славинецького	Київський рукопис XVIII ст.
grammatica	<i>грам(м)атика, пи(с)ме(н)ица</i> (141 зв.)	<i>писме(н)ніца, грам(м)тика</i> (71)
Ferueo	<i>киплю, врю, варюся</i> (128 зв.)	<i>Киплю, варюся, врю</i> (63 зв.)
induperator	<i>кесар(р), ца(р), повелите(л)</i> (159 зв.)	<i>кесарь, повелитель, царь</i> (81 зв.)
Irpices	<i>Граблѣ, волока, борона</i> (169 зв.)	<i>граблѣ, брона, волока</i> (87)
Planta	<i>пята, стопа, лѣтораслѣ</i> (230 зв.)	<i>стопа, пята, лѣтораслѣ</i> (118 зв.)

Третя група об'єднує статті, у яких автор пам'ятки подає описові переклади, тоді як у словнику Є. Славинецького їх нема, пор.:

	«Лексикон латинський» Є. Славинецького	Київський рукопис XVIII ст.
Alectoria	камы(к) але(к)то(р)ски(й) (16)	<i>бисеръ, которій сискую(т), каме(н) во утробѣ алектора</i> (9)
Alum	чо(с)но(к), живоко(ст) зеліє (18 зв.)	<i>трава на камени родимаа, живоко(ст) зеліє, чоснокъ</i> (10)
amphitane	магне(т) (20 зв.)	<i>бисеръ че(т)вероуго(л)ній, магни(т), которій обрѣтається в(ъ) Индіи</i> (11)

У матеріалі праці Є. Славинецького анонімний автор робив також граматичні, фонетичні і словотвірні зміни, серед яких, зокрема, досить цікавими є зміни в афіксальних частинах слів, пор.: *наежаюся, власатѣю* (Сл Лекс., 148 зв.), *согромаждаю* (142), *щудли, дручки* (141), *лвови(й), лвовъ* (175 зв.), *оповѣданіє* (52 зв.), *лодія, корито* (177 зв.), *стоногъ, гусеница* (189 зв.), *ошибо(м) двизати* (56) — у словнику Є. Славинецького та відповідно *horripilo et herripilor, наежаюся, власѣю* (ЛЛС, 75), *grego, согромажую* (71 зв.), *gralla, друкъ, щудло* (71), *leoninus лвовы(й), лвінь* (90 зв.), *categoremata оповѣданіа* (26), *linter, лодія, коритко* (91 зв.), *millereole, стоногъ, усеница* (98), *severe, пошибомъ двизати* (27 зв.) — в анонімному лексиконі XVIII ст.

З другої половини XVIII ст. почався процес поглинання української культури російською. Як відзначає В.В. Німчук, «після скасування царизмом залишків української автономії тимчасово занепала українська лексикографія. Великих праць із цієї галузі навіть у рукописах не збереглося» [Німчук 2003, с. 674]. Таке становище зберігалось до кінця століття, аж поки не вийшов перший випуск «Енеїди» І.П. Котляревського. У додатку до першого видання «Енеїди» надруковано невеличкий словничок, який має назву «Собрание малороссійскихъ словъ, содержащихся въ “Энеидѣ”, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ... россійскихъ, но не употребительныхъ» (1798 Котл.), де пояснено 972 слова. Це був перший українсько-російський словник, який в українському реєстрі широко відбивав живу народну українську мову. І.П. Котляревський «продовжив і розвивав попередні мовно-літературні традиції» [Житецкий 1900, с. 3].

Словникові статті в праці розташовано в алфавітному порядку. Витримана і внутрішня азбука, хоч непослідовно, напр.: після слова *хлюст* поміщене *хилить*, після *хляки* — *хлюща*, після *ховать* — *хитать, халяндра*.

Українські реєстрові слова подано переважно в таких формах: іменники — у називному відмінку однини, прикметники та дієприкметники — у називному відмінку однини чоловічого роду, дієслова — у формі інфінітива. Іноді іменники подано в називному відмінку множини, напр.: *будынки, бджолы, бублики, вивци*,

виделки, ганки, родзинки, старци, стовпци, фіги, хмари та ін. У називному відмінку множини подані, закономірно, ті іменники, що в однині не вживаються, напр.: *балясы, ваги, ласоци, окуляры* тощо.

Можливо, І.П. Котляревський був ознайомлений і з «Лексиконом словенороським» Памва Беринди. Він міг у доборі українського реєстру орієнтуватися на цей словник, про що свідчить низка збігів у лексичному матеріалі обох словників, напр.:

«Словарь» І.П. Котляревського	«Лексикон» П. Беринди
<i>Выступци</i> , туфли; попросить на выступци, показать кому дверь (5)	<i>Выступцѣ</i> : Бачмаги або пантофлѣ (23)
<i>Ганю</i> , порицаю, злословлю (6)	<i>Ганю</i> : преслѣдую, наслѣдую, держуся (27)
<i>Голопуціокъ</i> , неоперившаяся птичка (7)	<i>Птенецъ</i> :... <i>Голопуа</i> , потатко (103)
<i>Котляръ</i> , мѣдникъ (11)	Мѣдный кузне(ц): <i>Котларъ</i> (67)
<i>Лазня</i> , баня (12)	<i>Баня</i> : крѣщеніе, ванна, <i>лазна</i> , мыльна (5)
<i>Фили</i> , волны (23)	Вльненіе: вльна, забуре(н)ее водное гды бываетъ, <i>филя на водѣ</i> , волна, наволность (20)
<i>Хустка</i> , платокъ (23)	Сударъ: <i>Хустка</i> , фацелить (124)
<i>Цегла</i> , кирпичъ (24)	Планта: <i>цегла</i> (82)

П.Й. Горещкий відзначає, що в реєстр винесено також лексеми, яких немає в тексті «Енеїди» І.П. Котляревського. Джерела їхні невідомі, напр.: *ваги*, вѣсы, *важить*, вѣсить, *деркачь*, голикъ, *затемперовать*, очинить перо, *карукъ*, клей, *пудофетъ*, тяжелый подъемъ, *секстерень*, тетрадка [Горещкий 1963, с. 41–43].

«Словарь малороссійскихъ словъ» І.П. Котляревського сприяв подальшому утвердженню української літературної мови, а також розвитку української лексикографії. На жаль, обсяг словника був досить невеликий, але він дав поштовх для продовження роботи над створенням такого типу словників, а також для усвідомлення того, що надалі українські вчені повинні працювати над укладанням повного словника української мови.

Українська лексикографія досліджуваного періоду — досить складна і неоднорідна структура.

Українські словники другої половини XVII–XVIII ст. містять багатий лексичний матеріал, що відтворює складну мовну реальність того часу. Цей матеріал, за відповідного підходу до його різномовних складників, дає великі

можливості для поглибленого вивчення та осмислення різних аспектів історії мови, а отже, й історії її лексичного фонду.

Українська лексикографічна наука цього періоду демонструє переплетіння церковнослов'янської мови з живою мовною традицією, а також з іншими мовами, що дає можливість точніше встановити лексичний фонд народної мови на певній території, з'ясувати долю книжної лексики, виявити нашарування запозичених лексичних елементів, що збереглися в українській літературній мові.

ДЖЕРЕЛА

Бер. — Лексикон славенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вст. ст. В.В. Німчука. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 271 с.

Ж. — Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. Львів, 1886. Т. 1–2.

Котл. 1798 — Собрание малороссийских слов, содержащихся в Энеиде // Енеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским. СПб., 1798.

КС — Краткой словарь славенской съ прибавленіемъ славенскихъ склоненый, спряжений и нѣкоторыхъ нужнѣйшихъ грамматическихъ правилъ. СПб., 1784. — Ст.-др. НБУ ім. В.І.Вернадського, Ш. Гр. 1838.

ЛЛС — Леґиконъ латинославенскій з(ъ) Калепина латинскаго на славенскій языкъ переведеный: Рукопис. — Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського, Ш. ДА/П.68.

ЛСП — Леґиконъ сирѣчь словесникъ славенскій имѣющъ в(ъ) себѣ словеса первѣе славенскіа азбучныа посе(м) же по(л)скіа. Супрасль, 1722. — Ст.-др. НБУ ім. В.І.Вернадського, Ш. Кир. 504

LEGEND

Ber. — Nimchuk, V.V. (Ed.). (1961). *Leksykon slavenoroskyi Pamvy Beryndy*. Kyiv: Vyd-vo AN URSR (in Ukrainian).

Zh. — Zhelekhivskyi, Ye., Nedilskyi, S. (1886). *Ukrainian-German dictionary* (Vols. 1–2). Lviv (in Ukrainian and German).

Kotl. 1798 — Collection of the Ukrainian words contained in the “Eneida” (1798). *Eneida na malorossbjskij jazyk perelicovannaja I. Kotljarevskim*. Sankt-Peterburg (in Old Ukrainian).

KS — *Kratkoj slovar' slavenskoj s pribavleniem slavenskih sklonenij, sprjazhenij i nekotoryh nuzhnejshih grammaticheskikh pravil* (1784). Sankt-Peterburg (in Old Ukrainian).

LLS — *Leksikon latinoslavenskij z Kalepina latinskago na slavenskij jazyk perevedenyj* (manuscript of 18th century). (in Old Ukrainian).

LSP — *Leksikon sirech' slovesnik slavenskij imejushh v sebe slovesa pervee slavenskija azbuchnyja posem zhe polskija* (1722). Suprasl' (in Old Ukrainian).

ЛІТЕРАТУРА

1. Астахина Л.Ю. Классификация источников исторической лексикологии русского языка // Проблемы истории индоевропейских языков. 2003. С. 35–36.
2. Васильев А.Д. Введение в историческую лексикологию русского языка: учебное пособие для спецкурса [Электронный ресурс]. Красноярск, 2014. 121 с.
3. Возняк М.С. Історія української літератури. Львів, 1921. Т. 2. Ч. 1. 412 с.

4. Горбач О. Вплив Кнапіюсового «Тезавруса» на Максимовичів «Латино-слов'янський лексикон» // Горбач О. Зібранні статті. Т. VIII: Історія мови. Діалектологія. Лексикографія. С. 75–89.
5. Горещкий П.Й. Історія української лексикографії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 342 с.
6. Житецкий П.И. «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в. Киев, 1900. 174, 132 с.
7. Колесов В.В. Общие понятия исторической стилистики // Историческая стилистика русского языка. Петрозаводск, 1990. С. 16–36.
8. Котков С.И. Лингвистическое источниковедение и история русского языка. Москва: Наука, 1980. 293 с.
9. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). Київ: К.І.С., 2004. С. 144.
10. Матях В.М. Тенденції розвитку суспільної свідомості // Історія української культури: у 5 т. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. С. 25.
11. Москаленко А.А. Нарис з історії української лексикографії. Київ: Радянська школа, 1961. 162 с.
12. Наєнко Г.М. «Лексикон латинсько-слов'янський» Івана Максимовича і розвиток української наукової мови XVIII століття // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2004. № 15. С. 42–44.
13. Німчук В.В. «Лексикон латинський» та «Лексикон словено-латинський» і їх місце в історії старої української лексикографії // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. Німчук В.В. Київ: Наук. думка, 1973. С. 5–58.
14. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. Київ: Наук. думка, 1980. 304 с.
15. Німчук В.В. Українське мовознавство на Україні // Історія української культури: у 5 т. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. Київ: Наук. думка, 2003. С. 668–686.
16. Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. Київ: Наук. думка, 1979. 143 с.
17. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1992. 512 с.
18. Супральный церковнославяно-польский словарь 1722 г.: Вспомогательные информационно-библиографические материалы / сост. Ю.А. Лабынцев, Л.Л. Щавинская. Минск, 1995. 61 с.
19. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. Київ: Наук. думка, 1969. 584 с.
20. Судаков Г.В. Лексикология старорусского языка. Москва, 1983. 101 с.
21. Witkowski W. O polszczyźnie bazylińskiego słownika supraskiego z 1722 r. // Słowiańskie pogranicza językowe: Zbiór studiów. Warszawa, 1992. S. 209–213.

REFERENCES

1. Astakhyna, L.Iu. (2003). Classification of sources of historical lexicology of the Russian language. *Problems of the history of Indo-European languages*. Rik S. 35–36 (in Russian).
2. Vasylev, A.D. (2014). *Introduction to the historical lexicology of the Russian language*. Krasnoyarsk (in Russian).
3. Vozniak, M.S. (1921). *History of Ukrainian literature*. Lviv. Vol. 2. Part 1 (in Ukrainian).

4. Horbach, O. The influence of Knapius's "Thesaurus" on Maksymovich's "Latin-Slavic lexicon". *Horbach, O. Collected articles. Volume VIII: History of language. Dialectology. Lexicography.* P. 75–89 (in Ukrainian).
5. Horetskyi, P.I. (1963). *History of the Ukrainian lexicography.* Kyiv: Vyd-vo AN URSR (in Ukrainian).
6. Zhytetskyi, P.Y. (1900). "Eneida" by Kotlyarevsky and its oldest copy in connection with a review of Little Russian literature of the 18th century. Kyiv (in Russian).
7. Kolesov, V.V. (1990). General concepts of historical stylistics. *Historical stylistics of the Russian language.* Petrozavodsk. P. 16–36 (in Russian).
8. Kotkov, S.Y. (1980). *Linguistic source studies and history of the Russian language.* Moskva: Nauka (in Russian).
9. Kubaichuk, V. (2004). *Chronology of linguistic events in Ukraine (external history of the Ukrainian language).* Kyiv: K.I.S. P. 144 (in Ukrainian).
10. Matiakh, V.M. (2003). Trends in the development of social consciousness. *History of Ukrainian culture: in 5 vols.* Kyiv: Naukova dumka, 2003. Vol. 3: Ukrainian culture of the second half of the 17th–18th centuries. P. 25 (in Ukrainian).
11. Moskalenko, A.A. (1961). *An essay on the history of Ukrainian lexicography.* Kyiv: Radianska shkola (in Ukrainian).
12. Naienko, H.M. (2004). "Latin-Slavic Lexicon" by Ivan Maksymovych and the development of the Ukrainian scientific language of the 18th century. *Literary Studies. Linguistics. Folklore studies,* 15, 42–44 (in Ukrainian).
13. Nimchuk, V.V. (1973). "Latin Lexicon" and "Slovene-Latin Lexicon" and their place in the history of old Ukrainian lexicography. *Nimchuk V.V. (Ed.). «Leksykon latynskyi» Ye. Slavynetskoho. «Leksykon sloveno-latynskyi» Ye. Slavynetskoho ta A. Koretskoho-Satanovskoho.* Kyiv: Naukova dumka. P. 5–58 (in Ukrainian).
14. Nimchuk, V.V. (1980). *Old Ukrainian lexicography in its connections with Russian and Belarusian.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
15. Nimchuk, V.V. (2003). Ukrainian linguistics in Ukraine. *History of Ukrainian culture: in 5 vols.* Vol. 3: Ukrainian culture of the second half of the 17–18th centuries. Kyiv: Naukova dumka. P. 668–686 (in Ukrainian).
16. Peredriienko, V.A. (1979). *The formation of the Ukrainian literary language of the 18th century on a popular basis.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
17. Subtelnyi, O. (1992). *Ukraine: history.* Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
18. Labyntsev, Yu.A., Shchavynskaia, L.L. (Eds). (1995). *Supralsky Church Slavonic-Polish Dictionary of 1722: Auxiliary information and bibliographic materials.* Minsk (in Russian).
19. *Modern Ukrainian literary language. Vocabulary and phraseology* (1969). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
20. Sudakov, H.V. (1983). *Lexicology of the Old Russian language.* Moskva (in Russian).
21. Witkowski, W. (1992). About the Polish language of the Basilian Supraśl dictionary from 1722. *Slavic linguistic borderlands.* Warszawa. P. 209–213 (in Polish).

Maryna Demianiuk, Candidate of Sciences in Philology, Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

**SPECIFIC USE OF LEXICON AND OTHER LEXICOGRAPHIC WORKS OF THE
SECOND HALF OF THE 17th – 18th CENTURIES AS A SOURCE FOR THE
DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE CORRESPONDING PERIOD**

One of the prerequisites for creating a historical dictionary of the Ukrainian language of a certain period is the reliability of the sources on which it is based. The article raises the issue of including lexicons and works of a lexicographic nature in the source base of the Dictionary of the Ukrainian Language of the second half of the 17th–18th centuries. The main lexicographic assets of the corresponding period are characterized in view of their lexical and phonetic features. The importance of dictionaries in the development of Ukrainian lexicography is considered.

Keywords: source base, history of the Ukrainian language, historical dictionary, Ukrainian lexicography.

УДК 811.161.2'0

Москаленко Л.А.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України

ПАМ'ЯТКИ ДІЛОВОЇ ПИСЕМНОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ — ПОТУЖНЕ ДЖЕРЕЛО УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У статті обґрунтовано перспективність внесення різностильового й різнорівневого мовного матеріалу пам'яток ділової писемності козацької доби, що закономірно повномасштабно відбиває особливості мови та прикмети суспільного й приватного життя українців, до реєстру історичного Словника української мови другої половини XVII–XVIII ст. Дослідження здійснено на мовному матеріалі однієї з пам'яток ділової писемності часів козащини — «Актів Полтавського полкового суду» (1683–1750 рр.).

Ключові слова: козацька доба, українська нація, український народ; ділова писемність, лексична, фразеологічна, морфологічна, синтаксична та стилістична своєрідність пам'яток ділової писемності.

Козацька доба (XV–XVIII ст.) — це період максимального злету та процвітання української нації, який найстійкіше тримається в структурі національної пам'яті, століття за століттям консолідує українців та інші етноси, що населяють територію України, в український народ.

Матеріали «Актів Полтавського полкового суду» (далі — «Актів») — так званої «Чорної книги» — однієї з чотирьох книг Полтавського міського уряду, у якій зібрано здебільшого акти (протоколи) розгляду кримінальних справ, — охоплюють значний фрагмент цього величного періоду і багатогранно відбивають життя Полтави й навколишніх містечок, сіл і хуторів, що переважно належали до Полтавського полку, за 67 років — від 1683 р. до 1750 р.¹

До «Чорної книги» ввійшли документи, писані в значний і значущий період історії України — час гетьманування Івана Самойловича (1672–1687 рр.), Івана Мазепи (1687–1709 рр.), Івана Скоропадського (1708–1722 рр.), Данила Апостола (1727–1734 рр.) й Пилипа Орлика (1710–1742 рр.), а також час підписання «Вічного миру», який навпіл розділив Україну, закріпивши за Московією Київ і підпорядкувавши їй Запорожжя (1686 р.); кримських (1687 р., 1689 р.) і азовських (1695–1696 рр.) походів; Запорозької Січі та заселення й освоєння Запорозьких Вольностей (друга половина XVI – кінець XVIII ст.); повстання під

¹ «Акти (протоколи) Полтавського полкового суду» (Ч. 2) з архіву О.М. Лазаревського зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського під шифром І-55257.

проводом Семена Палія (1702–1704 рр.), Північної війни зі Швецією (1700–1721 рр.) і Полтавської битви (27 червня (8 липня) 1709 р.); постійних спроб вибороти українську державність і наступу Російської імперії на українську автономію, зокрема видання царських указів 1720–1722 рр. про реорганізацію Генеральної військової канцелярії, внаслідок чого вона втратила фінансові й судові права та вийшла з підпорядкування гетьмана, а також про заміну української мови в адміністративних і судових установах російською.

Мовне розмаїття «Актів», що закономірно віддзеркалює один із часових і просторових зрізів української мови доби козаччини в різностильових виявах (від офіційно-ділового до розмовно-побутового), є надійним джерелом дослідження не тільки історії української мови, а й історії українського народу.

Необхідність внесення матеріалу пам'ятки до реєстру Словника української мови другої половини XVII–XVIII ст. (далі — Словника), що зумовлена не тільки кількістю й багатоманітністю явищ, які він презентує на всіх мовних рівнях, а й безперечною надійністю його як єдиного джерела формування уявлень про живу народну мову, що дійшла до нас лише в писемному вигляді, важко перебільшити.

У текстах пам'ятки, скрупульозно — «слово в слово» — скопійованих писарями в досліджувану книгу, закономірно відображені як особливості мови українців, так і прикмети їхнього тогочасного суспільного й приватного життя.

У різних за змістом і призначенням оригінальних документах ці атрибути найвиразніше відбито на лексичному рівні.

Лексичні особливості пам'ятки зумовлені її належністю (за сучасною класифікацією) до юридичного підстилю офіційно-ділового стилю української мови, який і тоді потребував точності й послідовності при викладенні фактів, документальності, об'єктивності оцінок, а також граничної чіткості, емоційно-експресивної нейтральності висловів; широкого використання професійної термінології, канцеляризмів; уживання усталених словесних формул, спеціальних синтаксичних конструкцій; певної одноманітності, стандарту форми й будови тексту. Писарі й канцеляристи, дотримуючись цих вимог під час оформлення документів, використовували переважно термінологію, що усталилася в тогочасній українській писемній мові, а також термінологію русько-литовських актів, яка містила латино-польські вкраплення. Однак, намагаючись дотримуватися точності й у записі усних свідчень, писарі мимоволі руйнували умовності офіційно-ділової мови, насичуючи її великою кількістю живомовних елементів (діалектизмів, жаргонізмів, слів із суфіксами суб'єктивної оцінки тощо).

Завдяки цьому лексика пам'ятки, що називає людей різного стану, предмети живої та неживої природи й артефакти, а також їхні ознаки, дії, кількості тощо, потрапивши до Словника, дозволить:

1. Відтворити повномасштабну картину життя тогочасної Середньої Наддніпрянщини (переважно Полтавщини) через загальні і власні назви, що належать до різних лексико-семантичних груп. Це, зокрема:

1) назви людей за: а) професією, посадою: *судя, хоружий, атаман, осаулець, медник, овчарь, свинарь, коваль, шинькарь*; б) родом занятъ: *неробочие, прибыш, злодѣй*; в) становою чи майновою належністю: *пани мещани, посполитие люде, господар, тядлие, челядник*; г) просторовою суміжністю: *сусѣда, подсусѣдок*; ґ) спорідненістю чи свояцтвом: *попадя, зять, до шваґра*; д) національністю: *арменинъ, москаль, циганъ*; е) фізичним або фізіологічним станом: *хорий, небожчица* [Москаленко 2009, с. 32–42; 2011, с. 128–135; 2011, с. 50–65; 2012, с. 266–273; 2013, с. 216–222; 2014, с. 461–470]; є) емоційно-експресивним ставленням до них (ненормативна лексика, а також загальноновживана лексика, яку ситуативно використано як лайку): *псяя борода, нецнота, злодѣй*;

2) назви майнової власності: *кґрунтъ, ставидло, худоба*;

3) назви будівель і їхніх частин: *домъ, домовка, комора, пѣч, свѣтлиця, хата*;

4) назви хатнього начиння: *ложникъ, подушка*;

5) назви домашніх тварин: *бидло, пцола, вол, корова, шкапа, конь, овечка, лошак, бычокъ*;

6) назви занятъ: *раки ловили волоком, пчоли выдґрал*;

7) назви одягу та його елементів: *убраня, курта, плахта, сорочка, сґрмяга, козухъ, жупанъ, кобеняк, пояс*;

8) назви головних уборів: *шапка, намѣтка*;

9) назви взуття: *чоботи*;

10) назви прикрас: *пґерстьнева два золотих, ланцушокъ*;

11) назви продуктів, страв і напоїв: *мука, свиґжина, риба, пиво, горѣлка вареная з медом*;

12) назви рослин або їхніх плодів: *жито, орѣхи, просо*;

13) назви знарядь праці, різних пристосувань: *їстик, лопата, сокира*;

14) назви транспортних засобів, частин упряжі: *возъ, подвода, хомут*;

15) назви грошових одиниць: *гроши, злотий, таляр, пят золотих копѣюкъ, золотий чех, осмакъ*;

16) назви зброї та футлярів для неї: *шабля под сґрѣбромъ, ножни на сафянѣ под сґрѣбром*;

17) назви часових одиниць: *днѣя шестого, два мѣсяци, презъ пятъ лѣтъ, пятим разомъ, на сихъ днѣх, пред Покровою Прґстой Бґци, четвґртой недѣли, в лѣтѣхъ шести*;

18) назви одиниць вимірювання: *меду кґгарниц, меду глекъ, кухву, сажонъ, копицу, в пятидесяти копахъ, полукопокъ, по подмѣха, по клуньку, мѣхъ*;

19) імена та прізвищеві назви, які перебували в процесі становлення [Москаленко 2009, с. 325–330; 2010, с. 409–416]: *Агафия* = *Захаріха*, *Алексѣй Матвѣвич* = *Алексѣй Матвѣenko*, *Параска Гаврилиха* = *Параска Кручиха*;

20) географічні назви: *Будища* = *Великі Будища*, *Кгужули* (*Кгуджули*, *Кужули*), *Соколій байрак*.

2. Простежити контакти з представниками інших народів через зафіксовані іншомовні запозичення, зокрема:

1) полонізми: *забойца* (пл. *zabójca*) ‘вбивця’; *кгвалт* (пл. *gwałt*) ‘гвалт’, ‘згвалтування’; *малжєнський* (пл. *małżeński*) ‘подружній’; *нецнота* (пл. *niecnota*) ‘негідник, негідниця’, ‘нероба’, ‘безчесний’; *совито* (пл. *sowite*) ‘особливо, окремо’; *цнотливо* (пл. *cnotliwie*) ‘доброчесно’;

2) латинізми: *акт* (лт. *actus*) ‘документ’; *антецессор* (лт. *antecessor*) ‘попередник’; *армата* (лт. *armata*) ‘гармата’, ‘артилерія’; *атєстація* (лт. *attestatio*) ‘свідчення, підтвердження’) ‘відгук’, ‘характеристика’; *квестія* (лт. *questio*) ‘допит’, *квѣтація* (лт. *quintantia*) ‘письмове підтвердження’; *целія* (лт. *cella*) ‘келія’;

3) германізми: *війт* (нім. *Voight*) ‘керівник місцевого (міського або сільського) управління чи самоврядування в середньовічній Німеччині, Литовському князівстві, Польщі, Україні (в XV–XVIII ст.)’, ‘сільський староста’; *гантар* (нім. *Heften*) ‘майстер, що вишиває золотими чи срібними нитками’; *крес* (нім. *Kreis*) ‘межа, кордон, кінець’; *кухва* (нім. *Kufe*) ‘бочка’, ‘глек’; *кушнір* (нім. *Kürschner*) ‘кожухар’;

4) грецизми: *афедронь* (дгр. *ᾠφεδρών*) ‘туалет’; *ієромонах* (гр. *Ἱερομόναχος*) ‘чернець у сані священника’; *ігумен* (гр. *ἡγουμένης* ‘той, що веде, йде попереду’) ‘сан ченця, наступний після ієродиякона та ієромонаха’, у православній церкві — ‘настоятель монастиря, голова Духовного собору’;

5) унгаризми: *бекеша* (уг. *bekecs*, можливо, через польську) ‘чоловічий верхній теплий одяг старовинного крою з брижами в стані’;

6) тюркізми: *габа* (тур. *aba*) ‘турське сукно білого кольору’, *канчук* (тур. *kamçı*) ‘нагайка з переплетених ремінців’, *кафтан* (тур. *kaftan*) ‘каптан, жупан, вид верхнього довгого одягу’.

Засвідчені в «Актах» оригінальні лексеми, які, ймовірно, виникли в мовленні ситуативно, також поповняють лексикон Словника, відбиваючи особливості українського словотвору: *порєпяшид* ‘завів овець у зарослі реп’яхів, через що їхня вовна увібралася в чіпкі суцвіття цих рослин’.

Фразеологічні особливості пам’ятки, що полягають у регулярній фіксації сталих висловів різних стилів, зокрема офіційно-ділового (*а́кторска́а сторо́на* ‘позивачі’; *жа́лосливе́ ска́рги свои́ предло́живши в то́т спосо́бъ*; *По вы́слѣхънѹ о́ныхъ ска́ргѣ*; *слодѣ́е, ка́ранѣ́ годны́е, маю́т сѣ́жєны бѣ́ти*; *має́т окѣ́тити горло́*

своє; плати́л выну належнѣю) та розмовно-побутового (розѣлучаючис од тѣла ‘помираючи’; брѣхал, якъ несь ‘неправдиво свідчив’; пришовиши к собѣ ‘отямившись’; И нож ... сам нѣкого не колотимет, если рѣка члѣвчата не бѣдет ним справовати ‘про необхідність відповідати за свої вчинки’; на сюю дѣти́нѣ зайшла-мѣ ‘завагітніла цією дитиною’), а також у ситуативно-контекстуально зумовленому поєднанні різних стилів у мові далеких від юриспруденції підзахисних або відповідачів (вѣчинил мнѣ к гвалтѣм грѣхъ телесний ‘згвалтував’) і синонімії (наприклад дія зі значенням ‘помирати’ має таку реалізацію: свѣта пострадала, смертѣдне доконала живота свого, докончала живота свого, головою наложивъ, живот свой скончиль, животом скончилста, смѣрть его постигла, Бѣѣшиу ѿтдалъ), знайшовши своє місце в Словнику, дозволять простежити своєрідність формування фразеологічної системи української мови.

Словоформи пам’ятки, потрапивши у Словник, дозволять простежити формування морфологічної системи української мови. Попри зумовлений стильовою належністю «Актів» одноманітний розподіл флексивних формантів іменників, який свідчить про те, що мова пам’ятки не тотожна живому мовленню населення Середньої Наддніпрянщини XVII ст., що тут діють норми ділової мови, у них збережено й давні живомовні елементи, зокрема суфікс **-ус** із пестливим значенням (дѣдѣсю). Засвідчено також функціонування в українській мові козацької доби давніх безсуфіксних іменників (мѣх ‘мішок’, ѣхѣстѣ ‘у хустці’, ѣд ‘вулик’, двѣ грудѣ ‘дві грудки’); речовинних іменників у формі множини (много бо рошѣнь ‘багато порошу’); давніх форм закінчень для іменників середнього й чоловічого родів у ор. в. мн. (тими́ми словы ‘словами’, вози ‘возами’, за слѣшиними знаки ‘за слухними знаками’); форм двоїни (двѣ блисѣ, двѣ парѣ, двои пчоли); при словозміні іменників на позначення істот у д. в. одн. та м. в. одн. значне переважання закінчень **-ови(ѣ)** та **-єви(ѣ)** (Богови, доухови, подковникови, мѣжєєви, архиєрєєви, кєсарєєви, сынови, быдлови над -у (-ю) (архиєрєю, Богу, духу, кєсарю, мужу); зрідка закінчення **-ови(ѣ)** й **-єви(ѣ)** використано в іменниках на позначення неістот (к возовѣ, к домовѣ, дєкрєтовѣ, сѣдовѣ). В іменниках на позначення істот звертання мають форму кличного відмінка: Мамко, Грицкѣ Коломийчє, братѣкѣ.

Матеріали «Актів» дозволять простежити особливості творення форм найвищого ступеня порівняння прикметників: більшість прикметників утворені від форм вищого ступеня за допомогою префікса **най-** (найныжши́й, найповоднѣ́йши́й, найменши́й), однак трапляються форми найвищого ступеня, що утворені від звичайної форми прикметника способом додавання префікса **най-** (найнижшиє слуги). Широко представлено присвійні прикметники із суфіксом **-ск-** ‘-ськ-’: тєстєвский ‘тестів’, напр.: ѣ мєд, що мѣю в себє, мой власный ѣ тєстєвский.

Одним із джерел поповнення Словника є також засвідчені в «Актах» числівники. Оскільки числа в тексті досліджуваної пам'ятки записували переважно словами (зрідка — арабськими цифрами¹), маємо змогу докладно дослідити становлення числівникової системи української мови.

У пам'ятці засвідчено власне-кількісні числівники в різних відмінкових формах і багатоманітному графічному й структурному оформленні на позначення:

1) одиниць: *одний*, *едень*, *една*, *едно*, *два*, *двѣ*, *три*, *чотири*, *чтири*, *пять*, *шесть*, *осмъ*, *ωсмъ*;

2) десятків: *десять*, *двадцат*, *тридцат*, *сорокъ*, *пятьдѣсьт*, *ωсмьдѣсьт*;

3) десятків з одиницями: *одинадцят*, *тринадцат*, *чотирнадцат*, *подѣстатанадцетъ* 'п'ятнадцять'. До числівників на позначення чисел другого десятка належить також неозначено-кількісний числівник *килканадцят*. Поряд із нормативними із сучасного погляду назвами чисел другого й наступних десятків з одиницями (*двадцят* *пять*) часто трапляються форми, у яких назви десятків поєднані з назвами одиниць (від однієї до дев'яти) єднальним сполучником *и* (*и*): *двадцят и двѣ*, *тридцат и пять*, *сорокъ и троѣ*;

4) сотень: *шестьсотъ*. Зрідка трапляються відмінкові форми, у яких обидві частини складного числівника відмінювані, напр.: *в пятидѣсяти копах* (м. в.).

Серед числівників зафіксовано також збірні числівники, що мають давню форму середнього роду (*двоя*, *двои*, *двоѣ*), а також утворені від кількісних числівників за допомогою суфікса **-ер(о)**: *четверо*, *пятеро*, *шестьеро*, *десятеро*, *шестеронадцатеро*, *двадцатеро*, *тридцатеро* *и четверо*. Пам'ятка засвідчує також дробові квантитативи з елементом **пол-** (**пов-**): *подтора*, *подтори*, *повпяти*, *подтораста*.

Порядкові числівники, утворені від назв одиниць, десятків, сотень і тисяч, переважно не відрізняються від сучасних українських літературних або діалектних форм: *перѣша*, *друга*, *вторий*, *третый*, *четвертий*, *шестого*, *сѣмого*, *ωсмого*, *дванадцятый* (*вторийнадцетъ*), *чотирнадцатого* (*в ... чотиринадцатом* (м. в.), *двадцят третего*, *двадцят сѣмого*, *сѣмьдѣсьт третого*, *на сто двадцят девятом*, *тысяча шестьсотъ осемдѣсьт четвертого*. Однак трапляються й паралельні форми, у яких змінює флексію лише перша частина складного числівника, напр.: *четвертогонадцят*, *пятийнадцетъ*, *осмиинадцят*, *девятогонадцат* (р. в.), *в третомнадцят* (м. в.).

Матеріали «Актів» засвідчують специфічні позначення кількості, утворені сполученням займенника *сам* із числівником чи словом на позначення кількості:

¹ Цього дослідниця палеографічних особливостей В.В.Панашенко не помітила. Див.: Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: На матеріалах Лівобережної України. Київ: Наукова думка, 1974. С. 62.

самотрет, самочвартъ. Імовірно, що *сам* називає одну особу, а кількісний числівник або слово на позначення кількості — загальну кількість осіб (разом із цією особою), які виконували певну дію: *ти самочвартъ с прибышами в купца Краснокутцого орѣхи з воза викрали-сте* (тобто особа, названа займенником *ти*, була четвертою в групі осіб); *Супрунь, Мануїловъ овчар, самокретъ викрал комору Наумову* (тобто *Супрунь* був третім у групі злодіїв).

Виражаючи приблизну кількість, числівник займає постпозицію щодо іменника, який називає об'єкт кількісного вимірювання. І в пост-, і в препозиції щодо іменника перед числівником часто є прийменники *зо, зъ, с:* *взяли в него ... грушъ вѣдєръ зо двѣ, вкрадено с подтора стога*.

Для позначення кількості використано також іменники *пара, чверть: пара волов, бочки чверть*.

Числівник *єдин* часто функціонує зі значенням 'цей', а числівник *другий* — зі значенням 'той', 'інший': *Тєды панъ сотникъ єднихъ за Днѣпром, а другихъ на водѣ половид*.

Лексика пам'ятки може послужити надійним джерелом дослідження шляхів творення дієслівної системи пам'ятки. У формах інфінітива переважає суфікс *-ти* (*кричати, взяти, втѣкати*), суфікс *-ть* має одиничні фіксації: *признать*. Частка *-ся* в дієслівних формах частіше стоїть у постпозиції, препозитивна позиція трапляється рідко: *гдє бы ся тоє стало; ся трафило*. У пам'ятці часто використано форми минулого часу дієслів (із колишнього перфекта) із залишками колишнього дієслова *быти* в теперішньому часі (*выйшол-емъ, пошол-емъ, велѣли-смо вписат, пили же смо там и могорич*), а також дієслова давноминулого часу (*ходив був, пошли бѣли*) і форми, що називають багатократно повторювані в минулому дії (*кѣчовѣвали, ношовавъ, вожовавъ, сижѣвав*).

Часто використано й активні дієприкметники теперішнього часу (*бєсѣдуючий, жалуючая, знаючийся, зостаючая, мешкаючий, найдуючихъся, подпиваючий, опѣваючий, тулючогоя, полковникуючий, ночуючий, частуючий, розумѣючий, спадаючий, даючое*), право на функціонування яких в українській літературній мові заперечують окремі граматисти. Пасивних дієприкметників зафіксовано значно менше: *речєних, заплачона, засланим, подойзреннимъ*.

У пам'ятці часто трапляються дієприслівники недоконаного виду, утворені за допомогою суфікса *-учи* (*тягнѣчи, пєчѣчи, идѣчи, плачѣчи*), і дієприслівники доконаного виду, утворені за допомогою суфікса *-вши* (*выслушавши, предложивши, позачинявши, скончивши, ставши*). Дієприслівники в «Актах» рідко вживані як одиничні, частіше вони формують дієприслівникові звороти (*бѣгучи с току, говорид; не могѣчи догнати, ворочалися назад*). Дієприслівники доконаного виду неодноразово використовуються з постфіксом *-ся*: *збавившия, схилившия, постановившия*.

У текстах «Актів» засвідчено предикативи на **-но** (*вигрушено, обвинено, приведено, не знайдено, вкрадено, огляжено, ловлено*) і **-то** (*взято, збыто, вибито, розбито, добуто*).

Прислівники, засвідчені досліджуваною пам'яткою козацької доби, дозволяють досить переконливо говорити про шляхи і способи формування прислівникової системи української мови. В «Актах» переважають прислівники з кінцевим формантом **-є** (*добровольє, жалосливє, килкокротнє, марнє, плачливє, правдивє, смертеднє, сполнє, явнє, яснє, немилостивє, непокроднє, своявольнє, покорнє, цнотливє*), формант **-о** трапляється рідко (*тыраньско, волно, нечасто, тайно, заєдно*), ще рідше – формант **-ѣ** (*кгорѣ ‘вгору’, покѣнѣ ‘разом’, втройзѣ ‘утрьох’, въсвѣтѣ ‘насвітанку’, наѡпослѣ ‘після’*) та формант **-и** (*пѣши ‘пішки’*). Прислівники способу дії, утворені за допомогою префікса **по-** та суфікса **-у**, мають одиничні фіксації (*по-приятелскѣ*). Зафіксовано двокомпонентні прислівникові форми: *теперѣ теды, потом теди*. Трапляються діалектні форми прислівників: *тута* ‘тут’. Подані в Словнику прислівники допоможуть мовознавцям простежити формування прислівникової системи української мови, зокрема й прислівників, похідних від прийменникових конструкцій [Москаленко 2011, с. 68–76].

Синтаксичні особливості української мови найвиразніше виявляються в синтаксичних функціях і семантиці прийменникових і безприйменникових конструкцій [Москаленко 2007, с. 390–396; 2008, с. 311–317], наприклад:

1) конструкції з прийменниками *для (задѣя)* + р. в. мають значення: а) мети: *для памяти ест записано; велѣлъ за собою ити задѣя ульєвъ*; б) причини: *ледве слово промовит задѣя болѣсти великой*;

2) конструкції з прийменниками *межи (промеж)* + ор. в. — значення: а) місця розташування, перебування: *позналѣ есмо межѣ Лесковими овцами свою овечку; той улий межѣ его пчолами не ест; промеж своими пчолами тих двоя пчол не становил*; б) місця виконання дії: *перевезлися ... межѣ Переволочною и Ёрлом*; в) обмеження суб'єктів дії: *межѣ собою перемовилис*;

3) конструкції з прийменником *над (надѣ, надо)* + зн. в. — значення способу дії (дію здійснено всупереч): *мѣшканци подтавские над заказъ ясневѣлможного добродѣя, его милости пана гетмана, и надъ розказанъе наше пошли були потаємно до Сѣчи*;

4) конструкції з прийменником *над (надѣ, надо)* + ор. в. — значення: а) суб'єкта дії, суб'єкта, на користь якого бажано виконати дію: *просил над собою змилованъя*; б) значення місця дії ('зверху', 'над'): *надо мною ставъ зъ рогатиною; видячи смерть ('смертельну загрозу') над собою*;

5) конструкції з прийменником *о (о)* + зн. в. — значення об'єкта дії: *пана упрошаем о науку; знаєт же Процик и о брату*;

6) конструкції з прийменником *о* (*ω*) ('про', 'при, біля', 'у') + м. в. — значення: а) об'єктно-означальне: *справа ... о покраденю*; *справа ... ω проступствѣ*; *купленє кгрунту ... лежачого о мѣстѣ Подтавѣ*; б) об'єктно-обставинне: *на ярмарку тутейшом о Воздвиженіи Честнаго Крста Гїдня*; *о пуцаню Спасовом, якъ панъ мой поехалъ*; *рокъ то будєт о Стой Покровѣ*; в) об'єктно-означально-обставинне: *купленє кгрунту ... лежачого о мѣстѣ Подтавѣ*;

7) конструкції з прийменником *по* + р. в. — значення: а) об'єктне, розподільно-кількісне: *нє було будиє нѣчого: тыдко по подмѣха яблукъ, овса по клуньку*; *мѣли-смо по кодку овечатъ*; *взято за выну вышѡписанъную ωд можнѣйших по пари волов, ωд инъших по коню, а ωд других по єдному волу*; б) об'єктно-обставинне (мета): *ходид потаємно до Сѣчи по рыбу*; *приѣхавши по просо*; *послали мя по пиво*;

8) конструкції з прийменником *по* ('після', 'згідно з') + м. в. — різноманітні обставинно-об'єктні значення: *По всѣхъ тєды тых доводах ... смєртєднє казали-смо були зкарати*; *По квєстии вынайшли-смо дєкрєтъ*; *По ... мовѣ нашої одийшол*; *зѣбродєнь Іванъ по сповѣды мѣєтъ на горлє скаранъ быти зтятємъ шии* (час (об'єкт відліку часу) і причина); *по указу добродѣйском скаравши*; *я мѣ тыє ωбручѣ по розказаню єго понєсла-м къ дому*; *по розказаню господарском мусѣла-м терѣпѣти* (причина, об'єкт причини); *ходид по погребу*; *по рѣкахъ, в лѣсахъ ... людєй мордуючи* (місце, об'єкт дії); *усиловнє по своєй воли мѣючи*; *по звичаю своєму упоравши овєчки* (спосіб дії);

9) конструкції з прийменником *про* + зн. в. — обставинно-об'єктне значення (*про памят вєлѣли-смо записати*) (мета, об'єкт мети).

У системі прийменникових конструкцій дуже розвинена синонімія: *кого-рого у вязєньє давши – поданъ до вязєня – к вязєню зєставав*. Часто спостерігаємо й фонетичну варіативність прийменників: *из – зѣ – з*, *ик – ко*. Значна кількість прийменникових конструкцій успадкована сучасною українською мовою та її говорами, однак семантика деяких із них змінилася.

Максимально повне залучення матеріалу різностильових і різножанрових пам'яток української мови, зокрема й пам'яток ділової писемності, дозволить майбутнім дослідникам з'ясувати особливості історичного розвитку української мови на всіх рівнях і дослідити процеси зближення книжного й народнорозмовного її різновидів. Особливе місце серед джерел Словника посідають пам'ятки козацької доби, створені на території побутування середньонаддніпрянського говору південно-східного наріччя, що відіграв помітну роль у творенні нової української літературної мови.

ДЖЕРЕЛА

Акти Полтавського полкового суду 1683–1750. Книга друга / підгот. до вид. Л.А. Москаленко; відп. ред. Г.В. Воронич. Київ: КММ, 2017. 568 с. (Серія «Актові документи і грамоти»). («Акти

(протоколи) Полтавського полкового суду» (Ч. 2) з архіву О.М. Лазаревського зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського під шифром І-55257.)

LEGEND

Moskalenko, L.A., Voronych, H.V. (Eds.). (2017). Acts of the Poltava Regimental Court 1683–1750. Book 2. Kyiv: KMM (in Ukrainian). – “Acts (protocols) of the Poltava Regimental Court” (Part 2) from the Lazarevskyi’s archive are stored in the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi under code I 55257.

ЛІТЕРАТУРА

1. Москаленко Л.А. Адвербіалізація прийменникових конструкцій в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1740 pp.) // Нові дослідження пам’яток козацької доби: Зб. наук. статей. Київ. 2011. Вип. 20. Ч. II. С. 68–76.
2. Москаленко Л.А. Ідентифікатори осіб в українському судочинстві: На матеріалі «Актив (протоколів) Полтавського полкового суду» (1683–1740 pp.) // Нові дослідження пам’яток козацької доби: Зб. наук. статей. Київ. 2013. Вип. 22. С. 216–222.
3. Москаленко Л.А. Ідентифікаційні формули на позначення осіб в Актових книгах Полтавського полкового суду (1683–1740) // Наук. чит., присвячені пам’яті канд. філол. наук, старшого наук. співробітника Інни Петрівни Чепіги. Київ. 2011. С. 128–135.
4. Москаленко Л.А. Ідентифікація осіб жіночої статі в «Актових книгах Полтавського полкового суду» (1683–1740 pp.) // Мовознавство. 2009. № 6. С. 32–42.
5. Москаленко Л.А. Ідентифікація осіб чоловічої статі в «Актових книгах Полтавського полкового суду» (1683–1740 pp.) // Мовознавство. 2011. № 3. С. 50–65.
6. Москаленко Л.А. Назви осіб за родом діяльності в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1740 pp.) // Нові дослідження пам’яток козацької доби: Зб. наук. статей. Київ. 2012. Вип. 21. С. 266–273.
7. Москаленко Л.А. Полкова старшина в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1750 pp.) // Нові дослідження пам’яток козацької доби: Зб. наук. статей. Київ. 2014. Вип. 23. С. 461–470.
8. Москаленко Л.А. Прийменникові конструкції в Актових книгах Полтавського міського суду 2 пол. XVII – поч. XVIII ст. (в + Р. в.) // Нові дослідження пам’яток козацької доби: Зб. наук. статей. Київ. 2007. Вип. 16. С. 390–396.
9. Москаленко Л.А. Прийменникові конструкції в Актових книгах Полтавського полкового суду 2 пол. XVII–поч. XVIII ст. (в + З. в.) // Нові дослідження пам’яток козацької доби: Зб. наук. статей. Київ. 2008. Вип. 17. С. 311–317.
10. Москаленко Л.А. Прізвищеві назви в Актових книгах Полтавського полкового суду (1683–1740 pp.) // Нові дослідження пам’яток козацької доби: Зб. наук. статей. Київ. 2009. Вип. 18. С. 325–330.
11. Москаленко Л.А. Словотвір українських прізвищевих назв в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» 1683–1740 pp. // Нові дослідження пам’яток козацької доби: Зб. наук. статей. Київ. 2010. Вип. 19. С. 409–416.
12. Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: На матеріалах Лівобережної України. Київ: Наукова думка, 1974. С. 62.

REFERENCES

1. Moskalenko, L.A. (2011). Adverbialization of prepositional constructions in the “Acts (protocols) of the Poltava Regimental Court” (1683–1740). *New researches of the monuments of the Cossack era*: Collection. of science articles. Kyiv. Issue 20. Part II. P. 68–76 (in Ukrainian).
2. Moskalenko, L.A. (2013). Identifiers of persons in the Ukrainian judiciary: Based on the material of the “Acts (protocols) of the Poltava Regimental Court” (1683–1740). *Ibid.* Kyiv. Issue 22. P. 216–222 (in Ukrainian).
3. Moskalenko, L.A. (2011). Identification formulas for identifying persons in the Minute Books of the Poltava Regimental Court (1683–1740). *Scientific reading, dedicated to the memory of candidate philol. of Sciences, Senior Sciences. employee of Inna Petrivna Chepiga*. Kyiv. P. 128–135 (in Ukrainian).
4. Moskalenko, L.A. (2009). Identification of female persons in the “Act Books of the Poltava Regimental Court” (1683–1740). *Linguistics*, 6, 32–42 (in Ukrainian).
5. Moskalenko, L.A. (2011). Identification of male persons in the “Act Books of the Poltava Regimental Court” (1683–1740). *Linguistics*, 3, 50–65 (in Ukrainian).
6. Moskalenko, L.A. (2012). Names of persons by type of activity in the "Acts (protocols) of the Poltava Regimental Court" (1683–1740). *New researches of monuments of the Cossack era*: Collection. of science articles Kyiv. Issue 21. P. 266–273 (in Ukrainian).
7. Moskalenko, L.A. (2014). Regimental sergeant in “Acts (protocols) of the Poltava Regimental Court” (1683–1750). *Ibid.* Kyiv. Issue 23. P. 461–470 (in Ukrainian).
8. Moskalenko, L.A. (2007). Prepositional constructions in Act books of the Poltava city court 2nd half 17th – beginning 18th century (v + R. v.). *Ibid.* Kyiv. Vol. 16. P. 390–396 (in Ukrainian).
9. Moskalenko, L.A. (2008). Prepositional constructions in Act books of Poltava regimental court 2nd half 17th –beginning 18th century (in + Z. in.). *Ibid.* Kyiv. Issue 17. P. 311–317 (in Ukrainian).
10. Moskalenko, L. A. (2009). Surnames in the Minute Books of the Poltava Regimental Court (1683–1740). *Ibid.* Kyiv. Issue 18. P. 325–330 (in Ukrainian).
11. Moskalenko, L.A. (2010). The wording of Ukrainian surnames in the “Acts (protocols) of the Poltava Regimental Court” 1683–1740. *Ibid.* Kyiv. Issue 19. P. 409–416 (in Ukrainian).
12. Panashenko, V.V. (1974). *Paleography of Ukrainian cursive script of the second half of the 17th century: Based on the materials of the Left Bank of Ukraine*. Kyiv: Naukova Dumka. P. 62 (in Ukrainian).

Liliia Moskalenko, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

MONUMENTS OF BUSINESS WRITING OF THE COSSACK ERA – A POWERFUL SOURCE OF UKRAINIAN LEXICOGRAPHY

The article substantiates the perspective of adding linguistic material of various styles and levels of monuments of business writing of the Cossack era, which naturally fully reflects the peculiarities of the language and signs of the public and private life of Ukrainians, to the register of the historical Dictionary of the Ukrainian language of the second half of the 17th–18th centuries. The research was carried out on the linguistic material of one of the monuments of business writing of the Cossack period – “Acts of the Poltava Regimental Court” (1683–1750).

Keywords: Cossack era, Ukrainian nation, Ukrainian people; business writing, lexical, phraseological, morphological, syntactic and stylistic originality of monuments of business writing.

УДК 811.161.2.04'373.23

Сивокозова Т.В.

кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України

МОВА РЕШЕТИЛІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬНОГО ЄВАНГЕЛІЯ 1670 РОКУ ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПISY

У статті проаналізовано розвиток староукраїнської мови в релігійній сфері кінця XVII ст., схарактеризовано лексичні особливості українських проповідей, зібраних у рукописній книзі 1670 року — Решетилівському учительному Євангелії. Основну увагу зосереджено на групі лексики, що вербалізує основні релігійні догми й поняття — *Бог, Божя Мати, віра, церква*. Визначено номінації, які апелюють до одного поняття, проте мають різний лексичний вияв і граматичне оформлення, а також ступінь взаємозамінності.

Ключові слова: староукраїнська мова, рукописна пам'ятка, учительне Євангеліє, проповідь, лексема, значення.

XVII–XVIII ст. в історії української мови — особлива епоха, ознаменована бурхливим розквітом полемічної літератури та активним входженням української мови в усі сфери суспільного життя, зокрема й релігійну. Церква як один із найбільш впливових соціальних інститутів усвідомила потужний вплив живого слова на простий люд, тому саме в цей час виникла нагальна потреба адаптувати, пояснити українцям не завжди зрозумілі для них тексти рідною мовою, а це стало поштовхом до розвитку церковного ораторського мистецтва, бо проповідь священника зазвучала староукраїнською мовою. Невипадково Іван Огієнко зазначав, що в Україні жива народна мова увійшла до церковного вжитку саме з проповідями [Огієнко 1921, с. 17].

У цей час розповсюджували рукописні й друковані збірники ораторсько-повідницьких творів — учительні Євангелія, які поширювали традиції двох середньовічних ораторсько-повідницьких збірників — «Златоуста» й «Торжественника», призначених як для читання, так і для використання під час богослужінь [Чепіга 1995, с. 39]. До учительних, або тлумачних, Євангелій входили канонічні євангельські тексти переважно в перекладах староукраїнською мовою. Загалом учительні Євангелія — це зібрання недільних і святкових бесід-тлумачень (або проповідей, казань, повчань, які називали гоміліями), які були розташовані в певній послідовності та йшли безпосередньо за прочитанням уривків зі Святого Письма [Чепіга 1995, с. 39; Чуба 2011, с. 5].

За слушним спостереженням І.П. Чепіги, більшість збережених до сьогодні учительних Євангелій написано слов'яноруською мовою із залученням певної кількості народнорозмовних елементів, а прагнення перекладу проповідей староукраїнською літературно-писемною мовою з'являлося послідовно, з ідеями перекладу канонічних текстів і прагненням їх удоступнити широкому загалу [Чепіга 1995, с. 41].

Не є винятком і Решетилівське учительне Євангеліє 1670 року (або «Наука христіанская зъ Евѣліа въкоротцѣ зложена...»), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Текст цієї рукописної книги відображає староукраїнську писемно-літературну мову кінця XVII ст. У передмові зауважено, що ця книга складена «простою мовою» і діалектом, щоб була зрозумілою навіть найпростішому чоловікові.

Прагнення укладача рукопису донести до простих людей Слово Боже зрозумілою мовою зумовило вплетення до тексту елементів «простої мови» поряд із церковнослов'янізмами і полонізмами, тобто елементами, що відповідають вимогам високого стилю тогочасних гомілій. Таку специфіку лексичного наповнення рукопису можна розглядати як одну зі спроб звести два типи літературної мови воедино — слов'яноукраїнської (слов'яноруської), яка «ґрунтувалася на церковнослов'янській мовній традиції» [Симонова 2011, с. 176], і «простої мови», сповненої українськими живомовними елементами. Бажання священнослужителів пояснити незрозумілі широкому загалу слова і стало однією з основних причин наповнення лексичної системи гомілетичного стилю українськими розмовними елементами. Саме тому протягом XVII ст. «проста мова» активно розширювала свої функціональні можливості в конфесійному письменстві [Симонова 2011, с. 177].

Цінність Решетилівського учительного Євангелія полягає в тому, що завдяки його лексику ми маємо змогу простежити синкретизм церковнослов'янізмів і народнорозмовних елементів у мові XVII ст. Актуальність такого дослідження посилюється також тим, що досі невідоме широкому загалу Решетилівське учительне Євангеліє ще не було об'єктом лінгвістичного опису чи джерелом ілюстративного матеріалу лексикографічних праць.

Оскільки Решетилівське учительне Євангеліє 1670 року має богослужбово-проповідницьке спрямування з якомога точнішим і зрозумілішим потрактуванням основних релігійних догм і понять, то його можна розглядати як ієрархічно організовану систему понять, реалізованих у тексті різними лексичними одиницями і пов'язаних спільними ключовими домінантами — *Бог, Божя Мати, Церква*.

Ці поняття репрезентовані різними групами лексики, пов'язаної з основними християнськими поняттями, історією церкви (Церква земна і Церква небесна), конкретними історичними та біблійними особами (Ісус Христос, Діва

Марія, Іван Хреститель, Мойсей, цар Давид та ін.) та їхнім значенням у релігійному контексті. Тож різні групи лексики пов'язані з вербальною реалізацією понять трипостасного Бога, а також Божої Матері, апостолів, учнів Ісуса Христа, релігійних свят (Благовіщення, Великодня, П'ятдесятниці, Різдва Христового та ін.), постів (Різдвяного, Великого та ін.), різновидів церковних служб і їхніх частин, чеснот і моралі (милість, правдолюбність, добродієність), релігійних уявлень про спокуту гріхів (покарання, спокута, каяття), а відповідно і різновидів гріхів, покарань, загальних уявлень про потойбічне життя тощо. За основу ієрархічної системи лексичних відношень у мові Решетилівського Євангелія, на нашу думку, варто обрати ключові поняття *Бог*, *Божя Мати*, *Церква*, оскільки всі інші лексеми, пов'язані з релігією, містять у своєму семному складі елементи, які прямо чи опосередковано апелюють до визначених вище понять.

Лексема *Бог* у тексті Решетилівського учительного Євангелія розкриває його трипостасну та всемогутню природу (во Троїци єдиному б҃у: хаї́ буде^т ѿ^т на^с Че^{ст} Слава: и Покло^н: ѿ^тцѣ т Сѣ^ну и Сѣ^му дху (РУС, арк. 7 — надалі в тексті вказуємо лише аркуш)), що можна проілюструвати сполучуваністю цієї одиниці з іншими словами, які завдяки константному вживанню в церковній практиці оформилися в стійкі сполуки: гѣ бѣ^г (арк. 10), гдѣ все^де^ржите^л (88 зв.), Бо^г нб^нны^й (11), бѣ^г ѿ^тцѣ бѣ^дѣщаго вѣ^ка (21 зв.), Прѣмилостивы^й Творѣ^н на^ш (7), нѣ^бесного бѣ^г (11 зв.) та ін. Такі номінації хоча й апелюють до одного поняття, проте мають різне граматичне оформлення та лексичний склад, ступінь лексикалізації та взаємозамінності, тому, на нашу думку, можуть виражати умовно синонімії відношення, тобто, маючи різне формально-граматичне й лексичне наповнення, виражати те саме поняття.

У тексті пам'ятки, як у євангельських уривках, так і в проповідній її частині, формами реалізації поняття *Бог*, окрім названих, є лексеми *творець* (милостивого *тво^рца* и гдѣ сво^его (12 зв.)) і *отець*, а відповідно і стійке словосполучення ѿ^тцѣ нѣ^бесны^й: ѿ^тцѣ нѣ^бесны^й (8), ко ласкавомѣ, милостивому: нѣ^злобивому и милосѣ^рдному ѿ^тцѣ сво^емѣ нб^номѣ (9 зв.); ѿ^тцѣ тво^й нѣ^бесны^й (18), нѣ^злобиво^о ѿ^тца сво^его нб^наго (30).

Лексема *отець* має не тільки значення 'Бог', у тексті рукопису також засвідчено її прямі значення:

— 'батько щодо своїх дітей': И роздѣли^в ѿ^тцѣ ѿ^бомѣ сыно^м свои^м ѿ^тчизнѣ и^х (8); Моло^дши^й сынѣ рече ѿ^тцѣ сво^емѣ: ѿ^тче да^й мнѣ ча^{ст} мою, ѿ^тчизны мои (8 зв.);

— 'священник': А же мовить судити живы^х и мѣ^ртвы^х: дво^яко ѿ^тцѣ стѣ^е ѿ^т то^м розумѣю^т (12); вла^{ст} крѣ^пкаа Патрі^архо^м: Митрополито^м, и вл^кко^м, Та^к же и сщ^нико^м дана: Которы^х зовемо ѿ^тцами и Пастырями дшѣ лю^дски^х (54).

Аналогічно лексема *син* зафіксована і на позначення ‘особи чоловічої статі щодо своїх батьків’: *и^ж Цеса^р ры^мски^й: Тит^с: сын^ъ Веспезіановъ: б^ри^в Іср^сали^м огн^е^м и меч^е^м (52 зв.); И если хто любит сына або до^чк^у свою лѣпш^е^й мн^е х^а Тво^рца сво^его: Таки^й не е^{ст} мн^е год^е^н (80 зв.), і на позначення Ісуса Христа як Сина Божого: х^с сн^ъ б^жи^й (10); сн^а сво^его єдинородного (10); При^йде бо сн^ъ члове^чески^й возыскати и спасти погибшаго (63).*

Пам’ятка фіксує й інші лексеми на позначення Ісуса Христа:

— Твор^е^н: милостивого, незлобивого, и милос^е^рдного х^а Тво^рца и бога сво^его (35 зв.); Пр^емилостивы^й: Твор^е^н на^ш х^с и гд^ь (35 зв.); саом^у х^у тво^рц^у и б^о^у сво^ем^у (46 зв.); Х^а Тво^рца сво^его (90);

— Месі^аш (Месі^аш): о^жида^в ро^жд^ества, або при^шестві^а пра^вдивого Месі^аша х^а сн^а б^жи^а (55 зв.); о пристаню правдивого Месі^аша Х^а сн^а б^жи^а (46 зв.);

— ҃чит^е^л (҃чит^е^л): значны^й ҃чит^е^л ц^е^рковны^й Ісус^с (5); Ты еси ҃чит^е^л (21); рече Петръ и тыи Которыи были з ни^м: ҃чит^{елю}: ото т^ьсно межи лю^дми идешъ (107);

— спас, спасит^е^л: Не о^пра^вда^ймоса Пр^е^д свои^м сп^ас^ит^е^лемъ яко фарисе^й: Але ҃покор^ьмоса и см^ьримоса яко Мыта^р (35 зв.); воскрес^ниі Гд^а б^а и сп^аса наш^его І^с Х^а (46); Чер^е^з того^ж х^а сп^ас^ит^е^ла наш^его (48 зв.);

— пасты^р: Але х^с гд^ь: милос^е^рдны^й ласкавы^й и велице добротливы^й: Твор^е^н и Пасты^р дш^ь лю^дски^х и исти^нны^й о^дк^упит^е^л (63);

— о^дк^упит^е^л (о^тк^упит^е^л): Аг^глами тутъ имен^уеть о^дк^упит^е^л на^ш х^с г^ь: ҃мны^х сл^уж^бны^х д^ховъ свои^х н^бны^х (21 зв.); И т^ю то зв^ьх^нст, и владз^ь на^д дш^ами лю^дскими х^с о^тк^упит^е^л: в с^е^й д^е^н пода^в: изво^ленико^м свои^м: д^ун^уши на ни^х д^хо^м свои^м ст^ы^м (54); Та^к же и Мо^йс^еа и Ил^ію, дво^х чо^тн^ь^йши^х Пророко^в: поспол^у зъ собою на то^й же гор^ь Оаво^рсте^й розмовляючи^х показа^в х^с г^ь для того: Иж^ь е^{ст} правдивы^й сн^ъ б^жи^й и о^дк^упит^е^л все^го мира (29); о^дк^упит^е^лев^ь Тво^рц^у х^ь и бог^у сво^ем^у (90);

— избавит^е^л: са^м сн^ъ б^жи^й избавит^е^л на^ш (54 зв.).

З-поміж лексем, що вербіалізують поняття *Бог*, *Син Божий*, є лексема *цар*, що передає кілька значень. Деякі з них умотивовані безпосередньо контекстом або значенням стійкої сполуки, у складі якої «прикметник-кваліфікатор» указує на божественне походження особи [Дидик-Меуш 2016, с. 160]:

1) ‘володар якої-небудь країни’: ҃а^тмиста ца^р Дави^т мови^т (11 зв.); Коро^т и Ца^р на^йпот^ужн^ь^йши^й и на^йв^елможн^ь^йши^й: воин^ь и рыц^е^р и на^ймоцны^й и на^йславн^ь^йши^й: вс^ь б^ез выбо^ру и ровно пр^е^д лиц^е^м хр^ст^овы^м стан^уть (14);

2) 'Бог': *всѣ: которыѣ На га̃ ба̃ ѹповаю̃т: и на его мило^{ст} сподѣваю̃т са: ворого^м свои^м страшным: и всѣ^м дивны: Абовѣ^м ѡчи свои се^рдечныи тоє^{ст}: дшѣвныи ѹ не^бснаго Царя маю̃т: и на его всю надѣю свою покладаю̃т* (86).

3) 'Ісус Христос': *Ты еси Ца^р Израилєвъ* (21).

Натомість поняття Святого Духа як третьої іпостасі Бога реалізовано в тексті Решетилівського учительного Євангелія переважно лексикалізованим словосполученням *Дух Святый* (Святый Дух): *при^имѣте дхъ стѣхъ* (51); *неха^и буде^т ѡ^т на^с чѣ^{ст} Слава и Покло^н: ѡ^т ца^р и Сн^у и Стѣму Дх^у* (52 зв.).

У Решетилівському учительному Євангелії зафіксовано кілька лексем на позначення Богородиці та осіб жіночої статі, зокрема, *мати*, *матір*, *матка*, *панна*, *царица*, *жона* (жєна) і *нєвѣста*.

Слова *мати*, *матір*, *матка* у пам'ятці мають різні значення. Лексему *матір* вжито на позначення:

1) матері (тобто жінки, що має дитину): *И стояли подля Кр^ста Ісусова: ма^тка его: и Сестра Матѣри его: Маріа жона Клєѡпова: и Маріа Магдалина: и Соломѣа* (43 зв.); *Іс̃ гб̃ ... рече Матѣрѣ своє^и: Нєвѣсто ѡто Сынъ Твой* (43 зв.);

2) Богородиці. Це значення реалізовано лише у прикметникових словосполученнях: *За мл̃тва^{ми} Пр̃чтыа твоєа матерє и всѣх̃ стѣх̃ твоих̃* (7); *За мл̃твами Прєблагословє^нной Прч^той Матѣри твоєи* (105 зв.).

Слово *матка* позначає:

1) матір, тобто жінку, що має дитину: *И Маріа Ма^тка Іаковова* (56); *И а^ж призвали ѡ^т ца̃ и ма^ткѹ ѡно^{го} слѣпого* (65 зв.); *те^рпливе на молитва^х и в постѣ Прєбывали: зѣ Марією Ма^ткою Іс^совою и со инѣми Стѣми Жєна^{ми}* (70);

2) Церкву Христову: *Цє^рковъ бж^твє^ннѹ ма^ткѹ нашѹ* (38); *и ѡ всѣх̃ Стѣх̃ ѡ^т цє^х Пастырє^х Пострада^вши^х х̃а ради: Которы^х днѣ сєгодняшняго и Памѣ^т Цє^рковъ бж^твє^ннаѣ: восточнаѣ ма^тка наша Цєлєбрѹє^т* (72 зв.); *и єднои Тоєи^ж ма^тки восто^чной Цє^рквѣ стои єстѣмо пра^вдивыє сыновє* (80).

Лексема *мати* набула в досліджуваному тексті переносного значення, оскільки зафіксована із семантикою 'основа, запорука' та в поєднанні із синонімами: *Корє^н и фѹ^ндамє^нтъ и мати є^{ст}: всѣ^м цнота^м и побож^ности^м хр^стіа^нски^м покора, смѣ^рніє, и пониже^нє самого сєбє* (17); *Корє^н и мати є^{ст}: всѣ^м Цнота^м, и побож^ности^м хр^стіа^нски^м: Покора, Скро^мно^{ст}: вѣ слова^х и ѹчи^нка^х* (34).

Для піднесеного й урочистого найменування Богородиці використано також інші лексеми:

1) *Панна*, переважно в поєднанні з прикметником *пречистая*: *Изволивъ зѣ Прєчистой панны: Тѣло лю^дскоє Принѣти* (40); *тоє^{ст} з Прч^той Па^нны х̃с̃ сн̃ь бж̃и^и* (45); *всємѹ свѣ^тѹ, ѡписали и ѡзна^имили: ѡ пристаню Правдивого Мєсіаша Х̃а сн̃а*

бжїа: іако мѣ^в зъ прѣ^стой Панны справою дѣа стго народитиса (46 зв.), А хс̄ сн̄ъ бжїѣ ѿ всеа Твари ѡтай^вшиса: з не^бсны^х Палацо^в зъступи^вши жалѹючи погибшаго чловека тѣло людское з Прѣ^стой Панны, справою дѣа стго ѿ ба ѿца зосланыѣ на себѣ принѣ^в (47);

2) Царица: пренаѣстѣѣшоѣ Паннѣ и Царицѣ Матѣри своѣѣ (50).

Зауважимо, що в пам'ятці є й інші лексеми на позначення осіб жіночої статі, зокрема жона (жѣна) і нѣвѣста. Слово жона (жѣна) має два значення:

1) Жінка, особа жіночої статі: дрѹгие за^с доброво^лне для имени, и для любвѣ хвѣ: родичи: жоны: дѣти: Царства: злото: срѣбро: и ба^рзо великѹ мона^рхїю сегосвѣтнѹ ѡставляли (22); На мѣсцѣ пѣсто^м и на бе^злю^нно^м: пѣ^т тисѣ^м мѹжеѣ, кро^м жонѣ и дѣтеѣ: пѣ^т ма хлѣбами насычаѣ^т (100);

2) Дружина: А кгда еще сѣдѣ^в Пѣла^т на столицѣ судовоѣ: А ѡто прислала к немѹ жона его мовачи: Не мѣѣ ты нѣчого противко томѹ справѣдливомѹ: Абовѣ^м тепѣ^р ѡво снѣ, ба^рзомѣ много прите^рпѣла злого для его (42 зв. — 43); Потреба, на^д ѿца, на^д ма^ткѣ: на^д братїю: на^д сѣстры: на^д жонѹ: на^д дѣти: и на^д всѣ и^ншиѣ крѣвныѣ и родичи: горѣ^ншѹ любо^в до хѣ и ба^р своѣго мѣти (80 зв.).

Лексема нѣвѣста позначає:

1) жінку, особу жіночої статі: Марїа те^ж дрѹгаа сѣстра Лазарева: взя^вши шкляницу мира многоцѣнного: и запахѹ ба^рзо сличного: помазала ноги Ісѹсовѣ: и ѡте^рла его волосами головы своѣи... А Іс̄ рече: Не рѹште в то^м нѣвѣсты ѡнои: Абовѣ^м добрую рѣ^ч ѡчини^{ла} ѡна (37); Тыѣ всѣ Которыѣ Та^м на дивовѣ^ско зышлиса были: ворочалиса до домо^в Свои^х в пѣсѣ свои бѣючи: А всѣ его знаѣомыи зделѣка Стояли: и нѣвѣсты Которыѣ были за ни^м Зѣ Галилѣа пришли: Прислѣ^гуючиса емѹ, и Пригладѹючиса Таки^м чѹдѣса^м бозскимѣ (43 зв. — 44); и^ж ѡнаа Нѣвѣста Самаританѣка: Поты^м ѡвѣри^вши во хѣ: и наѹку Спаситѣлѣвѹ принѣ^вши: зостала великою мѹченицею хвѹю (63 зв.); Та^к же ѡнаа нѣвѣста кровоточиваа з вѣрою нѣво^тпливою: доткнула^са зтылѹ рыза^м Ісѹсовы^м: и зара^з ѡздоровѣла (98 зв.);

2) жінок-мироносиць: и Положи^вши Тѣло: Камѣнѣ^м плоски^м ба^рзо велики^м ѹ двѣриѣ гробѹ приваливѣши и ѡ^тишо^в: и Пошли те^ж за ни^м зара^з и нѣвѣсты ѡныѣ: Которыѣ были пришли з ни^м зѣ Галилѣи: и ѡглядали гробѹ: и іак было Положе^но тѣло его (44); в не^дѣлныѣ дѣ^н: ба^рзо рано на свѣтаню: вста^вши ѡнаа Марїа Магдалины: И Марїа Ма^тка Іаковава: и Саломѣа: Тыѣ три нѣвѣсты: кѹпи^вши мира многоцѣнного и запахѹ ба^рзо сличного: ишли ко гробѹ и^жбы могли помазати тѣло Ісѹсово (56).

Із семантикою ‘особа жіночої статі’ можуть бути вжиті як синоніми такі лексеми: *жона (жена)* і *нѣвѣстата до҃чка*: *Не гнѹшаючи҃ и Поганами рѣкль нѣвѣстѣ оно҃ѣ: ѿ жѣно мови҃т: К҃гды бы҃ ты вѣдала да҃р бж҃и҃ѣ: и зѣ ки҃м Ты Тѣпѣр розмовляѣш҃: и ты бы҃ Просила ѹ не҃го водѹ вѣ҃ного живота: и да҃в бы тобѣ вѣкѹистѹю роскош҃ (63); ꙗко тѣж҃ и Нѣвѣстѣ она҃ѣ кровотоливо҃ѣ ѿповѣдѣ г҃ѣ мовачи: Не бо҃ѣса мови҃т до҃чко: ѿто вѣра твоа моцнаа и нево҃тпливаа спасла тебѣ (104).*

Зауважимо, що для вербалізації поняття *церкви* в тексті зафіксовано кілька лексем, зокрема вже названа лексема *ма҃тка* (*Цѣрковѣ бж҃ѣтвѣ҃наа: ма҃тка наша восточнаа* (38)), а також лексеми *дочка* і *цѣрка*.

Лексема *дочка* також має кілька значень. Зауважимо, що в «Словнику староукраїнської мови XIV–XVII ст.» подано лише одне значення — ‘донька, дочка’ [ССУМ XIV–XV I, с. 323], а в «Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст.», окрім прямого значення, зафіксовано вже переносне — ‘(у звертаннях до дівчини або жінки взагалі стосовно народу) дочка’ [СУМ XVI–XVII 8, с. 193]. У рукописі слово *дочка* є традиційно вживаним у прямому значенні на позначення особи жіночої статі щодо своїх батьків (доньки) [СУМ II, с. 400]: *Если хто люби҃т ѿ҃ца або ма҃ткѹ свою пачѣ мене҃: таки҃ѣ не є҃ст мене҃ годѣ҃н: И если хто люби҃т сына або до҃кѹ свою лѣпше҃ѣ мене҃ х҃а Тво҃рца сво҃его: Таки҃ѣ не є҃ст мене҃ годѣ҃н (80 зв.); Та҃к же и до҃чкѹ оно҃го княжати: ꙗира: К҃гды Пришо҃в Іс҃ воскрѣшати: И рече҃ оно҃мѹ Князю: Не бо҃ѣса ты҃҃ко вѣрѣ҃ѣ: и жива бѹде҃т до҃чка твоа: и вше҃дши в до҃м: воскрѣси҃в до҃кѹ его҃ ѿ мѣртвы҃х (98 зв.).* У звертаннях ця лексема вказує на молоду особу жіночої статі: *И рече҃ є҃ѣ Іс҃: Не бо҃ѣса до҃чко: ѿто вѣра твоа ѹздоровила тебѣ (98 зв.); А Іс҃ рече҃ є҃ѣ: Не бо҃ѣса до҃чко: ѿто моцнаа вѣра твоа ѹздоровила Тебѣ иди҃ж собѣ зѣ поко҃ѣм (107).* У структурі словосполучень позначає осіб (особу) жіночої статі, які є жителями або вихідцями з якихось міст: *Дочки Ієрѹсали҃мскиѣ не плачѣ вы по мнѣ: але плачѣ по сво҃ѣ згибѣли и по дѣти҃х ваши҃х (52 зв.).* Ця лексема входить також до складу сталого словосполучення *до҃чка Сиѡ҃нскаа*, яке позначає Церкву Божу, що об’єднує вірян і духівництво, та часто додатково витлумачене в тексті синонімійними словосполученнями: *Не бо҃ѣса до҃чко Сиѡ҃нськаа: ѿто Ца҃р тво҃ѣ иде҃т кѣ тобѣ в тихости и в велико҃ѣ Покорѣ: вѣсѣвши на жребѣа ѡслачѣє сына Іїремнича: Тѣ҃ же розумѣє҃тса до҃чка Сиѡ҃нскаа: Цѣрковѣ бж҃ѣтвѣ҃наа: ма҃тка наша восточнаа (38); Проро҃к мови҃т: не бо҃ѣса до҃чко Сиѡ҃нськаа (:Тоє҃ст цѣрквѣ бж҃аа:) ѿто Ца҃р тво҃ѣ иде҃т (38 зв.).* Такі вживання демонструють розширення семантики лексеми *дочка*.

Слово *цѣрква* вжито в пам'ятці з кількома значеннями:

— ‘будівля, у якій відбувається християнське богослужіння’ [СУМ XI, с. 202]: *всѣмъ тымъ Которые щирымъ сеѣмъ любягъ гда ба: и задля любвѣ хѣ спасителя своего: не жалуючи дочасной какои сеѣгосвѣтнеи речи: ѡздобляюгъ Цѣркви бжїе: и ишїе ведлугъ законѣ и науки хвѣ: милосеѣдныѣ и побожныѣ ѣчинки творягъ: и за сеѣгосвѣтнѣю реч дочаснѣю: вѣчноѣ собѣ мѣшканье в неѣсныѣ Палацаѣ, радост неѣвымовнѣю готѣюгъ и справѣюгъ* (37 зв.); *южѣ ѡбачиши его в цѣрквѣ рече емѣ: Члчѣ: Се здраѣ быгъ: и томѣ не согрѣшаѣ* (59 зв.); *Кождого рокѣ: зѣ ѡколичныѣ мѣсть и зѣ сѣль, зѣходилися до Іерусалимѣ: и тамъ При столѣчноѣ Цѣрквѣ: соборне ведлѣ своего звычаю: Тотъ своѣ Великѣдеѣ: празновали: и Церемонїе свои старозаконыѣ ѡправовали* (74 зв.);

— ‘релігійна організація духівництва і вірян, об’єднана спільністю вірувань і обрядовості’ [СУМ XI, с. 202]: *И десятины Цѣрквѣ бжїѣ даю зо всего що придбаю* (4 зв.); *Іереѣ або сщїикѣ: засѣдаѣ мѣсце бжїѣ на землѣ: розсѣждаючи грѣхи людискиа ведлугъ прави Сѣгъ Апѣль: и богоносныѣ ѡтцѣ: и по ѡбычаю православныа восточныа Цѣркви* (20 зв.); *мовигъ: Іоанѣ Дамаскиѣ: великою мовигъ и неѣвымовною радостію: веселигъ са и тѣшигъ са твоя Цѣрковѣ хѣ: спѣваючи и выхваляючи тебѣ* (38 зв.); *Братїе мовигъ: вы сами есте Цѣрковю бога живого* (88 зв.).

Для розвитку сучасної історичної лексикографії важливим є розв’язання таких завдань, як текстове представлення повного складу лексичних одиниць, уживаних у відповідний період розвитку мовної системи, опис їхньої семантичної структури, що дає змогу визначити час виникнення нового відтінку значення слова чи його переносного вживання, з’ясувати динаміку семантичної структури окремого слова в сучасній мовній практиці щодо розширення чи звуження його значення. Здійснений аналіз лексики пам’ятки дав змогу визначити лексеми, що реалізують у текстах староукраїнських проповідей такі ключові поняття, як *Бог*, *Божя Мати*, *Церква*, описати семантичну структуру кожної виокремленої лексеми, проілюструвати пряме та переносне вживання одиниць на ще не дослідженому матеріалі. Як бачимо, у рукописі Решетилівського учительного Євангелія одне поняття може реалізуватися кількома різними сталими сполуками чи вільними прикметниковими словосполученнями, у яких прикметниковий компонент указує на божественну природу особи, явища тощо. Кожне слово Решетилівського учительного Євангелія 1670 року має і традиційне потрактування, і набуває нового осмислення в релігійному тексті, тому рукопис є унікальною пам’яткою української мови й безцінним матеріалом для подальших наукових досліджень лексичного багатства відповідного періоду, а також цінним джерелом ілюстративного матеріалу лексикографічних праць.

ДЖЕРЕЛА

РУЄ — Решетилівське учительне Євангеліє 1670 року, або Наука християнска зъ Евѣліа въкоротцѣ зложена / Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 312 (Соф.). Об. зб. 180 П. 414 арк. 2°.

ССУМ XIV–XV — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / ред. кол.: Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 1: А–М. 632 с.

СУМ — Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1971. Т. 2; 1980. Т. 11.

СУМ XVI–XVII — Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. / відп. ред. Д. Гринчишин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2001. Вип. 8. Д (десатинный – дѣдичство). 256 с.

LEGEND

РУЄ — *Reshetylivske uchytelne Yevanheliie 1670 roku* / Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho. F. 312 (Sof.). Ob. zb. 180 P. 414 ark. 2° (in Old Ukrainian).

ССУМ XIV–XV — Humetska, L.L. (Ed.). (1977). *Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th – 15th centuries* (Vols. 1–2). Kyiv: Naukova dumka. Vol. 1. A–M. 632 p. (in Old Ukrainian and Ukrainian).

СУМ — Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). *Dictionary of the Ukrainian language*. (Vols. 1–11). Kyiv: Naukova dumka. Vol. 2; Vol. 11 (in Ukrainian).

СУМ XVI–XVII — Hrynchyshyn, D. (Ed.). (2001). *Dictionary of the Ukrainian language of the 17th – the first half of the 18th centuries*. Lviv. Vol. 8. D (десатинный – дѣдичство). 256 p. (in Old Ukrainian and Ukrainian).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дидик-Меуш Г. Сполучуваність слів в українській мові XVI–XVII століть: атрибутивно-субстантивний комплекс і метонімія // *Gwary Dziś*. 2016. Vol. 8. С. 159–166.
2. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко): Мова українська була вже мовою Церкви // Нариси з історії культурного життя Церкви Української. Тарнів, 1921. 32 с.
3. Симонова К. Співвідношення книжних і народнорозмовних часток у творах І. Галятовського // У силовому полі мови. Пам'яті Інни Петрівни Чепіги / Ін-т укр. мови НАН України; упоряд.: Г.В. Воронич. Київ: КММ, 2011. С. 175–184.
4. Чепіга І.П. Учительні Євангелія як жанр ораторсько-проповідницького письменства // Мовознавство. 1995. № 6. С. 39–46.
5. Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ; Львів: Свічадо, 2011. 224 с.

REFERENCES

1. Dydyk-Meush, H. (2016). Compatibility of words in the Ukrainian language of the XVI–XVII centuries: attributive-noun complex and metonymy. *Gwary Dziś*. Vol. 8. P. 159–166 (in Ukrainian).
2. Mytropolyt Ilarion (Ivan Ohiienko). (1921). The Ukrainian language was already the language of the Church. *Narysy z istorii kulturnoho zhyttia Tserkvy Ukrainskoi*. Tarniv. 32 p. (in Ukrainian).

3. Symonova, K. (2011). The ratio of book and colloquial passages in the works of I. Galyatovsky. *U sylovomu poli movy. Pamiyati Inny Petrivny Chepihy* / In-t ukr. Movy NAN Ukrainy; uporiad.: H. V. Voronych. Kyiv: KMM. P. 175–184 (in Ukrainian).
4. Chepiha, I.P. (1995). Didactic Gospels as the rhetoric and homiletic genre. *Movoznavstvo*. № 6. P. 39–46 (in Ukrainian).
5. Chuba, H. (2011). *Ukrainian written Didactic Gospels. Research, catalog, descriptions*. Kyiv – Lviv: Svichado. 224 p. (in Ukrainian).

Tetiana Syvokozova, Candidate of Sciences in Philology, Junior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

THE LANGUAGE OF THE RESHETYLIVKA'S DIDACTIC GOSPEL OF 1670 AS AN OBJECT OF HISTORICAL-LEXICOGRAPHIC DESCRIPTION

17th – 18th centuries belong to a special epoch in the history of the Ukrainian language. This period is marked by flourishing of polemical literature and active entering of the Ukrainian language into all spheres of public life, including religious. The Church realized the powerful influence of the word on the common people, so there was a need to explain to Ukrainians inapprehensible Bible texts in their native language. It was the impulse for developing of church oratory, because the priest's homily sounded in the Old Ukrainian language. At this time, Didactic Gospel as written and printed collections of oratory and preaching works become very distributed. Didactic Gospel is a collection of Sunday and holiday conversations with interpretations of the Bible (or sermons, topical preaches, called homilies), which were arranged in a certain order and followed after the reading of Gospel chapters. Written records of the Ukrainian language are an important source of researching the development of the language system and rich illustrative material for historical dictionaries.

The author of the article analyzes the development of the Old Ukrainian language in the religious sphere of the end of 17th century, characterizes the lexical features of Ukrainian homilies collected in the written book of 1670 — Reshetylivka's Didactic Gospel. The main attention is focused on the group of lexis, which verbalizes the main religious dogmas and concepts — God, the Mother of God, church. The nominations, which represent one concept, but have different lexical realizations and grammatical characteristics, as well as the level of synonymous interchangeability, are determined.

Keywords: the Old Ukrainian language, written records, Didactic Gospel, sermon, lexeme, meaning.

УДК 811.161.2:81–112'373.2'282

Бабенчук Б.В.

кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКИХ ГРАМОТ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ КОРПУСУ ІСТОРИЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано назви довкілля, засвідчені юридичними пам'ятками з території Молдавського князівства; уточнено час їхньої першої фіксації; отриманий лексичний матеріал порівняно з поданим у «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.»; український словник поповнено віднайденими в досліджуваних пам'ятках лексемами.

Ключові слова: історична лексикографія, «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.», українсько-молдавські грамоти, назви довкілля, перша фіксація.

Дослідження історії формування лексичного рівня української мови за писемними пам'ятками з територій її нинішнього й колишнього побутування — актуальне завдання сучасного мовознавства. Лексику пам'яток української мови вже неодноразово аналізували, однак деякі тематичні групи українського лексикону, як і окремі періоди його розвитку, залишаються недостатньо опрацьованими.

Надійною джерельною базою для дослідження історії становлення лексичної системи української мови цього періоду є пам'ятки староукраїнської мови, написані й збережені на теренах, що колись входили до складу Молдавського князівства, у якому староукраїнська літературна мова тривалий час мала статус державної. Період XIV–XV ст. — особливий етап розвитку української мови насамперед через кількісну й жанрову обмеженість її пам'яток, яким пощастило вціліти. Серед цих пам'яток ділові документи господарських канцелярій Молдавського князівства, літописи, богослужбові книги, записи на полях церковних книг, написи на стінах церков, монастирів, усипальнях і надгробках молдавських господарів, їхніх родичів, бояр тощо.

Ділова писемність представлена насамперед у грамотах, що підтверджують угоди чи інші юридичні операції між окремими людьми чи групами людей. Українсько-молдавські грамоти XIV–XV ст. (далі УМГ) як джерело, що виразно засвідчує генеральні риси мови української народності цього історичного періоду, в лексикологічному плані досліджені недостатньо. Специфіка канцелярського

стилю, що виявляється в повторюваних штампах і трафаретних зворотах, призвела до нерівномірного представлення окремих лексико-семантичних груп у цих пам'ятках.

Засвідчені в УМГ назви довкілля, що досить рельєфно виокремлюються з-поміж інших лексико-семантичних груп, є потужним джерелом достовірного дослідження процесів формування й розвитку української мови XIV–XV ст. Особливо багатий матеріал містять так звані *внутрішні* грамоти, а саме дарчі, купчі, підтвердні, мінові й розподільні грамоти, у яких ідеться про визначення меж земельних ділянок, сільськогосподарських угідь, різноманітних урочищ, лісових масивів, натурогенних і антропогенних водойм, надання їх у власність або спадкове користування тощо. У розмежувальних грамотах нерідко, крім назв різноманітних земельних ділянок, засвідчено назви природних і штучних предметів довкілля, що слугували просторовими орієнтирами під час докладного визначення їхніх меж.

Збільшення кількості номінацій на позначення предметів довкілля в XIV–XV ст. було спричинене семантичним розвитком лексичної спадщини попередніх епох, активізацією процесів називання й активним запозиченням у лексичну систему староукраїнської літературної мови іншомовних елементів літературного й живомовного походження. Таке явище було наслідком зумовленої строкатістю етнічного складу населення Молдавського князівства міжмовної інтерференції.

Значна частина лексичного матеріалу УМГ ще в 70-ті роки XX століття ввійшла до реєстру Словника староукраїнської мови XIV–XV ст. (далі ССУМ). Однак протягом наступних десятиліть було уточнено датування деяких юридичних пам'яток, що стали джерелом цього реєстру, а окремі з них після ретельного вивчення було кваліфіковано як фальшдокументи, крім цього, науковий обіг було поповнено лексикою віднайдених ділових документів. Це спричинило необхідність уточнити подану в ССУМі лексику та інформацію про неї.

Метою цієї розвідки стало уточнення поданих у ССУМі відомостей про час фіксації засвідчених у документах канцелярій Молдавського князівства назв довкілля, а також уведення в обіг матеріалу, який іще не ввійшов до історичних словників української мови XIV–XV ст.

Докладне опрацювання засвідчених в УМГ назв довкілля вможливило виокремити серед них такі групи:

- лексеми, датування яких незначно відрізняється від датування в ССУМі, що зумовлено уточненням часу створення документа;
- лексеми, датування яких значно відрізняється від датування в ССУМі;
- лексеми, наявні в ССУМі із територіально інших документів, але не засвідчені в залучених до реєстру УМГ;

- лексеми, датування яких пізніше, ніж зазначено в ССУМі (зокрема через залучення до Словника фальшдокументів пізніших часів);
- лексеми, не засвідчені в ССУМі.

Першу групу становлять назви довкілля УМГ, різниця в датуванні яких становить від одного до декількох років, що зумовлено переважно корекцією датування того чи того документа. Уточнено дату першої фіксації в УМГ таких лексем: *рѣвро* ‘гірське пасмо; хребет’ (1398 р. порівняно із 1400 р. у ССУМі): *штѣ* пана Квсти на краи Страхотѣнѣ, простѣ *рѣвромѣ* диломѣ, а штѣ толѣ, поперекутѣ черестѣ Жежию, на дорогѣ (1398 DRH, I, 10); *храмѣ* ‘храм’ (1438 р. пор. із 1439 р.): *еже естѣ храмѣ* свѣтаго Благовѣщенїа (1438 DRH, I, 271); *село* ‘село’ (1392 р. пор. із 1393 р.): *Даль есмѣ* <...> *слоуѣѣ* нашѣмѣ, Иванѣшию витѣзю, за еґо вѣрноу ю слѣжѣ, ꙗ *села* на Серетѣ (1392 DRH, I, 3); *колодязѣ* ‘джерело’, *столпѣ* ‘стовп’ і *дѣбровица* ‘невеликий дубовий ліс, дібровка’ (1414–1419 рр. пор. із 1415 р.): *та, прости дѣломѣ, на дѣвѣ, оу Мѣла, та на колодѣзи* Ивановѣмѣ потокомѣ (1414–1419 DRH, I, 55); а штѣ толѣ, прости на дѣлѣ, прѣѣзѣ потокѣ, на *стѣлѣ* (1414–1419 DRH, I, 55); а штѣ толѣ, прости <...> на *дѣбровици* (1414 – 1419 DRH, I, 55); *дорога* ‘дорога’ (1398–1399 рр. пор. із 1400 р.): а штѣ това, поперекутѣ, на Страхотинскѣю *дорогѣ* (1398–1399 DRH, I, 10); *овца* ‘вівця’ та *конѣ* ‘кінь’ (1407 р. пор. із 1408 р.): *и овца* монастырскыѣ, <...> *и вѣсе, или мало, или велико* (1407 DRH, I, 29); а *дрѣво, естѣ кѣпило* владычество *ми* <...> *и кони*, <...> *и вѣсе, или мало, или велико, вѣ рѣкахѣ* попѣ кѣрѣ Доментїанѣ, *да съхранитѣ* *и да иматѣ* попеченїе *о нихѣ* до живота своего (1407 DRH, I, 29).

До *другої групи* належать номени, датування яких значно відрізняється від датування в ССУМі, або ж це слова із пізніше віднайдених пам'яток. Такі відмінності становлять від декількох до понад 70-ти років. Причиною цього є залучення до аналізу більшої кількості документів, порівняно з тією, яка була доступною під час укладання Словника. Уточнено дату першої фіксації в УМГ таких лексем: *ровниа* 'рівнина' (1492 р. пор. із 1499 р.): та Подрагою долѣ до копанои могили цю естъ на *ровни* Подрази (1492 DRH, III, 231); *овчина* 'платок' [ССУМ, 2, с. 71] (хоча у нижченаведеному контексті цілком вірогідним є трактування лексеми *овчина* як 'струмок', 'потік' (пор. *обчина* 'струмок' [Ярош., с. 335]) (1490 р. пор. із 1495 р.): поучъни хотаръ тои враниши втъ овръшїи Лаври, *овчини* до Фалкѣва втъ толѣ *овчинѣ* до овръшїе Годова, та, *овчинѣ* до овръшїе Рѣскова (1490 DRH, III, 141); *долина* 'долина' (1399 р. пор. із 1400 р.):ѹересь *долина*..... на вѣчунѣи возѣ..... Игрѣѣ, на оу возѣ вѣчунѣи.... (1399 DRH, I, 11); *дѣль* 'долина' (1400 р. пор. із 1423 р.): втъ могълы цю на Ыюнгохѣ, пѣтемъ, на доѣгои могълы, <...> втъ толѣ

простѣк ѹересѣ *дела*, по ѹеретѣи, та на старои моугылы цю на поугти (1400 DRH, I, 16); *дворѣ* ‘оселя, двір’ (1443 р. пор. із 1445 р.): даровали есми его и дали нашѣ *дворѣ* Болховецѣ (1443 DRH, I, 326); *врѣтоп* ‘яр’ (1422 р. пор. із 1493 р.): *потоком* доловѣ, оу нижни конецѣ *врѣтопа* (1422 DRH, I, 73); *роуптоура* ‘обрив (берега), схил’ (1422 р. пор. із 1425 р.): та втѣ *роуптури*, попрѣкѣ, оу моугылоу, гдѣ врѣва близко пвтѣ (1422 DRH, I, 73); *гана* ‘яма’ (1488 р. пор. із 1495 р.): втѣ толѣ простѣк *на медвединоу лнѣ*, втѣ толѣ горы лѣгомѣ и ѹерѣсѣ пѣтъ (1488 DRH, III, 52); *кнѣѣ* ‘житло монаха, келія’ (1436 р. пор. із 1443 р.): селище Рошуйно и *келѣ* Манасѣви (1436 DRH, I, 211); *селнще* ‘присілок, селище’ (1431 р. пор. із 1495 р.): И ещѣ есмы дали монастырѣ Евѣтого Николи <...> и сѣ селомѣ и сѣ млинѣ и *селнщенѣ* втѣ Никида и сѣ старимѣ хотаромѣ (1431 DRH, I, 150); *мисто* ‘місто’ (1421 р. пор. із 1435 р.): иже есмы дали своєю доброю волею а никимѣ промѣчени *Серетѣ мисто* а Болховецѣ (1421 DRH, I, 69); *земля* ‘адміністративно-територіальна одиниця, що перебуває під владою короля, князя, ін.’ (1388 р. пор. із 1408 р.): владислав вжею мистю кроль польски литовьски рѣски дѣдици и инѣх многых *зѣмль* господарѣ (1388 ДНМКГ, 673); *верегѣ* ‘берег’ (1412 р. пор. із 1475 р.): втѣ толѣ простѣк оу потоцѣ, на *верезѣ*, моугыла (1412 DRH, I, 45); *вода* ‘річка, потік’ (1412 р. пор. із 1428 р.): Я хотарѣ тѣмѣ селомѣ, втѣ Ярдева, втѣ Тазлова, *втѣ воды*, по середѣ тополѣ, на край тополѣ (1412 DRH, I, 45); *рѣка* ‘річка’ (1456 р. пор. із 1458 р. DF): Такожѣ, цю коли естѣ хотарѣ тимѣ селомѣ, *рѣкою* или лѣсемѣ, они да сѣтъ волни коронити (1456 DRH, II, 80); *грѣло* ‘гирло’ (1429 р. пор. із 1447 р.): влато надѣ Нистрѣ, именѣмо *Загорное езеро*, сѣ своими *грѣли*, и пасѣкѣ втѣ *Загорной* (1429 DRH, I, 139); *влато* ‘болото’ (1429 р. пор. із 1454 р.): а втѣ толѣ, ѹересѣ *влато* (1429 DRH, I, 121); *верба* ‘верба’ (1422 р. пор. із 1427 р.): оу моугылоу, гдѣ *врѣва* близко пвтѣ (1422 DRH, I, 73); *берест* ‘берест’ (1422 р. пор. із 1488 р.): потокомѣ долѣ, *на єдинѣ врѣсть* што естѣ на врѣсѣ (1422 DRH, I, 73); *лѣсь* ‘ліс’ (1399 р. пор. із 1409 р.): ...Хрушева потока.....та ѹересѣ *лѣса*..... лѣ моугылы доуплѣнѣи (1399 DRH, I, 11); *ѹиреш* ‘назва невеликого масиву рослин, серед яких переважають черешні’ < *ѹиреш* ‘назва місцевості в Молдавському князівстві’ [ССУМ, 2, с. 544] (1401 р. пор. із 1411 р.): *втѣ ѹиреша* попереку простѣк полемѣ, на Бахлоуи, та Бахлоуемѣ доловѣ, до долины (1401 DRH, I, 19); *лозьѣ* ‘виноградник’ (1407 р. пор. із 1438 р.): двѣ водѣкници и ѣ *лозѣи*, єдино цю естѣ далѣ Петрѣ воевода, а дрѣго, естѣ кѣпило владѣуѣство ми (1407 DRH, I, 29); *волѣ* ‘віл’ (1407 р. пор. із 1448 р.): а дрѣго, естѣ кѣпило владѣуѣство ми, <...> и *волшѣ* <...> и вѣсѣ, или мало, или велико (1407 DRH, I,

29); *вчѡла* ‘бджола’ (1407 р. пор. із 1431 р.): и ѡвѡла монастырскыѡ <...> и пчелы, и вѡсе, или мало, или велико, въ рѡкахъ попѡ кѡръѡ Доментіанѡ (1407 DRH, I, 29); *икра* ‘зрілі яйця риби’ < *икра* ‘ікра, кав’яр’ (1440 р. пор. із 1446 р.): тако да иматѡ господарство ми, на каждо лѣто, по бѣ бервеницѣ *икра* (1440 DRH, I, 298).

До *третьої групи* належать номени, які є в реєстрі ССУМу, але зафіксовано їх у пам’ятках із інших територій функціонування староукраїнської мови (у юридичних джерелах із території Молдавського князівства, які ввійшли до Словника, вони відсутні). Уточнено дату першої фіксації в УМГ таких лексем: *пивница* ‘пивниця, погріб, льох, підвал’ (1412 р.): Я хотарѡ тѣмѡ сѣлом <...> ѡтѡ воды, по середѡ тополіѡ, на край тополіѡ, *пивница*, ѡтѡ *пивници* простѣ на верхѡ дѣла (1412 DRH, I, 45); *зрочище* ‘урочище’ (1432 р.): Зрѣк на Станѡловцѡ сѡ всѣ *зрочищам* хотара (1432 DRH, I, 158); *толока* ‘толока; місце для випасу худоби’ (1488 р.): ѡтѡ толѣ простѣ на могило, на ѡмѡ, ѡтѡ толѣ простѣ на четвѣртою могило сѣрдѣ *толоки* (1488 DRH, III, 52); *езеро* ‘болото’ (1429 р.): влато надѡ Нистрѣ, именѣмо *Загорное езеро* (1429 DRH, I, 139).

Четверту групу становлять лексеми, датування яких зазвичай пізніше, ніж зазначено в ССУМі. Джерельною базою нашого дослідження є 42 документи, які вважають фальшивими (переважно створені значно пізніше від досліджуваного періоду). Частина сфальшованих документів стала джерельною базою ССУМу. Пізніші дослідження довели «несправжність» певної кількості УМГ та невідповідність часовому відтинку XIV–XV ст., тому є певна плутанина із часом першої фіксації деяких лексем. Наприклад, номен *овръжїѣ* ‘горбиста місцевість, пагорбки’ (1458 р. DF) (хотар <...> ѡт дѡва <...> на рѡптѡрѡ, а ѡт рѡптѡрѡ по *овръжїю*, ѡ дрѡгоѡ рѡптѡрѡ (1458 DRH, II, 418; Michail., с. 121)), де датування визначено неправильно через фальшування, які відбувалися переважно в другій половині XVI–XVII ст. Метою створення таких документів було уникнення сплати податків, незаконне привласнення земель як приватними особами, так і монастирськими общинами, зміна меж володінь тощо. Одним із таких документів є вищенаведена фіктивна грамота, видана нібито від імені воєводи Стефана Великого Бистрицькому монастирю, що підтверджує межі заповідного лісу, від 1458 р., де, зокрема, вперше або одноразово засвідчено лексеми *овръжїѣ*, *мѡгоуѡ*, *гѡрніцѡ*, *оуѡха*, *прутїѣ* тощо. Що ж до першої фіксації номена *овръжїѣ*, то із відомих наразі джерел робимо висновок, що це 1488 р.: чѣресѡ полѣ, на дѡбѡ що єстѡ на *овръжїѣ*, та на рѣкѡ (1488 DRH, III, 62). Із номеном *оуѡха* / *вѡѡха* ‘вільха’ така ж ситуація: у ССУМі першофіксацією є грамота 1458 р. у фальшдокументі, тоді

як наразі відомо про перше документування лексеми в юридичному акті 1488 р.: *ѡтѣ толѣ простѣ на краи лиса, на вѣлѣхъ* (1488 DRH III, 51).

П'яту групу формують лексеми, незасвідчені в ССУМі. Наше дослідження ґрунтується на аналізі 1193 різноманітних юридичних актів із території Молдавського князівства. Це копії оригінальних документів, написаних староукраїнською мовою. Саме завдяки значному обсягові джерел вдалося виокремити номени на позначення назв довкілля, які непередставлені в Словнику XIV–XV ст. (деякі із них увійшли до реєстру «Словника української мови XVI — I пол. XVII ст.»): *вердо* 'гора, скеляста гора' (ймовірно. — Б. Б.) (1492 р.): *ѡтѣ владѡвцихѣ на малии могили та вердѡмѣ повѣше крѣници, та на вѣковинѣ* (1492 DRH, III, 217); *гленѣ* 'пагорб, курган' (ймовірно, тому що рум. *glămeie* 'курган', [*glămeie*] 'скеляста верховина' [ЕСУМ, 1, с. 522]. — Б. Б.) (1428 р.): *ѡтѣ толѣ, диломѣ горѣ, на могилоу, оу гленѣ, та, ѡтѣ толѣ, на <...>, та, Краковомѣ горѣ, до хотарѣ Брѣлещемѣ* (1428 DRH, I, 105); *гледоуре* 'болото' (1494 р.): *та чересѣ дѡло на гледѡре, ѡтѣ гледѡре на нижній конецѣ става Крѣнѣлова* (1494 DRH, III, 274); *вѡзѣ* 'в'яз' (1488 р.): *ѡтѣ єдинѣ вѡзѣ что єсть по срѣдѣ два потоки* (1488 DRH, III, 31); *гасень / гасинь* 'ясен' (1488 р.): *ѡтѣ толѣ простѣ на єдинѣ гасинѣ, что єсть на сѣрѣдѣ лѣгѣ* (1488 DRH, III, 52); *крѣшѣ* 'груша' (1412 р.): *дѣломѣ, на єднѣ крѣшѣ, могила, ѡтѣ тои могила, чересѣ потокѣ* (1412 DRH, I, 45); *поленка* 'полянка' (1428 р.): *и сѣ оу сими полени ѡтѣ синожати оу тѣхѣ хотарѣ* (1428 DRH, I, 105); *тополіѣ* (очевидно, збірн. від 'тополя'. — Б. Б.) (1412 р.): *ѡ хотарѣ тѣмѣ сѣломѣ, ѡтѣ Ярдѣва, ѡтѣ Тазлова, ѡтѣ водѣ, по сѣредѣ тополіѣ, на краи тополіѣ, пивница* (1412 DRH, I, 45); *гавлѣки* 'масив, що складається з яблунь' (1488 р.): *ѡтѣ толѣ горы лѣгомѣ и черѣсѣ пѣть, оу гавлѣки* (1488 DRH, III, 52); а також для номінації ведмежої ями вперше засвідчено лексичне словосполучення *медведина яма* 'ведмежа яма' (1488 р.): *ѡтѣ толѣ простѣ на медвединоу ямѣ, ѡтѣ толѣ горы лѣгомѣ и черѣсѣ пѣть, оу гавлѣки* (1488 DRH, III, 52).

Отже, опрацювавши назви довкілля УМГ XIV–XV ст., ми уточнили відомості щодо часу їх першої писемної фіксації, порівнявши з відповідними матеріалами ССУМу, а також увели в обіг лексичний матеріал, незасвідчений в історичних словниках української мови цього періоду чи внесений до реєстрів словників пізнішого часу. Аналізовану лексику довкілля систематизовано відповідно до часу та місця створення пам'ятки. Деякі назви зазнали незначної корекції часу фіксації, що зумовлено уточненням датування документів (*рѣбро, храниѣ, село, колодязѣ, столпѣ, дѣбровица, дорога, овца та конѣ*). Частина номенів змінила

(від двох до більш як 70-ти років) дату першофіксації в рукописах через залучення до аналізу більшої кількості документів (*врътоп, берест, селище, берегъ, волъ, лозъе, блато, вучола, дель, земля, гръло, вода, листо, лѣсь, чиреш, ровниа, гала, киліа, икра, обчина, верба, роуптоура, рѣка, дворъ, долина*). Частина аналізованих лексем розширила ареал побутування (*ливниця, зроуище, толока, езеро*), тобто раніше в пам'ятках із території Молдавського князівства їх не фіксували. Деякі номени насправді зафіксовано в писемних документах пізніше, ніж зазначено в ССУМі (*овръжжїє, оула / вѣла*). Уперше введено до українського лексикону XIV–XV століть назви *бердо, глемѣ, глодоуре, влзъ, іасень, крѣша, поленка, тополїє, гавлѣки, медвѣдѣ* (у складі номінативного словосполучення *медведина гала*).

Аналіз засвідчених в УМГ XIV–XV ст. назв довкілля, частину яких завдяки значному обсягу опрацьованих пам'яток уперше залучено до наукового обігу, дає підстави стверджувати, що вони, маючи різне походження й сферу використання, органічно функціонували в староукраїнській мові, якою послуговувалися в канцеляріях Молдавського князівства як державною.

ДЖЕРЕЛА, ЛІТЕРАТУРА ТА ЇХ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ДНМКГ — Огієнко І. Дві найстаріші молдавські кирилівські грамоти 1388 року // *Slavia*. 1936. XIII. С. 665–689.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол. О.С. Мельничук (головн. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1983–2012. Т. 1–6.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / гол. ред. Л. Гумецька та ін. Київ: Наук. думка, 1977–1978.

Ярош. — Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV–XV вв. // 3б. для дослідження історії української мови / за ред. А. Кримського, М. Драй-Хмари. Київ: Всеукр. АН, 1931. Т. 1. С. 247–338.

DRH — Documenta Romaniae historica : A. Moldova. Vol. I–III / C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi. București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1975–1980.

Mihail. — Mihailovici P. Documente moldovenești găsite la Constantinopol. Iași, 1934–1936.

LEGEND and REFERENCES

ДНМКГ — Ohienko, I. (1936). The two oldest Moldavian Cyrillic charters of 1388. *Slavia*, XIII, 665–689 (in Ukrainian).

ЕСУМ — Melnychuk, O.S. (Ed.). (1983–2012). *Etymological dictionary of the Ukrainian language*. (Vols. 1–7). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

ССУМ — Humetska, L. (Ed.). (1977–1978). *Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14–15th centuries*. (Vols. 1–2). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Ярош. — Yaroshenko, V. (1931). The Ukrainian language in Moldavian charters of the 14th–15th centuries. *Collection for the study of the history of the Ukrainian language*. Vol. 1, pp. 247–338. Kyiv: Vseukrainska akademija nauk (in Ukrainian).

DRH — Cihodaru, C., Caproșu, I., Șimanschi, L. (1975–1980). *Historical documents of Romania: A. Moldova*. (Vols. 1–3). Bucharest: Publishing House of the Academy of the Socialist Republic of Romania (in Old Ukrainian and Romanian).

Mihail. — Mihailovici, P. (1934–1936). *Moldavian documents found in Constantinople*. Iași (in Old Ukrainian and Moldavian).

Bohdana Babenchuk, Candidate of Sciences in Philology, Junior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

THE LEXICOGRAPHIC POTENTIAL OF THE UKRAINIAN-MOLDOVAN CHARTERS FOR THE FORMATION OF THE CORPS OF THE HISTORICAL DICTIONARY

The article analyzes the names of the environment attested in legal monuments from the territory of the Principality of Moldavia, in relation to the time of their fixation, compared the obtained information with the corresponding information in the “Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14–15th centuries” (DOUL). Such a comparison is due to the fact that a significant part of the lexical material of the Ukrainian-Moldovan alphabets entered the Dictionary's register in the 70s of the 20th century. However, during the following decades, the dating of some legal monuments, which served as the source of this register, was clarified, and some of them after careful study were qualified as fake documents, in addition, the scientific circulation was replenished with the vocabulary of found business documents for the first time. This made it necessary to clarify the vocabulary and information about it provided in the DOUL.

During the work on the Ukrainian-Moldavian charters and their more thorough processing, several categories of names of the environment of the 14–15th centuries were singled out. In particular: lexemes, the dating of which differs slightly from the dating in the DOUL, which is due to the clarification of the time of the creation of the document; lexemes, the dating of which is significantly different from the dating in the DOUL; lexemes available in the DOUL from territorially other documents, but not attested in the register of Ukrainian-Moldovan documents; lexemes, the dating of which is later than indicated in the DOUL (in particular, due to the inclusion of fake documents from later times in the Dictionary); lexemes not attested in DOUL.

Analysis of the names of the environment attested in Ukrainian-Moldavian charters of the 14th–15th centuries allows us to assert that they, having different origins and spheres of use, organically functioned in the old Ukrainian language, which was used in the offices of the Moldavian principality as the state language.

Keywords: historical lexicography, “Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th–15th centuries”, Ukrainian-Moldavian charters, names of the environment, the first fixation.

ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 811.161.2

Гетка Йоанна,
доктор габілітований,
професор кафедри міжкультурних студій
Центрально-Східної Європи Варшавського університету

Мойсієнко В.М.,
доктор філологічних наук,
професор, член-кореспондент НАН України

*Українським Воїнам,
яким доводиться боронити свою
культурно-історично-мовну ідентичність
не науковими аргументами,
а вогнепальною зброєю,
присвячуємо*

ПЕРЕОСМИСЛЮЮЧИ РОСІЙСЬКІ ГЛОТОГОНІЧНІ МІТИ (Про постання східнослов'янських літературних мов /на прикладі української/)

У статті запропоновано новий підхід до висвітлення генези літературно-писемних мов у східних слов'ян. Автори відштовхуються від тези про витоки літературної мови від початків становлення писемної норми. Норми української та білоруської мов пройшли тривалий шлях, але їхні початки, поза сумнівом, сягають періоду Руси. При цьому наскрізною ниткою ми проводимо ідею не лише про існування окремих східнослов'янських мов уже від XI ст., але й окремих редакцій церковнослов'янської мови: від XI ст. — української, дещо пізніше, від XIII ст. — білоруської, а не догматизованої російськими мовознавцями тези про існування в цей період «церковнославянського языка русской / восточнославянской редакции». У цьому контексті слід підкреслити, що від XI ст. наявні також писемні пам'ятки з характерними рисами новгородсько-псковського ідіому, які, однак, залишаються поза межами інтересів авторів статті через те, що цей ідіом не розвинувся в окрему східнослов'янську мову: на зміну новгородській традиції прийшла московська.

Найціннішими і найдостовірнішими джерелами для потрактування початків мовної норми є оригінальні, точно датовані й локалізовані пам'ятки, творені як писемною мовою

Руси, посталою на основі місцевого мовлення, так і церковнослов'янською мовою. Концепцію запропоновано на прикладі української.

Ключові слова: літературна мова, мовна норма, писемна пам'ятка, східнослов'янські мови, редакції церковнослов'янської мови.

Вступні зауваги. Проблема східнослов'янського глотогенезу — і мовних національних структур, і літературних мов — визначалася тривалий час панівним у славістиці поглядом учених, які свідомо чи несвідомо легітимізували геополітичну ідею «старшого брата» (російського народу) і двох молодших братів (білоруського та українського народів), що була прийнятною з погляду царської та радянської російської ідеології. Зараз, через понад 30 років після розпаду Радянського Союзу та відновлення незалежності Білорусі та України, проблема інтерпретації мовних фактів у діяхронії залишається відкритою та потребує повторного аналізу. Тому ця стаття пропонує інший науковий погляд у дискусії про походження східнослов'янських національних і літературних мов. порушена проблема стає ще більш актуальною, оскільки історичні та культурні факти інструменталізуються великими фінансовими витратами та організаційною підтримкою російської влади для відповідних пропагандистських вкидів. Варто зазначити, що активізація цієї діяльності відбулася наприкінці першого десятиліття ХХІ століття, символічною точкою відліку якого є 2007 рік із заснуванням фонду «Русский мир»¹, цілі та інтерпретація історії якого лягли в основу статті Путіна *Об историческом единстве русских и украинцев*, 12.07.2021².

Тому наша стаття є науковим голосом у дискусії про «історичну єдність росіян і українців», однією з ключових проблем якої є генеза східнослов'янських

¹ Через рік після створення фонду «Русский мир» (у 2008 р.) започатковує роботу Комісія з протидії фальсифікації історії на чолі із Сергієм Наришкіним (на той час глави Адміністрації Президента, вихідця з КДБ), згодом у 2012 р. було створено Російське історичне товариство (РТТ) та Російське військово-історичне товариство (РВТО), діяльність яких продовжила роботу Комісії... Кульмінацією місії РТН була підготовка першої «Концепції нового дидактико-методичного комплексу вітчизняної історії», згідно з якою передбачалося уніфікувати інформацію в підручниках та історичних виданнях, ілюстрацію тез щодо генези білоруської, російської та української націй і культур. Див. ще: Por. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*. Warszawa 2023, s. 45 i nast., <https://www.wuw.pl/product-pol-17299-Rus-porwana-Rosyjska-wojna-o-tozsamosc-Ukrainy-EBOOK.html> (dostęp 24.02.2023); por. też: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, w: *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, WUW, Warszawa 2022, s. 15-45, s. 19 i nast. https://wuw.pl/data/include/cms/W_poszukiwaniu_tozsamosci_Getka_J_Grzybowski_J_red_2022.pdf (dostęp 24.02.2023)

² Стаття Володимира Путіна: *Об историческом единстве русских и украинцев*, 12.07.2021 г., <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (доступ: 24.02.2023).

національних і літературних мов. Через складність порушених проблем це дослідження зосереджуємо на початках української мови. Представлений у статті аналіз — продовження нашої студії найдавніших текстів, написаних у Русі в XI–XIV ст. [Getka, Moisiienko 2020, с. 27–39], і є одним з етапів більш ґрунтовного дослідження з цього питання.

Хоча серед білоруських, російських та українських учених тривалий час визнавалося існування трьох окремих мов на основі праслов'янської [Смаль-Стоцький 1927, с. 40, 45, 90; Колесса 1924, с. 4; Огієнко 1995, с. 55–65; Горбач 1996, с. 206–225; Шевельов 2002, с. 54–55; Шевельов 2009, с. 392–393; Німчук 2005, с. 440–448; Тищенко 2012, с. 62; Півторак 2015, с. 15–17; Зализняк 2004, с. 7–8; Николаев, Тер-Аванесова, Толстая 2013, с. 117; Вэкслер 2004, с. 80–81], однак генеза стандартів / літературних мов: української та білоруської (а заодно й російської) залишається нез'ясованою в славістичних дослідженнях¹.

Мета цієї статті — показати на конкретних фактах мови найдавніших точно локалізованих і датованих пам'яток, створених у київських скрипторіях, належність писців, що їх переписували, до тогочасного українського мовного простору. Досліджувані тексти: Реймське Євангеліє першої половини XI ст., Остромирове Євангеліє 1056–1057, Ізборники Святослава 1073, 1076, Архангельське Євангеліє 1092² — хоч були об'єктом вивчення лінгвістів в узагальнених працях з українського глотогенезу [Кримський 1907; Бузук 1927; Жовтобрюх 1979; Шевельов 2002; Німчук 2005; Півторак 1988], проте докладний аналіз цих текстів та виявлення нових мовних фактів відкрили нові дослідницькі перспективи. З метою удостоверення наших спостережень та висновків щодо тягlosti засвідчених руськими писцями в попередньому столітті діалектних українських рис, що згодом стали нормою літературної мови, долучаємо унікальні

¹Панівним поглядом у російській лінгвістиці залишається констатування єдиної «давньоруської мови» — писемно-літературної для всіх східних слов'ян. На жаль, цей російський міф підхопили й західні наукові осередки. Див.: Krause, Slocum online: T.B. Krause, J. Slocum, *Old Russian Online. Series Introduction*. <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol> (dostęp 24.02.2023), por. też: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, w: *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, WUW, Warszawa 2022, s. 15–45, s. 24, przyp. 27. i nast. URL: https://wuw.pl/data/include/cms//W_poszukiwaniu_tozsamosci_Getka_J_Grzybowski_J_red_2022.pdf.

²Датування інших церковнослов'янських текстів русько-української редакції — одноєрова частина Пандектів Антіоха, Турівські листки євангельських читань, Житіє Фекли, Житіє Кіндрата, Бичківський Псалтир, Чудовський Псалтир, Листок Вікторова, Сказання церковне, Учителіє Євангеліє Константина Болгарського, постання яких більшість істориків мови (за винятком переважно російських) пов'язує із київською (українською) писемною школою — наразі дискусійне.

матеріали пам'яток XII — початку XIII ст., які дотепер іще малодосліджені в плані мовних особливостей — Христинопільський Апостол, Віденський Октоїх, Галицько-Волинське Євангеліє. Кількість відображених явищ місцевого мовлення в церковнослов'янських текстах русько-української редакції спонукає до перегляду погляду в славістиці щодо становлення української літературної мови.

У ширшому контексті одним із завдань дослідження є верифікація панівних в історичному мовознавстві двох тез:

1) існування до XIV ст. мови давньоруської як спільної, зуніфікованої для всіх східних слов'ян;

2) існування церковнослов'янської мови «русской / восточнославянской» редакції до XIV ст.

Докладний аналіз пам'яток, які ще не описані, та нове прочитання рукописів, які описували раніше, дає підстави говорити про очевидні спроби писців відображати місцеве мовлення, причому не лише у світських, але й у церковно-релігійних текстах. Якщо таких спроб / помилок виявлено щораз більше, то очевидно, що йдеться не про випадковість їх постання, а про намагання свідомо вносити вимовний узус у текст, а згодом відповідно — творити й норму. З огляду на зазначене вище наша студія веде також до верифікації нових дослідницьких перспектив:

1) уже від XI ст. можна говорити про розвиток русько-української (давньо-української) писемності / літературно-писемної мови, від якої й виводимо початки сучасної української літературної мови, а також про розвиток у той час писемності / літературно-писемної мови русько-новгородської, традиція якої, проте, була перервана через московське завоювання й подальше знищення Новгородської республіки;

2) від XI ст. формувалися дві редакції (ізводи) церковнослов'янської мови — південноруська (українська) та північноруська (новгородська).

У річищі цієї студії і відповідно до окресленої дослідницької перспективи ставимо за мету в якнайвиразніший спосіб продемонструвати тяглість розвою української літературної мови від перших прикладів засвідчення норми в XI ст. до сучасної, прийнятої законодавчо норми української літературної мови, але в цьому дослідженні за браком місця поки не показуємо складний процес її витворення. Детальному аналізу та обговоренню підлягатимуть мовні явища церковнослов'янських текстів, починаючи від XI ст., які з часом стали нормою української мови.

Хоча предметом дослідження є українська літературна мова та її історія зокрема, для розуміння складності проблеми необхідно враховувати сучасний стан досліджень розвитку східнослов'янських літературних мов і писемних традицій загалом. Лише такий підхід дасть змогу визначити причину непорозумінь щодо

періодизації літературної української мови між дослідниками різних епох і наукових осередків, а також відповісти на питання: а) що таке насправді літературна мова; б) яка відмінність дослідницьких підходів до ідентифікації (характеристики) літературної мови тепер і в минулому і в) з якого часу можна говорити про початок літературних мов.

Неможливо вийти із зачарованого кола російського наративу (який поширений, на жаль, на світову славістику) щодо походження східнослов'янських мов, не переосмисливши міти історії самої Росії. Тому наше дослідження будемо на таких засадах:

1. Руссю називалися від початків — Київщина, Переяславщина, Сіверщина (Мала Русь). Зауважимо, що термін Мала Русь уперше застосований до Галицько-Волинського королівства: так іменували митрополита на цих землях. Далі до Руси долучали (завойовували київські князі) інші землі, де жили слов'яни: а) деревляни, дуліби (волиняни), уличі, тиверці, білі хорвати (тепер Україна); б) дреговичі, кривичі (тепер Білорусь), словени (тепер Новгород і Псков); в) останніми були підкорені землі Залісся, де слов'яни (радимичі, в'ятичі — племена з незрозумілою етномовною основою) становили мізерний відсоток (сучасна Московія). Так постала Велика, розширена внаслідок експансії київських князів на північ і схід, Русь. Ще раз підкреслимо: так само, як і етнонім Мала Русь, назва Велика Русь була також терміном, яким київські князі відрізняли її від земель Малої Руси. Лише згодом ці терміни інструменталізували московські правителі, які змінили їхнє первісне значення: описи земель Московського царства та Російської імперії — Великоросії, Малоросії та Білої Русі — виправдовували імперські плани царів і дали ідеологічну основу для тверджень про існування нібито єдиної загальноруської (триєдиної) нації, що складається з білорусів, росіян та українців. Ці теорії циклічно повертаються в моменти кризи, відкриваючи нові поля для дискусій щодо категорій цінностей.

2. Московія від початків існування (1213) — не Русь, а підкорені землі Залісся, що ввійшли до складу Руси¹. З монгольською навалою, лише через кілька десятиліть після створення цього державного утворення, території Московського князівства були підпорядковані Золотій Орді, яка створила окремий тип політичної влади, поєднуючи в собі місцеві та монгольські елементи, унаслідок чого стало кріпацтво: свавілля гнобительської держави, застосування насильства, переконання в необхідності нещадної покори державі, яка забирає все і нічого не дає своїм підданам [Pipes 2006, с. 58]. Це відбилось і в мові, до якої ввійшло багато слів, що свідчать про гнобительську природу держави: *каббала* ('рабство'),

¹ «Москва була заледве маленькою торговельною заставою на периферії конфедерації з центром у Києві. Люди Руси не були пращурами московитів, а Київська Русь не еволюціонувала в російську сутність» [Бугайський 2022, с. 55].

кандали (‘залізні ланцюги з кільцями, що їх заклепують або замикають на руках чи ногах арештованого, в’язня’), *нагайка* (‘батіг’) тощо. Литовська Русь (з Києвом) і Галичина-Волинь уникли цієї долі. Внаслідок монгольських набігів столиця Руси-України Київ утратив свою роль: після героїчної боротьби 6 грудня 1240 року місто було зруйноване, спалене й майже зрівняне із землею. Київську спадщину швидко захопили північні землі, менш спустошені монгольськими набігами через досить слабкий опір завойовникам. Незабаром після зруйнування Києва осідок митрополита було перенесено спочатку до Володимира над Клязьмою, а потім до Москви (1326 р.). Ще на початку XIV ст. володарі Володимирської та Московської земель під владою монголів почали використовувати титули «великий князь усієї Руси» та «господар усієї Руси» [Лакиєр 1847, с. 107], хоча вони правили лише північно-східними руськими землями, підпорядкованими монголам.

3. У зарубіжній історіографії етноніми та лінгвоніми «руський», «русин» до XVIII ст. Росії-Московії не стосувалися. Функціонували окремі етноніми: *Magnus Ducatus Moscuensis, Moscovia lub Muscovia*¹.

4. Росія впродовж трьох століть (починаючи від Петра й Катерини) видає чужу (українську й білоруську) історію, культуру й мову за свою. Тому історія «древнерусского языка, литературы, культуры» (найдавніший період XI–XIV ст.) побудована на мітах, оскільки базована переважно на пам’ятках української, частково білоруської (від XIII ст.), писемності, малярства, архітектури. Тобто найдавніші писемні факти про російську мову (наприклад XI–XII ст.) подають російські вчені подають на основі очевидних українських пам’яток із сотнями полянських, сіверянських, деревлянських, дулібських діалектних рис, що в майбутньому стали набутком української мови, стали її нормою².

5. Від XI ст. на теренах Руси поширювалися пам’ятки церковнослов’янської мови південноруської (української) редакції та північноруської (новгородсько-псковської) редакції.

6. Основою української та білоруської літературних мов стали місцеві середньонаддніпрянський діалект та середньобілоруські говірки відповідно. Основою ж російської літературної мови стала більшою чи меншою мірою зросійщена церковнослов’янська мова.

¹ Grand Principality of Moscow, w: Britannica, <https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow>.

² Крізь призму такого підходу й розуміння історії мови російські мовознавці для укладання хрестоматій та словників “русского языка XI–XIV вв.” (СРЯ 1975; СДЯ 1988; Дурново 1914, Кожин 1989, Иванов, Сумникова, Панкратова 1990, Камчатнов 2009) використовують пам’ятки цього часу, які містять не лише російські, але й властиво українські та білоруські мовні риси, над те – найдавніші писемні свідчення (XI–XII ст.) взято переважно з текстів, створених у Русі-Україні, тобто в Києві, на Волині, в Галичині.

Історіографія проблеми. Уведений в обіг ученими, згуртованими навколо Російської Імператорської академії наук, термін «давньоруська мова» для позначення однієї літературно-писемної мови Руси виявився настільки сильним, що із середини ХІХ ст., як своєрідна аксіома, він незмінно функціонує в сучасному історичному мовознавстві. Його поширення у філології призвело до створення спотвореного образу, а відтак і до оцінювання історії літературних мов українців, білорусів і росіян. Російська мовно-літературна традиція через термінологічну підміну та фальшиву синонімію термінів «руський / русский язык» (тобто руська мова — мова русинів) і «древнерусский язык» (що можна перекладати як *давньоруський*, так і *давньоросійський*). Цю «гру» термінів *русский* — *российский* не просто перекласти іншими мовами, де перший термін: *русский* (*ruskij*) стосується культурної спадщини Руси, але досі перекладено, наприклад, польською мовою як *російський* (*Russian ballet* — *rosyjski balet*), а другий — державності й політики: *Российская Империя* — *Imperium Rosyjskie*. Таким чином, уже з часів Петра І й появи концепції «триєдиної російської нації» був застосований механізм запровадження термінів-синонімів «руський» і «російський», у якому термін «руський» став наднаціональним, одним із інструментів (з-поміж багатьох інших) для включення (збирання) руських земель до складу Російської імперії. Сучасний термін для характеристики мови найдавніших писемних текстів «древнерусский язык» — *давньоруська мова* в загальному, нефаховому сприйнятті, вказує на однозначний, безпосередній зв'язок із терміном «русский язык» (російська мова), коріння якого, тобто його генеза, сягає безпосередньо початків Руси, усуваючи мови українців і білорусів. Подібна термінологічна плутанина панує під час перекладу лінгвоніма «давньоруська мова» неслов'янськими мовами, яка є настільки гострішою, наскільки реципієнти перекладів менше знайомі з культурним контекстом руських земель. Відповідно в англійській мові функціонує термін «Old Russian Language», у німецькій «Altrussische Sprache», а у французькій «le vieux russe» або «la langue ancienne russe». Переклади цих термінів із зазначених вище мов без докладного фахового знання відривають описані історико-культурні факти від українського та білоруського контексту. Наприклад, прямим українським перекладом згаданих англійських, німецьких і французьких термінів буде «давня російська мова». На такі термінологічні маніпуляції в наукових дослідженнях російських учених ми вже звертали увагу в своїх працях [Getka, Moisiienko 2020; Getka, Darczewska 2023, с. 89–90, 100].

На підтримку імперській офіційній державній ідеології, закріплених через радянську доктрину, приходить наука. Вищеописану уніфікацію непокєднуваних термінів «руський» і «російський» і термінологічний хаос, що ускладнює розуміння процесу розвитку мов двох інших східнослов'янських народів — білорусів і українців, — активно використано в науково-енциклопедичних дослідженнях.

Чудовою ілюстрацією цього є, наприклад, те, що російські та радянські вчені вживають термін «російська мова» в таких значеннях:

1) 'совокупность всех живых языков восточнославянской ветви от времени выступления восточных славян на историческое поприще до образования наций: великорусской, украинской и белорусской', 2) 'письменный язык, который сложившись на основе общеславянского литературного языка (так называемого языка церковнославянского), выполнял литературные функции в Киевской и Московской Руси до образования русского (великорусского) общенационального языка', 3) 'совокупность всех наречий и говоров, которыми пользовался и пользуется в качестве родного языка русский народ', 4) 'общерусский национальный язык, язык прессы, школы, государственной практики' [Виноградов 1978, с. 10].

Питання термінології в царині *філологія / назви мови* мають вимір багатомовного російського ідеологічного насильства. Описана російська термінологічна традиція, незмінна — як згадувалося — від царських часів до радянського періоду і відображена в сучасній російській медієвістиці, повністю заперечує наявність білоруського та українського культурно-мовного складника в найдавнішому періоді руської писемності. Ця думка підкріплюється висновками нових наукових досліджень, *де-факто* термінологічно зрівнявши терміни «*русин*» і «*росіянин*», що дає підстави локалізувати *руський / російський* народ (*русский* народ) на Смоленській, Вітебській, Мінській, Гроденській, Могильовській, Чернігівській, Київській землях, а також на Волині і Поділлі [Смирнова 2011, с. 1] або перераховуючи в одній послідовності без будь-яких коментарів українські та російські міста / землі як пов'язані однією одвічною традицією [Киянова 2010, с. 10]. Представлені тут два уривки відображають державну ідеологію, на яку (особливо після 2007 р.) вплинула описана вище діяльність Фонду «Русский мир», або тези, що містяться в «Концепції нового дидактико-методичного комплексу вітчизняної історії»¹.

Відповідно в російській мовознавчій традиції історія розвитку літературної мови особливих змін від кінця XIX ст. до сьогодення не зазнала й переважно зводилася до таких етапів:

I. Київський період;

II. Московський період;

III. Період становлення російської мови (від II пол. XVII ст. до О.С. Пушкіна);

¹ Звичайно, трапляються формулювання російських учених, які свідчать про прагнення відповідати об'єктивним, а не заідеологізованим історичним фактам [Живов 2017, с. 77], але їх треба сприймати радше як поодинокі винятки.

IV. Сучасний період (від О.С. Пушкіна до сьогодення) [Ларин 1975, с. 7; пор. ще Виноградов 1978, с. 150].

У різних варіаціях такі періоди виділяли лише з називанням найдавнішого писемного — «литературный язык древнерусской народности» О.І. Єфімов [Єфімов 1955, с. 417–422]; Є.Г. Ковалевська [Ковалевская 1978, с. 36–37], О.М. Кожин [Кожин 1981, с. 8], М.О. Мещерський [Мещерский 1985, с. 19–20]; «древнерусский литературный язык» О.І. Горшков [Горшков 1969, с. 21], О.М. Камчатнов [Камчатнов 2015, с. 15].

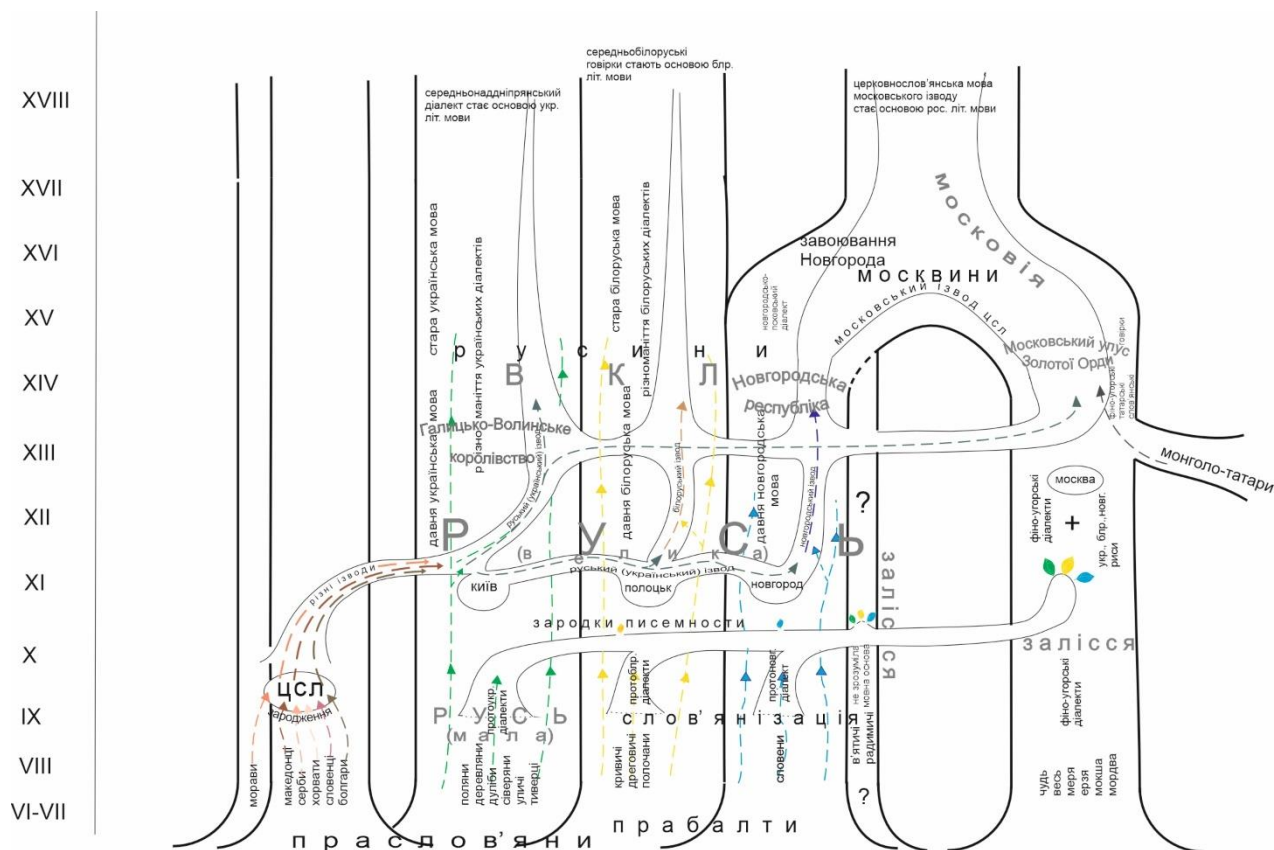
Подібне трактування історії літературно-писемної мови в білоруській та українській радянській мовознавчій традиції. Зазначений факт (уживання українських і білоруських пам'яток під спільною назвою «давньоруська» в підручниках і словниках «руської мови XI–XIV ст.») не відповідає тогочасній реальній мовній дійсності. Прагнучи до наукової чесності, а також дотримуючись уже віднедавна започаткованої й наразі чинної традиції вживання термінів «старобілоруський», «староукраїнський» для культурних фактів, починаючи із XIV ст., було б логічним і змістовно вмотивованим запровадити такі народо- та мовоназви для введення в науковий обіг східних слов'ян та їхніх мов у XI–XIV ст.: давньорусько-білоруська, давньорусько-російська, давньорусько-українська. Такі терміни враховували б різноманіття спадщини найдавнішого періоду Русі.

Мовно-писемна ситуація в Русі XI ст. Незаперечною істиною є той факт, що в Русі однією з літературно-писемних мов була церковнослов'янська, як і незаперечним є факт проникнення від найдавнішого часу до цих текстів рис окремих східнослов'янських мов. Тому навіть про церковнослов'янські пам'ятки можна говорити як про різні локальні редакції — давньоукраїнську (від XI ст.), давньоновгородську (від XI ст.), давньобілоруську (від XIII ст.) і давньомосковську або давньоросійську (від XIV ст.). Засвідчені писарями ознаки рідного діалекту (русько-київського, русько-галицького, русько-волинського, русько-полоцького, русько-смоленського, русько-новгородського) вочевидь із часом стали поштовхом для розвитку місцевого письменства, а як наслідок — і окремої писемно-мовної традиції. Розуміємо складність цієї проблеми, оскільки руський простір XI–XII ст. у плані вияву писемних текстів покритий нерівномірно. Початки руської книжності відомі віддавна (від XI ст.) у Києві та Новгороді. Тобто від XI ст. можемо говорити хіба про мовне протиставлення півдня Русі (України) півночі Русі — Новгороду¹. Очевидних мовних свідчень із теренів, на яких

¹ Свідомо тут не вказуємо (Росія), адже Новгород на той час і пізніше протиставлявся Залісся, пізнішій Московії — майбутній Росії, яка, зрештою, його (Новгород) першим із руських земель і знищила. Поділяємо погляд А. Залізняка, що лише вкрай несприятливі обставини не призвели до витворення на основі новгородсько-псковського діалекту окремої четвертої східнослов'янської мови [Залізник 2004, с. 7–8; 57].

згодом постала Білорусь у XI–XII ст., наразі немає, хоча такі тексти цілком допустимі на цих давніх слов'янських землях. Про терени, на яких постала Московія, у плані розвитку книжності й писемності говорити годі, якщо відкинути російські міти, адже в XI–XII ст. на Заліссі нічого не відомо ні про писемність, ні про книжність.

Виходимо з тези, що діалектний простір східного слов'янства в найдавніший писемний період (XI–XIII ст.) був диференційований. Зasadничою для розуміння мовного простору Русі цього періоду є міркування Ю. Шевельова про 5 макрозон, або за термінологією вченого — «мовно-територіальних одиниць-регіонів»: Києво-Поліський, Новгородсько-Тверський, Полоцько-Смоленський, Муромо-Рязанський, Галицько-Подільський, на основі яких постали в майбутньому три східнослов'янські мови [Шевельов 2009, с. 389, 392]. Зазначимо хіба при цьому, що новгородсько-псковський мовно-територіальний регіон у культурно-мовний простір Московії не входив, а радше виразно протиставлявся всьому московському (див. ще запропоновану нами карту-схему розвитку східнослов'янських мов).

Карта-схема східнослов'янського глотогенезу

Автори дякують бійцеві ТрО ЗСУ

Як було зазначено вище, у питанні глотогенезу української мови очевидною вже є теза про історичний період функціонування мови (давньоукраїнський) та доісторичний (протоукраїнський), адже постання риси в писемній пам'ятці свідчить, що фактично вона в мовленні з'явилася набагато раніше. Вимовні ж норми кожної мови формуються поступово, разом із її становленням і розвитком. Вони складаються спочатку звичайно як певні узуси того діалекту, що через певні історичні умови лягає в основу формування мови народності. Орфоепічна й орфографічна традиції тісно переплетені. Вимовний узус носія конкретної мови, потрапляючи на письмо (у пам'ятку), впливає із часом на подальшу орфографічну традицію. Важливо, що цей узус може потрапляти як до текстів власне своєї мови конкретного етносу, так і до текстів, писаних іншими, чужими мовами представниками цього етносу. Тому для усвідомлення початків структури будь-якої окремої мови важливі різні писемні свідчення і не обов'язково з джерел саме цієї мови. Наприклад, для пізнання розвитку польської мови важливі свідчення з латиномовних пам'яток XII ст., білоруської — із церковнослов'янських русько-білоруської редакції від XIII ст. (писаних русинами-білорусами на теренах Руси-Білорусі), української — із церковнослов'янських русько-української редакції від XI ст. (писаних русинами-українцями на теренах Руси-України), російської — із церковнослов'янських московсько-російської редакції XIV ст. (писаних москвинами-росіянами на теренах Московії).

Мова — норма — літературна мова. Як відправний пункт для міркувань щодо розвитку норми української літературної мови та інших мов можна використати культурологічні дослідження категорій ідентичності та виокремлення відмінностей між системою «моя» і «чужа», що лежить у площині усвідомлення себе через носіїв цього етнолекту, факту функціонування їхньої, окремої мови. Завершальним етапом цього процесу є — за очевидних можливостей, які забезпечують існування осередку влади, що є водночас осередком культури — прийняття визначеного правопису, який підтвердить окремішність цієї мови. Важливими тут стають передусім позамовні аспекти: питання визнання окремішності мови є справою передовсім суспільно-політичною (поширене М. Вайнрайхом, *Мова — це діалект, у якого є армія і флот*).

Проблема витоків літературних мов у різних народів тісно пов'язана й переплітається з розумінням самого поняття «літературна мова». Помилковим був би підхід усвідомлювати поняття «літературна мова» з висоти сьогодення і сьогоdnішніх знань про нього.

На сучасному рівні цю проблему в деяких національномовних традиціях розв'язують термінологічно: для розмежування понять *літературна мова* і *мова літератури* для першої інколи використовують синонімічний термін *мовний*

стандарт, або стандартна мова. Наприклад, в англ. мовознавчій традиції використовують саме цей термін — *standard language, standard English*. Мовний стандарт пов'язаний із кодифікацією й затвердженням його певним державним органом конкретного соціуму як національного правопису.

Саме ж упровадження правопису — довготривалий процес: мовний узус та літературна норма можуть коригуватися століттями, оскільки взаємодія між усним і писемним виявами мови є предметом постійних дискусій освічених верств суспільства та науковців. Незалежно від різних поглядів і традицій наразі літературну мову / мовний стандарт потрактовують як: *«język literacki to nieco już przestarzała nazwa języka ogólnego, inaczej — standardowego (dawniej jego nośnikiem była literatura (stąd jego nazwa), dziś przede wszystkim prasa i inne media). Główna odmiana języka narodowego, ukształtowana w toku rozwoju kultury, nauki i piśmiennictwa, użyciem słownictwa i gramatyki rządzi w języku literackim normy ustalone przez tradycję»* [Jaworski 1990, с. 68; див. ще: STL 1988, с. 208; Гухман 1990, с. 270; Бандарєнка 1994, с. 312; Торогішіч 1992, с. 83; Єрмоленко 2004, с. 318].

Згадані вище міркування ведуть до висновку, що норма є основним поняттям для розуміння літературної мови не лише в синхронії, але й у діяхронії [Kuraszkiewicz 1986, с. 129; Тот 1985, с. 331–332; Едличка 1976, с. 19]. Особливо важливе значення має поняття норми на початковому етапі її формування, тому вона (норма) була і є предметом студій із проблем генези літературних мов.

Брак нормувальних праць на різних етапах розвитку мови не може бути категоричним запереченням наявності норми як в усному мовленні, так і писемній мові. Незважаючи на відсутність у церковнослов'янській мові протягом тривалого часу (аж до кінця XVI ст.) кодифікації норм, вони безсумнівно були. Про це свідчать численні виправлення в рукописах, що дійшли до нашого часу.

У цьому річищі вчені відзначають, що літературна мова пов'язана з писемною, книжною традицією й існує відтоді, відколи існують твори, написані нею [Успенский 1988, с. 11; Русанівський 2001, с. 10], та додають, що її можна усвідомити, дослідивши, з одного боку, діалекти, жаргон, з другого — розмовну й писемну мову, з третього — мовний, мовленнєвий та літературний стиль [Виноградов 1978, с. 287] або проаналізувавши внутрішній розвиток мови — фонетики, морфології, синтаксису, словотвору й лексики в її діалектах, а також граматично-лексичну й словотвірну систему літературно-мовних варіантів літературної мови в її діяхронному (історичному) перекрої й розвитку [Горбач 1993, с. 45]. Щобільше, до літературної мови зараховують не лише писемну, але й усну форми наддіалектного мовлення, що відображена у фольклорі, та наголошують, що еволюція розмовної мови відображається на еволюції літературної мови [Трубачев 1990, с. 10–11].

Очевидно, що українська (як і інших народів) літературна мова, наприклад, в XI, XVI ст. і тепер — то різні мови. Вони відрізнялися на всіх лінгвальних рівнях. Однак незаперечним буде й той факт, що на кожному із цих рівнів виявляємо елементи, які характеризували українську (як і інших народів) мову в XI, XVI ст., характеризують її й тепер. Що об'єднує українську літературну мову того ж таки XI ст. і сучасну українську літературну мову XXI ст.? Безсумнівно — безперервна писемна традиція й однакова мовна норма.

Аби вийти із зачарованого кола належності текстів до літературної мови (поезія письменників-класиків — це літературний стандарт, а застільні весільні поліські пісні — таким стандартом не є, що й закономірно в річищі наших знань про сучасну літературну мову), варто сприйняти іншу шкалу цінностей для трактування літературної мови на різних етапах її функціонування. Вочевидь, що такий само підхід не можна застосувати до розуміння літературно-писемної традиції в минулому, адже таку традицію розвивали, наприклад, в XI ст. й русин митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» і безіменні русини-кияни, які в тому ж XI ст. залишили свої автографи-графіті на стінах Софійського собору. Ці зовсім різні за значущістю й майстерністю мовного вираження тексти — зразки русько-української писемності, а отже і літературно-мовної традиції, у яких відображено вже місцевий мовний узус, що згодом, повторюючися з віку до віку, став українською літературною нормою, власне, мовним стандартом.

Отже, в історії літературної мови варто виділяти період нестандартизований (відсутність кодифікації, що однозначно не заперечує існування на той час писемно-літературної мови, для українців — від XI до XVI ст.) та стандартизований — поява нормувальних праць, для українців — від кін. XVI ст. А в пам'ятках української мови до кінця XVII ст. знаходимо більшість (якщо не всі) характерних лінгвальних рис, які зараз становлять норму літературної мови.

На нашу думку, найлогічнішим і найрозсуднішим є «мінімалістичний» підхід, запропонований С. Урбанчиком та розвинений Б. Вальчаком у дискусії щодо формування польської літературної мови.

Відповідно до схарактеризованої ними концепції «максималістичної», про існування літературної мови можна говорити, коли вона має три ознаки: 1) ця мова унормована; 2) цією мовою створені високохудожні зразки красного письменства; 3) ця мова є знаряддям усієї духовної культури народу.

Б. Вальчак, однак, пропонує відкинути елемент художності (тобто факт існування в літературних творах великої художньої цінності) як думку суб'єктивну [Walczak 1994, с. 39], так само й факт існування мови як єдиного засобу духовної комунікації народу (прикладом тут можуть бути: рівнозначне функціонування на теренах Речі Посполитої польської мови й латини, або також давньогрецька мова не була зрозумілою на великих просторах Давньої Греції)

[Walczak 1994, с. 40], водночас насамкінець, услід за С. Урбанчиком, стверджував, що «*jedynym (a więc zarazem koniecznym i wystarczającym) warunkiem istnienia języka literackiego jest norma językowa. Pytanie o czas powstania języka literackiego jest więc pytaniem o czas pojawienia się normy językowej*» [Walczak 1994, с. 41; Urbańczyk 1950, с. 97–109]. Подібну ж думку висловлював і російський учений Б. Успенський [Успенский 2002, с. 7–8].

Підсумовуючи зазначене вище, приймаємо тезу, що постання літературної мови треба пов'язувати з появою першої мовної норми, засвідченої в оригінальних писемних пам'ятках різних жанрів та стилів, і беремо за основу подальшого дослідження початку української літературної мови. У контексті студій щодо походження літературно-писемних мов східних слов'ян маємо також пам'ятати про особливості умов розвитку культури на різних слов'янських теренах — *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Latina*.

Тексти церковнослов'янською мовою як джерело для дослідження початків літературної мови: український та російський контекст. Аналізуючи фонетичні, морфологічні, лексичні чи синтаксичні риси, які трактують у контексті пошуку слідів вимови предків сучасних українців, дослідники встановлювали передовсім витоки національної мови (мовної структури). Для потрактування ж початків літературно-писемної мови використовували передовсім оригінальні світські тексти [Німчук 2001, с. 698–699]. Саме брак таких оригінальних (не пізніших копій) пам'яток найдавнішого писемного періоду був і залишається основним фактором стримування для істориків мови, щоб уважати XI–XIII ст. початковим етапом становлення української літературної мови. Звичайно, ми не заперечуємо ролі та значення досліджень у такому напрямку. У контексті ж функціонування церковнослов'янської мови в східних слов'ян варто наголосити на ще інших факторах, пов'язаних із культурно-суспільним життям Руси та — ширше Центрально-Східної Європи періоду X–XIV ст.

Мовна ситуація в слов'янських країнах культури *латина* (Польща, Чехія) і культури *ортодокса* (Україна, Білорусь, Росія) відрізнялася, оскільки латина і церковнослов'янська займали різні позиції у свідомості своїх носіїв. Латина була взагалі незрозумілою для західних слов'ян (її вважали абсолютно чужою); церковнослов'янська мова була відносно зрозумілою, і загалом абсолютно чужою її не вважали. І. Огієнко твердив, що українська початкова літературна мова, мова церковна болгарська, не була для предків сучасних українців мовою зовсім чужою, — її добре розуміли [Огієнко 1995, с. 87]. Текст латинською мовою для чеха чи поляка не був і не міг бути своїм, скільки б у ньому не траплялося помилок у бік місцевої чеської чи польської розмовної стихії. Текст церковнослов'янською мовою для русина якщо й не був цілком своїм, то, щонайменше, його не вважали зовсім чужим (писану русином — українцем, білорусом — пам'ятку

церковнослов'янською мовою за значної кількості відхилень від церковнослов'янської традиції в бік місцевого узусу можемо потрактовувати як пам'ятку відповідно української чи білоруської літературної мови). Розмовна стихія москвинів до церковнослов'янських текстів найдавнішого писемного періоду не потрапляла.

Отже, церковнослов'янські тексти руської редакції найдавнішого періоду, точно локалізовані й датовані, допомагають верифікувати тезу про те, що місцеві писці-русини відображали в них (текстах) риси рідної мови і таким чином давали підставу історикам мови для висновків щодо початків власне структури цієї мови.

Роль церковнослов'янської для становлення літературних мов східних слов'ян кардинально відрізнялася. Якщо в основу української та білоруської літературних мов лягли конкретні місцеві діалекти, а церковнослов'янська при цьому опинилася на узбіччі української та білоруської національно-мовної традиції, то у російській усе було інакше (див. ще карту-схему глотогенезу східнослов'янських мов). Основою літературної російської мови стала саме церковнослов'янська, а місцеві говірки лише частково вживлювалися в неї, творячи із часом сучасний російський мовний стандарт [Унбегаун 1970, с. 267]. Наприклад, фраза без жодного східнослов'янського слова «Главный храм страны враги превратили в прах»¹ звучала цілком по-російськи як у XV ст., так по-російськи звучить вона й зараз у XXI, але сконструювати подібні речення без питомих східнослов'янських лексем українською чи білоруською неможливо.

Тому поділяємо твердження про витворення саме російської літературної мови на основі церковнослов'янської, до якої із часом, особливо починаючи від XVIII ст., дедалі більше проникали місцеві мовні елементи. До XVIII ст. у тексти московської писемності народно-розмовні елементи проникали мало, тому так непросто виокремити пам'ятки церковнослов'янської мови московської редакції, наприклад у XIV–XV ст.

Українська ж розмовна стихія часто долала цей церковнослов'янський бар'єр і проникала в нього більшою чи меншою мірою ще від часу появи на землях півдня Руси церковнослов'янських текстів-протографів з інших слов'янських центрів книжності. Із часом це призвело до того, що від XIV ст., особливо в XV-му, маємо церковнослов'янські пам'ятки, у які писарі вносили до тексту не лише окремі фонетичні чи морфологічні риси, а взагалі творили цілі фрагменти (кілька сторінок) уже не церковнослов'янською, а руською-українською. Певна річ, що за такої ситуації можна говорити про свідому діяльність писаря, який вносив свою русько-українську норму наскрізно в структуру церковнослов'янської мови. Наприклад, у Четві 1489-го року руський книжник записує цілі

¹ Цей вислів сконструював житомирський філолог Тарас Стрільчик.

аркуші тексту руською-українською (не церковнослов'янською) мовою [Німчук 2015, с. 27].

Цей та багато інших подібних фрагментів текстів русько-української мови, які поширені в церковнослов'янських пам'ятках, а також наявність світських зразків, зокрема ділового письменства, дають підстави твердити про функціонування русько-української писемної мовної норми як dokonаний факт.

Уже в найдавніших церковнослов'янських текстах русько-української редакції з київського скрипторію XI ст. відображено сотні прикладів українських мовних рис, які потрактувати лише як звичайні недогляди писців буде науково некоректно. Доступність тепер факсимільних видань, оцифрованих копій текстів XI ст. та можливість опрацювання деяких оригіналів дали змогу суттєво доповнити список засвідчених раніше мовних явищ.

Отже, церковнослов'янські тексти русько-української редакції від XI ст. — як би то не парадоксально звучало — можуть бути придатні для студій над становленням норм української літературної мови. Спроби відображення місцевої власної вимови, здійснені найдавнішими писцями в церковнослов'янських текстах, унаочнили тогочасні можливості, потенціал розвитку письменства і, можливо, стали поштовхом до пізнішого більш сміливого впровадження рис власної мови на письмі.

Ті приклади виявлено передовсім на звуковому рівні, рідше на морфологічному. Вочевидь, не можна очікувати, щоб на підставі аналізу текстів лише XI ст. відтворити повну картину мовної структури чи послідовно сформульовану орфографічну норму, оскільки з огляду на кількість доступних текстів, а відповідно й прикладів, — це неможливо. Зрештою, це не основна мета нашої студії. Передовсім вказуємо на діалектні риси, що надалі визначили правописні тенденції в церковнослов'янських текстах, які згодом стали нормами української мови, а також стали узусними для певних діалектів української мови. Такий напрямок дослідження дасть змогу відповісти на питання логічності / нелогічності долучення церковнослов'янських писемних пам'яток української редакції до вивчення історії української літературної мови. Переконані, що сам факт появи мовної риси і зростання кількості її фіксацій у наступних століттях є доказом намагань писців відображати вимовну норму рідної мови.

Особливо акцентуємо увагу на тому, що аналізуємо тексти, збережені в оригіналах, час (XI ст.) і місце (Київ) створення яких сумнівів у славистиці не викликають. Крім церковнослов'янських, долучаємо, за наявності, приклади з написів-графіті Софійського собору в Києві, які датовані XI–XIII ст.

Фонетичний рівень

1. Реалізація *ятъ. В українській мові етимологічний *ѣ дав різні рефлексії. Нормою літературної мови є реалізація [і] незалежно від позиції в слові [Карский

1962, с. 548; Филин 1972, с. 175; Жовтобрюх 1979, с. 270; СУЛМ 1993, с. 49; ІГУМ 1980, с. 87]. Набагато строкатіша картина в українських діалектах: наприклад, у поліських (північноукраїнських), у межах яких розташований Київ, засвідчено низку виявів, крім [i]. У наголошеній позиції: [и] — 'ричка, 'билиї; [ê] — л'êс, пр'іст'рêт, мо'йê 'рук'і; [ê] з виділенням звуку [й] після губного — в'йêра, тоб'йê; [ie] — д'ied; [иe] — 'риечка. У ненаголошеній переважно [e] — де'док, бе'да, вед'ро [АУМ I, с. 3–10; III, ч. III, с. 6; Мойсієнко 2016, с. 62–63].

XI століття. Уже в найдавніших писемних текстах маємо підтвердження цього: *двѣ ризи* в Архангельському Євангелії 1092 [Бузук 1927, с. 8], *съ стины* у Слові Григорія Богослова XI ст. [Жовтобрюх 1979, с. 239]. Докладний аналіз київських рукописів, дає підстави констатувати, що такі написання не були просто описками: *нициї* (Ізб. 1073, 5), *въ вѣри* (Ізб. 1073, 17 зв.), *посмиѧвъсѧ* (Ізб. 1073, 115), *нимѧѧ* (Ізб. 1073, 142), *видѧѧ* (Ізб. 1073, 149), *исцили* (Ізб. 1073, 162), *оутишєниѧ* (Ізб. 1073, 199 зв.), *процвитаѧ* (Ізб. 1076, 184), *въ мироу* 'помірно' (Ізб. 1076, 237 зв.), *не оплитати сѧ* (Ізб. 1076, с. 103). Засвідчено й поплутування ѣ – и: *въ конѧстанѧтини градѣ ... въ конѧстинѣ градѣ* (Ізб. 1073, 23); *видивѧше* (АЄ 1092, 32), *ѧви* (присл.) (АЄ 1092, 98), *о сѣси* (АЄ 1092, 126 зв.), *двѣ ризи* (АЄ 1092, 151 зв.). В українській писемній традиції в запозичених словах написання у фіналях на місці гр. -ѧ- віддавна збіглися з ятевим рефлексом -ѣй-, що відповідно графічно нерідко відображувалося як -ий (пор. в сучасній літературній мові *Мусій, Андрій*). Такі написання відомі в київському скрипторії від XI ст.: *до моусиѧ* (Ізб. 1073, 176), *андрѧѧ* (Ізб. 1073, 261 зв.), *мѧѧѧ* (Ізб. 1073, 262). Писець РЄ виправив ѣ на и в дієприкметниковій формі зн. в. мн. *стоѧщѣ* > *стоѧщи* (РЄ, 16 зв. а–б). Виправлення майже не помітне у факсимільній копії пам'ятки, однак добре видно в оригіналі.

Крім таких и-виявів на місці *ѣ, засвідчено й десятки прикладів е-реалізації, що цілком відповідає північноукраїнській (поліській) рефлексії цієї давньої фонемі в українській мові: *еды* (РЄ, 10 б), *ѧнєє* (РЄ, 4 б), *с оноѣ страны* (РЄ, 14 а), *оученики свое* (РЄ, 2 зв.), *грѣхы свое* (РЄ, 10 б), *въ вѣре* (Ізб. 1073, 8 зв.), *явѧне* (Ізб. 1073, 8 зв.), *тебѣ ... тобѣ* /Д. одн./ (Ізб. 1073, 15 зв. б), *вероуж* (Ізб. 1073, 21 зв. а), *въ ефєсѣ* (Ізб. 1073, 23 зв. б); *тебѣ* (АЄ 1092, 30, 40 зв.) — Д. в. одн., *себѣ* (АЄ 1092, 91, 105) — Д. в. одн., *о таинѣ* (АЄ 1092, 101).

Пор. ще в графіті XI ст. на стінах Софії Київської: *господи помози стефану грєшинамоу* [Нікітенко, Корнієнко 2009, с. 428].

XII — поч. XIII століття.

и-вияви: *въ попєли* (ГВЄ: Шевельов 2002, с. 206), *тимофеовѣ* (ХА, с. 9), *павѣлови* (ХА, 13), *о чади* (ХА, 255); *въ коринфи* (ВО, 158 зв.), *никто* (ВО, 192), *свѣдѣтели* (ВО, 184 зв.); *свѣдитѣль* (ГВЄ, 175), *въ комѣрози* (ГВЄ, 145 зв.), *изѣдають* (ГВЄ, 143 зв.), *прѣидѣмъ* (ГВЄ, 101);

Пор. ще в графіті XII–XIII ст. на стінах Софії Київської: *рабу николи* [Корнієнко 2015, с. 85].

Крім таких *и*-виявів на місці **ѣ*, засвідчено й десятки прикладів *е*-реалізації, що цілком відповідає північноукраїнській (поліській) рефлексії цієї давньої фонемі в українській мові: *еды* (РЄ, 10 б), *ѡ нєє* (РЄ, 4 б), *с оноѣ страны* (РЄ, 14 а), *оученики свое* (РЄ, 2 зв.), *грѣхы свое* (РЄ, 10 б), *въметаємо* (ОЄ 1056–1057, с. 255), *въ вѣре* (Ізб. 1073, 8 зв.), *явъне* (Ізб. 1073, 8 зв.), *тебє ... тобє* /Д. одн./ (Ізб. 1073, 15 зв. б), *вероуж* (Ізб. 1073, 21 зв. а), *въ ефесе* (Ізб. 1073, 23 зв. б); *юдаѣ* (АЄ 1092, 5), *тебє* (АЄ 1092, 30, 40 зв.) /Д. в. одн./, *себє* (АЄ 1092, 91, 105) /Д. в. одн./, *о таинє* (АЄ 1092, 101).

е-вияви: *имєши* (ХА, 122), *нє владєть* (ХА, 147 зв.), *неизмерьными* (ВО, 3), *оу тебє* (ВО, 149), *засвѣдетельствова* (ВО, 155 зв.), *прегрешени* (ВО, 257); *к тебє* (ГВЄ, 32 зв., 38).

Пор. ще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської *грехы, дєлы* [Корнієнко 2011, с. 16], *грєшѣника* [Корнієнко 2015, с. 35].

Наведені приклади дають підстави для узагальнення про те, що київські писарі вносили у церковно-релігійні тексти місцевий розмовний узус: *и*- та *є*-рефлекси на місці давнього **ѣ*. Ікавізм (вимова й написання *і* на місці **ѣ*) став не лише нормою української літературної мови, але й визначальною мовною рисою українців.

2. Континуанти давніх **і* – **у*. Злиття давніх **у* (непереднього ряду) та **і* (переднього ряду) в один специфічний звук [и] (передньо-середнього ряду, середньо-високого підняття) поряд з ікавізмом є однією з найхарактерніших рис українського вокалізму. Явище поширене в більшості говірок української мови [АУМ I, с. 41–44; III, ч. III, с. 5], у сучасній українській мові така реалізація є нормою [ІГУМ 1980, с. 90].

XI століття.

У текстах XI ст. цих виявів засвідчено вже десятки: *мужь єи правьдивь си* (РЄ XI, 4), *члѣкъ сы правьдѣни* (РЄ XI, 6), *ныжє* (РЄ XI: 8); *мъногашьди* (ОЄ 1056–1057, с. 73), *и злоби ... и клятвы* (Ізб. 1073, с. 41), *ти ли съмѣши* (Ізб. 1073, 87), *въспытанъ* (Ізб. 1073, 92), *трызны* (Ізб. 1073, 92), *вельмы* (Ізб. 1073, 94 зв.), *неправди* (Ізб. 1073, 104 зв.), *находилиы* (Ізб. 1073, 109), *язикъ* (Ізб. 1073, 110), *плѣтолюбья* (Ізб. 1073, 135), *выны* (Ізб. 1073, 154 зв.), *рикаю* (Ізб. 1073, 180), *прикриває* (Ізб. 1073, 185), *землямѣрыи* (Ізб. 1073, 203 зв.), *риба* (Ізб. 1073, 251), *шалтира* (Ізб. 1073, 253 зв.); *осырѣж* (Ізб. 1076, 112 зв.), *пронирливи* (Ізб. 1076, 249); *постыдыть са* (АЄ 1092, 80 зв.), *годыны* (АЄ 1092, 111), *рызы* (АЄ 1092, 102 зв., 118), *рыбы* (АЄ 1092, 163), *статырь* (АЄ 1092, 42), *оупокрыти* (АЄ 1092, 75).

XII – поч. XIII століття: *бывати руками* (ХА, 3), *хотащихъ быти* (ХА, 35), *вы ... моучены* (ХА, 59), *ѡкриль* (140 зв.) і *ѡкрывається* (ХА, 142); *распыны*

(ВО, 35 зв.), *гвозды* (ВО, 71), *ми молимъ* (ВО, 150 зв.), *слишати да слышитъ* (ВО, 158 зв.), *не вныде ... и вниде* (ВО, 186), *китъ* (ВО, 144); *ω лицемърыхъ* (ГВЄ, 86 зв.), *приимдъшага съ нею жидовы* (ГВЄ, с. 162).

Пор. ще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської *єлы* — скорочена форма прислівника *єлико* ‘якщо’ [Корнієнко 2015, с. 143].

3. Зближення артикуляції ненаголошених [е], [и]. Явище зближення артикуляції ненаголошених [е], [и] поширене в більшості говірок української мови [АУМ, I, с. 41–44]. У сучасній українській мові така реалізація є орфоепічною нормою.

XI століття.

Відображення цього явища засвідчене в пам’ятках XI ст.: *рєчиши* (Ізб. 1073, 13), *наричєши* (Ізб. 1073, 112), *на кристѣ* (Ізб. 1076, 157), *израиливи, оучитила* (Шевельов 2002, с. 665), *властилинъ* (Ізб. 1073, 130 зв.), *заимъ* (АЄ 1092, 49 зв.) – *заємъ* (АЄ 1092, 50).

XII – поч. XIII століття: *дхѣмъ бжѣємъ* (ХА, 116зв.), *очѣмъ прѣданиємъ* (ХА, 198); *дхѣмъ бжѣємъ* (ВО, 78), *въ корєнфѣ* (ВО, 169 зв.), *людємъ проходѣємъ поющимъ* (ВО, 27), *ѣа въспѣваитъ* (ВО, 47 зв.); *иж(и>ю)* (ГВЄ, 2 зв.), *вы оправдающеи* (ГВЄ, 135 зв.), *бєсѣдоующима* (ГВЄ, 3 зв.) /тут О. в. дв., де закономірне закінчення -ема/, *мимоходащеи ... мимоходѣши* (ГВЄ, 186 зв.).

Пор. ще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської *ѡелемона* < /гр. Φιλήμων/ [Корнієнко 2015, с. 24].

4. Перехід е > о після шиплячих. Для сучасної української літературної мови характерні написання й вимова [о] після шиплячих та [j] перед етимологічно твердими: *жолудь* (< *желудь*), *його* (< *юго*) та відповідно [е] перед історично м’якими: *пшениця*, *книжечка* (СУЛМ 1993, 50, СУЛМ 2003, 71). Явище поширене в більшості говірок української мови і засвідчене в найдавніших київських текстах.

XI століття: *чоловѣка* (Ізб. 1073, 179 зв.), *жона* (Ізб. 1076, 181 зв.), *шѣпѣтьникъ* ‘пліткар’ (Ізб. 1076) [Шевельов 2002, с. 201].

XII – поч. XIII століття: *сѣвѣдѣтельствоующемоу* (ХА, 3), *имоущемоу* (ХА, 59), *мьньшомоу* (ХА, 94, 119 зв.); *стрѣгоущемоу* (ВО, 80), *кланѣющомъса* (ВО, 104), *просѣщонъ* (ВО, 270); *блажонъ будєши* (ГВЄ, 117).

5. Відображення твердості / м’якості передньоязикових перед історичними дієзними. В українській мові літературною нормою є тверда вимова колишніх напівпом’якшених передньоязикових перед [е], [и]. Остаточне розв’язання давності цього процесу потребує ще подальших студій [Шевельов 2002, с. 235], однак саме в київських рукописах засвідчені, хоч і не завжди послідовно, певні закономірності написання йотованих після *л* та *н* і надрядкових над ними в позиціях, де вони були історично м’якими, а в інших випадках — ні. На це звернули

увагу історики мови та палеографи [Соколова 1930, с. 90–92; Жовтобрюх 1979, с. 253–254; Тот 1976, с. 247; Жуковская 1983, с. 21].

ХІ століття.

У пам'ятках ХІ ст. це явище засвідчено неодноразово: *веде южди ... съ ими ... къ имъ ... прогѣва ... южбаше ... але помъни ... молитвъникъ ... издрайли* (Ізб. 1073, 8), *съїєдїєнїемъ ... павїєнїє але не подълежи* (Ізб. 1073, 8 зв.), *земієж але глѣ* (Ізб. 1073, 9 зв.), *земіѣ* (Ізб. 1073, 54 зв.), *гнїєвъ* (двічі) *оу нїєго ... отъ нїєго але въненавидѣ ... не недостойнѣ ... не имать* (Ізб. 1073, 28 зв.). Таку ж особливість спостерігаємо й у другого писаря Архангельського Євангелія: *къ нїємоу... ѿнїєго але принеси* (АЄ 1092, 78 зв.), *ослабїєна... ослабїєныи, але лежаще* (АЄ 1092, 79), *ѿнїєлѣ, але невѣрънъ* (АЄ 1092, 81 зв.). Цей писар послідовно накреслював *ѣ* після [л'] та [н'], *въ ближнѣ* (АЄ 1092, 78 зв.), *славѣахоу* (АЄ 1092, 79 зв.), зберігаючи при цьому *ѣ* в етимологічних написаннях *изгона* (АЄ 1092, 78 зв.), *събирашасѣ* (АЄ 1092, 79), *сѣдаща* (АЄ 1092, 79 зв.), а після шиплячих послідовно *ѣ*, незалежно чи походить з *ѣ, чи з *'а: *гнаша* (АЄ 1092, 78 зв.), *ѿкрыша ... чадо* (АЄ 1092, 79) [див. ще: Соколова 1930, с. 91].

ХІІ – поч. ХІІІ століття.

У Христінопільському Апостолі: *прѣстоуплѣніа* 188, на землі 238, *прѣставлѣ* 1, *сѣвѣдѣтельства* 4, 21, 26 зв., 80, *оуподоблѣшасѣ* 3 зв., *попѣи молѣша же сѣ* 4 зв., *болѣша* 6 зв., *приємѣи* 8 зв., 25, *людьми* 13, 21, *люди* 24, *исправѣи* 6, *любодѣніа* 6, *влѣсти* 6 зв.; *въ нѣмъ* 15, 33 зв., 73, *съ ними* 23 зв., *загѣ* 16, 26 зв., 36 зв., *ѿнѣлѣ* 30 зв., *гѣа ... гѣмъ* 51, *прѣдѣдѣни вѣрѣ* 87, *къ нїмъ* 13, *нзїнѣ* 5 зв., 15 зв., 21, 28, *дрѣвѣнїхъ* 6, 81 зв., *днѣшнїи днѣ* 19 зв., 21 зв., *вънѣшнїхъ* 34 зв., *испѣлѣюсѣ* 10.

6. Реалізація ѣ, ѣ перед ј [і], [и]. Відзначимо ще й типову для найдавнішої русько-української писемності рису: реалізацію *ѣ, ѣ* перед *ј > [і], [и]*. Ця зміна в ХІ–ХІІІ ст. була характерною передовсім для київської та галицько-волинської писемних шкіл.

ХІ століття.

Явище широко засвідчене в писемних пам'ятках, на що вказували неодноразово дослідники: в Ізборнику Святослава 1073 — *попѣи и, приимы и* [Тот 1985, с. 138]; *отъ плодови ихъ, вы има* [Шевельов 2002, с. 354]. Такі вияви зафіксували ми й у текстах ХІ ст.: *повиты и* (РЄ ХІ, 5), *поиты и* (РЄ ХІ, 12), *прииты и руку* (РЄ ХІ, 15), *нарекути има* (РЄ ХІ, 4 зв.); *вы истинуоу* (АЄ 1092, 1 зв.), *вы има* (АЄ 1092, 15 зв.), *поиты и* (АЄ 1092, 154), *прииты и на руку* (АЄ 1092, 156 зв.), *почтѣти и оцѣ* (АЄ 1092, 11 зв.), *молахоути и глѣюще* (АЄ 1092, 31 зв.), *и оубиюты и* (АЄ 1092, 38 зв.), *и дати и мѣри* (АЄ 1092, 51), *и назирахоути и кънижници ...аще ...исцѣлитъ и* (АЄ 1092, 51 зв.), *вазахоути и оужи железны* (АЄ 1092, 56).

XII – поч. XIII століття: *молахоути и* (ХА, 12), *молахомы имы* (ХА, 23), *оубьюти и* (ХА, 28зв.), *ѡѡшити и* (ХА, 31 зв.); *помажють и* (ВО, 174), *вѣнчалы и* (ВО, 155 зв.), *прияты и* (ВО, 162).

Такі написання безсумнівно вказують на своєрідну (невідому іншим руським теренам) вимову писцями, вихідцями із Руси-України, колишніх напружених зредукованих **ь** та **ѡ**. Очевидно, зазначене вище явище варто пояснювати намаганням писаря відобразити місцеву руську (українську) вимову, пов'язану із долею редукованих **ь** + **ј** > **ѡ** + **ѡ** (**и**) + **ј**, **ѡ** + **ј** > **ѡ** + **ѡ** (**ы**) + **ј**, які в протоукраїнських діалектах мали окремий шлях розвитку: **ѡ** та **ѡ** перед **ј** в **ѡ** та **ѡ** не перейшли, а зберегли вимову, близьку до [i], [y] [Шевельов 2002, с. 112], що і являло виразну особливість русько-української писемності, починаючи від другої половини XI ст.

7. Перехід початкового *e* > *o*. В українській мові і її говорах є закономірним виявом, початки якого засвідчено в текстах XI ст.

XI століття: *одѡва* (Ізб. 1073, 107), *одинѡ* (Ізб. 1076, 168), *оного* (Ізб. 1076, 240), *одиным* (Ізб. 1076, 127);

XII – поч. XIII століття: *вы одино юсте* (ХА, 203).

Морфологічний рівень

У найдавніших церковнослов'янських текстах відображено (хоч і меншою мірою) і морфологічні риси.

1. Флексія давального відмінка -ові, -еві. Флексія -ові, -еві — типова для південно-східного наріччя та для більшості подільських і волинських говірок української мови [ІГУМ 1980, с. 137]. Це закінчення є нормою української літературної мови і вживається в Д. та М. відм. паралельно з -у, -ю.

XI століття.

У церковнослов'янських пам'ятках русько-української редакції вже в XI ст. такі дієслівні фінали досить часто вживані й дуже рідко, переписуючи з південнослов'янських протографів, писці їх виправляли на -у, -ю, як то нерідко траплялося в писарській практиці на тогочасних землях Білорусі, Новгороду та в Московії: *иосифови* (РЄ XI, 4); *авраамови* (ОЄ 1056–1057, 254), *иродови* (ОЄ 1056–1057, 287), *моужєви* (ОЄ 1056–1057, 269), усього таких написань у пам'ятці 82 [Запаско 1995, с. 125]; *моусєови* (Ізб. 1073, 64), *петрови* (Ізб. 1073, 239 зв.), *господєви* (Ізб. 1073, 29 зв.), *израилєви* (Ізб. 1073, 51 зв.); *конєви* (Ізб. 1076, 2), *моужєви* (Ізб. 1076, 159 зв.), *олтарєви* (Ізб. 1076, 188 зв.); *андреови* (АЄ 1092, 11 зв.), *архирєови* (АЄ 1092, 11 зв.), *иродови* (АЄ 1092, 54 зв.), *иєрєови* (АЄ 1092, 78 зв.), *синови* (АЄ 1092, 87 зв.), *петрови* (АЄ 1092, 95 зв.), *иосифови* (АЄ 1092,

112 зв.), *иоанови* (АЄ 1092, 157 зв.), *моужєви* (АЄ 1092, 18), *кєсарєви* (АЄ 1092, 42).

Пор. ще в графіті XI ст. на стінах Софії Київської: *петровви*, *иванъви* [Нікітенко, Корнієнко 2009, с. 422, 427], *андрєєв[и]* [Корнієнко 2011, с. 16].

XII – поч. XIII століття: *гъви* (ХА, 4 зв.), *павълови* (ХА, 13, 32), *тимофеовѣ* (ХА, 9 зв.); *снѡви* (ГВЄ, 9), *мирові* (ГВЄ, 26), *кѣсарєви* (ГВЄ, 78).

Подаючи приклади з рукописів, ми свідомі того, що місцеві писці могли такі форми копіювати і з давньоболгарських та македонських протографів. Однак незаперечним є й те, що ці субстантиви підтримувалися місцевим мовним узусом, який в українській писемності дедалі більше ставав помітнішим (наприклад, у графіті Софії Київської закінчення **-ові**, **-еві** є панівним), тоді, як у білоруській та російській мовах флексія **-у / -ю** стала єдиною для цієї відмінкової форми [Німчук 2001, с. 692].

2. Відображення форм кличного відмінка. Форма кличного відмінка в найдавніших переписуваних церковнослов'янських текстах на теренах Південної Русі впала на благодатний ґрунт, оскільки була поширеною в тогочасному мовленні русинів-українців і стала нормою літературної мови.

XI століття: *рабє*, *родє*, *дружє*, *чловѣчє*, *сыноу* (ОЄ 1056–1057, 3); *братє* (Ізб. 1073, 28 зв.), *вѣдко* (АЄ 1092, 156 зв.), *дружє* (АЄ 1092, 45), *диѣ* (АЄ 1092, 59 зв.), *жєно* (АЄ 1092, 60 зв.), *захариє* (АЄ 1092, 166).

Пор. ще в графіті XI ст. на стінах Софії Київської: *влдыко* [Корнієнко 2015, с. 55].

XII – поч. XIII століття: *саулє братє* (ХА, 26), *агриппо црѣю* (ХА, 33 зв.), *свъръстьнице* (ХА, 230); *законодавѣцю мосѣю* (ВО, 3 зв.), *стѣя двѣце* (ВО, 7 зв.), *невѣсто* (ВО, 91), *пєтрє* (ВО, 134), *стѣно ... славо* (ВО, 10); *иосифє* (ГВЄ, 4), *фарисѣю слѣпчє* (ГВЄ, 70).

Пор. ще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської: *коупри[а]нє* [Корнієнко 2015, с. 55].

3. Флексія -ѣ (> і) у Р. відм. одн. іменників *jā-основи. Іменники колишніх *jā-основ у Р. відм. однини мали успадковану праслов'янську флексію *-ě [Шахматов 1957, с. 74–75], яка на українському мовному ґрунті закономірно змінилася в **-і**. У сучасній українській мові такі субстантивні форми є нормою [ІУМ 1979, с. 75].

XI століття.

Такі форми відображені у найдавніших писемних пам'ятках: *стѣи недѣлѣ* (РЄ XI, 1 зв.), *ни єдино пользѣ* (РЄ XI, 2), *творите стѣзѣ єго* (РЄ XI, 9 зв., 10 зв.); *недѣлѣ* (АЄ 1092, 86 зв.), *прр^очицѣ* (АЄ 1092, 157), *мѣнцѣ* (АЄ 1092, 169), *захариѣ* (АЄ 1092, 167).

XII – поч. XIII століття: *ѡ чашѣ* (ХА, 158 зв.); *нє имѣша землѣ* (ГВЄ, 52 зв.).

4. Усічені дієслівні форми 3 особи однини. У сучасній українській літературній мові [ІГУМ 1980, с. 203–204] та її діалектах [Kuraszkiewicz 1985, с. 208] характерним дієслівним закінченням 3-ї особи однини є **-е**, що постало, очевидно, у праслов'янську добу (про що свідчить поширення його в білоруській мові, північно- та південноросійських говірках, західно- та південнослов'янських мовах (за винятком болгарської) [Борковский, Кузнецов 1965, с. 314–315; ІГУМ 1962, с. 333].

XI століття.

Найдавніші писемні свідчення цієї морфологічної риси відомі від кінця XI ст. [ГМБМ 1979, с. 244; Карский 1956, с. 256]. У пам'ятках русько-української редакції ми засвідчили такі випадки: *напише* (ОЄ 1056–1057, 294 зв.); *нарицає* (Ізб. 1073, 7 зв.), *будє* (Ізб. 1073, 10 зв.), *свььришає* (Ізб. 1073, 12 зв.), *быває* (Ізб. 1073, 15), *да си покоушає* (Ізб. 1073, 17 зв.), *трѣбує* (Ізб. 1073, 29), *писано бо є* (Ізб. 1073, 40), *оубиває* (Ізб. 1073, 111).

XII – поч. XIII століття: *бл̑говѣстоує* (ХА, 1 зв.), *что є смотрєниє* (ХА, 214 зв.), *моиси пише* (ХА, 121 зв.), *никто може* (ХА, 159); *вєличає* (ВО, 13 зв.), *оубьє вы* (ВО, 200), *что є тобѣ* (ВО, 194).

Деякі дослідники наявність давньої флексії **-е** в білоруській та українській мовах тлумачать польським впливом [Якаўлеў 1983, с. 105]. Проте наявність численних виявів цієї зміни в пам'ятках уже XI ст., коли вплив польської мови на українську та білоруську був мало ймовірним, ця теза не видається нам слушною.

5. Займенникові форми Д. та М. відм. *тобѣ, собѣ*. В українській мові особовий (*ти*) та зворотний (*себе*) займенники у формі Д. відм. одн. успадкували форми з кореневим **-о-** (*тобѣ, собѣ*), які були відомі ще в праслов'янській прамові-основі [ІГУМ 1980, с. 159, 254]. Саме такі форми активно вживали руські писарі.

XI століття.

Написання *тобѣ, собѣ* засвідчені в усіх церковнослов'янських текстах русько-української редакції XI ст., переписаних у Києві [Запаско 1995, с. 127, 133, 155, 160]. Наприклад, в Архангельському Євангелії 1092 р. М.А. Соколова зафіксувала форм з кореневим **-о-**: *тобѣ* (17), *собѣ* (8) [Соколова 1930, с. 114, 127].

З часом у пізніших текстах XII–XIII ст., особливо в староукраїнську добу, вони домінують, витіснивши форми *тебѣ, себѣ* майже повністю.

XII – поч. XIII століття: *тобѣ* (ХА, 3 зв., 20 зв., 28 зв., 29 зв., 47, 95,...), *собѣ* (ХА, 12 зв., 21, 23 зв., 27 зв., 47, 70 зв.,...); *тобѣ* (ГВЄ, 48 зв., 50 зв., 64 зв., 66 зв., 73 зв., 74 зв., 80 зв., 81, 92 зв.,...), *собѣ* (ГВЄ, 14-2, 60, 108, 175 зв., (*ω*) *собѣ* 17-2, 18, 27, 79 зв., 84 зв., 101,...).

Висновки. Запропоновані в дослідженні факти доповнюють матеріали попередніх студій щодо відображення особливостей живої русько-української мови (узусу) в писемних текстах від XI ст.

Проводячи дослідження, ми прагнули не лише перевірити попередні висновки, але й змінити парадигму дослідження.

Незважаючи на прогрес досліджень у царині славістики, досі побутує теза про спільність мови східних слов'ян аж до XIV ст., а церковнослов'янська після прийняття християнства на величезних теренах Руси до того ж таки XIV ст. мала одну редакцію — «древнерусскую / русскую / восточнославянскую». Ця теза, створена ще в XIX ст. й фактично спростована вченими різних країн, постійно повертається в науковому наративі під впливом російської ідеології та слугує інструментом політичної експансії, яка відновлює нібито «вічну культурну східно-слов'янську спільноту».

У своїй студії пропонуємо інший підхід. Зважаючи на культурно-мовну ситуацію в Русі в XI ст. та приймаючи факт, що церковнослов'янська мова хоч і була іншомовною структурою, але освічені руські писарі вважали її не просто зрозумілою, але й такою, що почасти відображала риси рідної говірки. Пам'ятаємо, що навіть і тепер писемна форма національної мови є більш вишуканою, так би мовити, правильнішою, ніж повсякденне усне мовлення.

У церковнослов'янській мові, отже, знаходимо ті самі риси, які відображені в збережених донині коротких текстах, написаних своєю мовою предками нинішніх українців — на стінах Софійського собору в Києві. Вважаємо, що норма літературної української мови формувалася поступово, двоколійно: мовні засоби зі світських текстів дали поштовх для виокремлення подібних рис у церковнослов'янських текстах, і навпаки — деякі прийоми писарів, які готували тексти церковнослов'янською мовою, проникали у світську писемність.

Аналіз точно датованих і локалізованих (вони зафіксовані в текстах, створених у київських скрипторіях) церковнослов'янських текстів XI ст., збережених в оригіналах (Реймське Євангеліє I пол. XI ст., Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Ізборники Святослава 1073 і 1076-го років, Архангельське Євангеліє 1092 р., а також показових у плані відображення українських діалектних рис пам'яток XII – поч. XIII ст. — Христинопільський Апостол, Віденський Октоїх, Галицько-Волинське Євангеліє), виокремлення в них мовних особливостей та зіставлення їх із сучасними, які є нормативними в українській літературній мові, можуть бути підставовими для виокремлення найдавнішого періоду функціонування русько-української літературно-писемної мови вже від XI ст. Такий підхід уможливорює простежити постання (перші фіксації) та формування (кількісні вияви) української мовної норми.

У різних рукописах кількість таких виявлених явищ різна — від поодиноких до кількох десятків, а в XII ст. й до сотні, але безсумнівним є те, що вони мали розвиток у подальшій українській писемній традиції.

Ми свідомі того, що деякі засвідчені риси могли бути спільними й для інших східнослов'янських мов, наприклад, перехід *е > о* після шиплячих, уживання редукованих закінчень у дієслівних формах III ос. одн. відомі і в білоруській. Але локалізація рукописів та ширший контекст інших виявлених рис дають змогу в такий спосіб, певною мірою, простежити появу місцевої руської (української) розмовної стихії як елемента орфографічної норми.

Питання норми має в цьому контексті вирішальне значення: на наш погляд, початки літературної мови повинні бути пов'язані власне з появою першої норми цієї мови.

І хоч оригінальних руських-українських текстів найдавнішої писемної доби дуже мало, усе ж таки є підстави кваліфікувати засвідчені риси (повторювані впродовж кількох десятків років XI століття) як упровадження цієї діалектної узусної стихії на письмі, а відповідно й становлення української літературної норми від XI століття.

ДЖЕРЕЛА

АС 1092 — Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования, древнерусский текст, слово-указатели / изд. подгот. Л.П. Жуковская, Т.Л. Миронова. Москва, 1997.

АУМ — Атлас української мови: у 3 т. Київ, 1984–2001.

ВО — Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavikus 37. Видання факсимільного типу. Київ: Горобець, 2019.

ГВС — Галицько-Волинське Євангеліє. Зберігається в бібліотеці Державної Третьяковської галереї (Росія), ГТГ К-5348.

Ізб. 1073 — Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание. Москва, 1983.

Ізб. 1076 — Изборник 1076 года / изд. подгот. В.С. Гольшенко, Е.Ф. Дубровина, В.Г. Демьянов, Г.Ф. Нефедов. Москва, 1965.

ОС 1056–1057 — Остромирово Євангеліє 1056–1057 г. Фотолитографическое издание. Санкт-Петербург, 1889.

РС XI — Реймське Євангеліє. Видання факсимільного типу. Дослідження: у 2 т. Київ, 2019.

СРЯ 1975 — Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 1 / ред. С.Г. Бархударов. Москва, 1975.

СДЯ 1988 — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / под ред. Р.И. Аванесова. Москва, 1988. Т. 1.

ХА — Христинопільський Апостол. 291 арк. Зберігається у фондах Львівського історичного музею (Рук. 39), 8 арк. у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського в Києві.

STL 1988 — Słownik terminów literackich / pod. red. J. Sławińskiego. wyd. 2. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1988.

LEGEND

АЄ 1092 — Zhukovskaya, L.P., Mironov, T.L. (Eds.). (1997). *Archangel Gospel of 1092. Studies, Old Russian text, word indexes*. Moscow (in Church Slavonic).

АУМ — *Atlas of the Ukrainian language: in 3 volumes*. (1984–2001) (in Ukrainian).

ВО — *Oktoich of Vienna. Codex Vindobonensis Slavikus 37*. Facsimile. (2019). Kyiv (in Church Slavonic).

ГБЄ — *Galician-Volyn Gospel*. It is kept in the library of the State Tretyakov Gallery (Russia), GTG K-5348 (in Church Slavonic).

Ізб. 1073 — *Svyatoslav's collection of 1073*. Facsimile. (1983). Moscow (in Church Slavonic).

Ізб. 1076 — *Svyatoslav's collection of 1076*. (1965). Moscow (in Church Slavonic).

ОЄ 1056–1057 — *Ostromyrov Gospel of 1056–1057*. Photolithographic edition. (1889). Saint Petersburg (in Church Slavonic).

РЄ XI — *Rheims Gospel*. Facsimile edition. Research: in 2 volumes. (2019). Kyiv (in Church Slavonic).

СРЯ 1975 — *Dictionary of the Russian language in the 11th–17th centuries*. Issue. 1. (1975). Moscow (in Russian).

СДЯ 1988 — Avanesov, R.I. (Ed.). (1988). *Dictionary of the Old Russian language (11th–14th centuries)*. Vol. 1. Moscow (in Russian).

ХА — *Khrystynopil Apostle*. 291 sheets. Kept in the funds of the Lviv Historical Museum (Ruk. 39), 8 sheets. in the National Library of Ukraine named after V. Vernadskyi in Kyiv (in Church Slavonic).

STL 1988 — Sławiński, J. (Ed.). (1988). *Dictionary of literary terms*. Wrocław–Warsaw–Kraków–Gdańsk–Łódź (in Polish).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандарэнка Т.П. Літаратурная мова // Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мінск, с. 312.
2. Борковский В.И., Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка. Москва, 1965.
3. Бугайський Я. Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії. Київ, 2022.
4. Бузук П.О. Про мову найдавнішої української євангелії // Записки історико-філологічного відділу УАН. Кн. 12. 1927. С. 4–25.
5. Вэкслер П. Гістарычная фаналогія беларускае мовы. Мінск, 2004.
6. Виноградов В.В. Избранные труды. История русского литературного языка. Москва, 1978.
7. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку // Горбач О. Зібрані статті. III: Історія української мови. Мюнхен, 1993. С. 45–52.
8. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Історія української мови. Хрестоматія. Київ, 1996. С. 206–225.
9. Горшков А.И. История русского литературного языка. Москва, 1969.
10. Гухман М.М. Литературный язык // Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.
11. Дурново Н.Н. Хрестоматия по истории русского языка. Москва, 1914.
12. Едличка А. Проблематика нормы и кодификация литературного языка в отношении к типу литературного языка // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. Москва, 1976. С. 18–29.
13. Єрмоленко С.Я. Літературна мова // Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004.
14. Ефимов А.И. История русского литературного языка. Москва, 1955.
15. Живов В.М. История языка русской письменности: в 2 т. Москва, 2017.
16. Жовтобрюх М.А. Фонетика // Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ, 1979. С. 65–329.

17. Жуковская Л.П. Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века // Апракос Мстислава Великого / изд. подг. Л.П. Жуковская, Л.А. Владимирова, Н.П. Панкратова. Москва, 1983. С. 3–28.
18. Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. 2-е изд., перераб. с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва, 2004.
19. Запаско Я.П. Українська рукописна книга. Львів, 1995.
20. Иванов В.В. Древнерусский язык // Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. С. 143.
21. Иванов В.В., Сумникова Т.А., Панкратова Н.П. Хрестоматия по истории русского литературного языка. Москва, 1990.
22. Історична граматика української мови / О. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, С. Самійленко, І. Тараненко. Київ, 1962 (у тексті — **ІГУМ 1962**).
23. Історична граматика української мови / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинько., 1980 Київ (у тексті — **ІГУМ 1980**).
24. Історія української мови. Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, С.П. Самійленко. Київ, 1979 (у тексті – **ІУМ 1979**).
25. Камчатнов А.М. Хрестоматия по истории русского литературного языка. Москва, 2009.
26. Карский Е.Ф. Белорусы – Язык белорусского народа. Вып. II. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке. Вып. III. Очерки синтаксиса белорусского языка. Москва, 1956.
27. Карский Е.Ф. Что такое древнее западнорусское наречие // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. Москва, 1962.
28. Киянова О.Н. Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков. Санкт-Петербург, 2010.
29. Ковалевская Е.Г. История русского литературного языка. Москва, 1978.
30. Кожин А.Н. История русского литературного языка. Хрестоматия. Москва, 1989.
31. Колесса О. Погляд на історію української мови. Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23 жовтня 1921. Прага, 1924.
32. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. III. Центральна нава. Київ, 2011.
33. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. IV. Приділ архангела Михаїла. Київ, 2015.
34. Крамко І.І., Булыка А.М., Жураўскі А.І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. Мінск, 1979 (у тексті — **ГМБМ 1979**).
35. Крымскій А. Украинская граматика: Научно-практический курсъ сознательного изучения центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указанными на важнѣйшие моменты изъ истории развития малорускаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ истории нарѣчия восточно-малорускаго (лѣтописнаго киево-чернигово-перяславскаго). Т. I. Москва, 1907.
36. Курс історії української літературної мови / за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1958. Т. 1 (у тексті — **Курс 1958**).
37. Лакиер А.Б. История титула государей России // Журнал Министерства народного просвещения. 1847. № 10–12. С. 81–156.
38. Ларин Б.А. Лекции по истории русского литературного языка. Москва, 1975.
39. Мещерский Н.А. История русского литературного языка. Ленинград, 1985.
40. Мойсієнко В.М. Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя. Київ, 2016.

41. Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В. Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // Софійські читання. Вип. 4. Київ, 2009. С. 417–443.
42. Німчук В.В. Літературні мови Київської Русі // Історія української культури: у 5 т. Київ, 2001. Т. 1. С. 694–708.
43. Німчук В.В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України. Київ, 2005. Т. I, кн. 2. С. 351–468.
44. Німчук В. Українська Четя 1489 року. Житомир, 2015.
45. Николаев С., Тер-Аванесова О., Толстая М. Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе // Славянское языкознание. XV Международный съезд славистов. Доклады российской делегации. Минск, 2013. С. 99–140.
46. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ, 1995.
47. Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. Київ, 1988.
48. Півторак Г. Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі // Український глотогенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Житомир, 2015. С. 5–18.
49. Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. Мінск, 2003.
50. Плющ П.П. Історія української літературної мови. Київ, 1971.
51. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. 2-е доп. вид. Прага, 1927.
52. Смирнова К.А. «Проста мова» как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тяпинского): автореф. дисс. канд наук. Москва, 2011. URL: <https://www.dissercat.com/content/prosta-mova-kak-lingvisticheskii-fenomen/read>.
53. Соколова М.А. К истории русского языка в XII в. // Известия по русскому языку и словесности. Ленинград, 1930. Т. III, кн. 1. С. 75–135.
54. Станкевіч Я. Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі // Станкевіч Я. Збор твораў: у 2 т. Менск, 2002. С. 48–61.
55. Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П. Грищенка. Київ, 1993 (у тексті — **СУЛМ 1993**).
56. Тот И. Житие Феклы // *Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae*. Budapest, 1976. Т. XXII, f. 3–4. Р. 245–256.
57. Тот И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. София, 1985.
58. Трубачев О.Н. В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры // Прометей. Т. 16. Москва, 1990. С. 6–30.
59. Унбегаун Б. Историческая грамматика русского языка и ее задачи // *Язык и человек*. Москва, 1970. С. 262–267.
60. Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Будапешт, 1988.
61. Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2002.
62. Филин Ф. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Ленинград, 1972.
63. Шакун Л.М. Старобеларуская літаратурная мова // Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мінск, 1994. С. 531–533.
64. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова // Шевельов Ю. Вибрані праці. Мовознавство. Кн. 1. Київ, 2009. С. 382–411.
65. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002.
66. Якаўлеў С.М. Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове // *Весті АН БССР*. 1983. № 6. С. 97–103.

67. Getka J. U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku. Warszawa, 2017.
68. Getka J., Darcyewska J. Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy. Warszawa, 2023.
69. Getka J., Moisiienko V. Origins of the Ukrainian literary language in the context of the polish hypothesis on genesis polish literary language // Українська полоністика, 2020. № 17. С. 27–39.
70. Jaworski S. Terminy literackie // WSiP. 1990.
71. Kuraszkiewicz W. Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego // Kuraszkiewicz W. Polski język literacki. Warszawa – Poznań, 1968. S. 129–179.
72. Pipes R. Rosja carów. Warszawa, 2006.
73. Toporišič J. Enciklopedija slovenskega jezika / red. K. Dolinar. Lublana: Cankarjeva založba, 1992.
74. Urbańczyk S. W sprawie polskiego języka literackiego. 1. O dawności dialektu kulturalnego // Język Polski, 1950. T. XXX, z. 3. S. 97–109.
75. Walczak B. Geneza polskiego języka literackiego // Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja. 1994. № 3 (27). S. 35–47.

REFERENCES

1. Bondarenko, T.P. Literary language. *Belarusian language. Encyclopedia*. Minsk. P. 312 (in Belarusian).
2. Borkovsky, V.I., Kuznetsov, P.S. (1965). *Historical grammar of the Russian language*. Moscow (in Russian).
3. Bugaiskyi, Ja. (2022). *Unsustainable state. Instructions for unraveling Russia*. Kyiv (in Ukrainian).
4. Buzuk, P.O. (1927). About the language of the oldest Ukrainian gospel. *Records of the historical and philological department of the Ukrainian Academy of Sciences*. Vol. 12. P. 4–25 (in Ukrainian).
5. Veksler, P. (2004). *Historical phonology of the Belarusian language*. Minsk (in Belarusian).
6. Vinogradov, V.V. (1978). *Selected works. History of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
7. Horbach, O. (1993). Principles of periodization of the history of the Ukrainian literary language and stages of its development. Horbach, O. *Collected articles. III: History of the Ukrainian language*. Munich. P. 45–52 (in Ukrainian).
8. Horbach, O. (1996). Genesis of the Ukrainian language and its position among other Slavic languages. *History of the Ukrainian language. Reader*. Kyiv. P. 206–225 (in Ukrainian).
9. Gorshkov, A.I. (1969). *History of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
10. Gukhman, M.M. (1990). Literary language. *Linguistic encyclopedic dictionary*. Moscow (in Russian).
11. Durnovo, N.N. (1914). *Reader on the history of the Russian language*. Moscow (in Russian).
12. Edlichka, A. (1976). Problems of the norm and codification of the literary language in relation to the type of the literary language. *Problems of the norm in Slavic literary languages in synchronous and diachronic aspects*. Moscow. Pp. 18–29 (in Russian).
13. Yermolenko, S.Ya. (2004). Literary language. *Ukrainian language. Encyclopedia*. Kyiv (in Ukrainian).
14. Efimov, A.I. (1955). *History of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
15. Zhivov, V.M. (2017). *History of the language of Russian writing: in 2 volumes*. Moscow (in Russian).
16. Zhovtobryukh, M.A. (1979). Phonetics. Zhovtobryukh, M.A., Rusanivskyi, V.M., Sklyarenko, V.G. *History of the Ukrainian language. Phonetics*. Kyiv. P. 65–329 (in Ukrainian).

17. Zhukovskaya L.P. Aprakos of Mstislav the Great — a manuscript of the end of the 11th (border of the 11th–12th) centuries. Vladimirova, L.A., Pankratov, N.P. (Eds.). (1983). *Aprakos of Mstislav the Great*. Moscow. P. 3–28 (in Russian).
18. Zaliznyak, A.A. (2004). *Old Novgorod dialect*. 2nd ed., revised. taking into account the material found in 1995–2003. Moscow (in Russian).
19. Zapasko, J.P. (1995). *Ukrainian handwritten book*. Lviv (in Ukrainian).
20. Ivanov, V.V. (1990). Old Russian language. *Linguistic encyclopedic dictionary*. Moscow. P. 143 (in Russian).
21. Ivanov, V.V., Sumnikova, T.A., Pankratova, N.P. (1990). *Reader on the history of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
22. Bezpalko, O., Boychuk, M. etc. (1962). *Historical grammar of the Ukrainian language*. Kyiv (in the text — **ІГҀМ 1962**) (in Ukrainian).
23. Zhovtobryukh, M.A., Volokh, O.T. etc. (1980). *Historical grammar of the Ukrainian language*. Kyiv (in the text — **ІГҀМ 1980**) (in Ukrainian).
24. Bevzenko, S.P., Hryshchenko, A.P. etc. (1979). *History of the Ukrainian language. Morphology*. Kyiv (in the text — **ІҀМ 1979**) (in Ukrainian).
25. Kamchatnov, A.M. (2009). *Reader on the history of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
26. Karsky, E.F. (1956). *Belarusians — The language of the Belarusian people*. Issue. II. Historical essay on word formation and inflection in the Belarusian language. Issue. III. Essays on the syntax of the Belarusian language. Moscow (in Russian).
27. Karsky, E.F. (1962). What is the ancient Western Russian dialect. *Works on Belarusian and other Slavic languages*. Moscow (in Russian).
28. Kiyanova, O.N. (2010). *Late chronicles in the history of the Russian literary language: the end of the 16th – the beginning of the 18th centuries*. St. Petersburg (in Russian).
29. Kovalevskaya, E.G. (1978). *History of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
30. Kozhin, A.N. (1989). *History of the Russian literary language. Reader*. Moscow (in Russian).
31. Kolessa, O. (1924). *A look at the history of the Ukrainian language*. Inaugural lecture delivered at the Ukrainian V. University in Prague on October 23, 1921. Prague (in Ukrainian).
32. Kornienko, V.V. (2011). *The corpus of graffiti of Sophia of Kyiv (XI – beginning of XVIII centuries)*. Part III. Central nave. Kyiv (in Ukrainian).
33. Kornienko, V.V. (2015). *The corpus of graffiti of Sophia of Kyiv (XI – beginning of XVIII centuries)*. Part IV. Allotment of Archangel Michael. Kyiv (in Ukrainian).
34. Kramko, I.I., Bulyka, A.M., Zhuravskii, A.I. (1979). *Historical morphology of the Belarusian language*. Minsk (in the text — **ГМБМ 1979**) (in Belarusian).
35. Krymsky, A. (1907). *Ukrainian Grammar*. Vol. I. Moscow (in Russian).
36. Bilodid, I.K. (Ed.). (1958). *Course of the history of the Ukrainian literary language*. Kyiv. Vol. 1 (in Ukrainian).
37. Lakier, A.B. (1847). The history of the title of sovereigns of Russia. *Journal of the Ministry of National Education*, 10–12, 81–156 (in Russian).
38. Larin, B.A. (1975). *Lectures on the history of the Russian literary language*. Moscow (in Russian).
39. Meshchersky, N.A. (1985). *History of the Russian literary language*. Leningrad (in Russian).
40. Moisienko, V.M. (2016). *Historical dialectology of the Ukrainian language. Northern (Polish) dialect*. Kyiv (in Ukrainian).
41. Nikitenko, N.M., Kornienko, V.V. (2009). The oldest graffiti of Sophia of Kyiv and the dating of the cathedral. *Sofia Readings*. Vol. 4. Kyiv. P. 417–443 (in Ukrainian).

42. Nimchuk, V.V. (2001). Literary languages of Kyivan Rus. *History of Ukrainian culture*: in 5 vols. Kyiv. Vol. 1. Pp. 694–708 (in Ukrainian).
43. Nimchuk, V.V. (2005). The origin of the Ukrainian language. *Ethnic and ethnocultural history of Ukraine*. Kyiv. Vol. I, b. 2. P. 351–468 (in Ukrainian).
44. Nimchuk, V. (2015). *Ukrainian Chetya of 1489*. Zhytomyr (in Ukrainian).
45. Nikolaev, S., Ter-Avanesova, O., Tolstaya, M. (2013). Vocalism of Proto-Slavic dialects in the Proto-Slavic perspective. *Slavic Linguistics*. XV International Congress of Slavists. Reports of the Russian delegation. Minsk. Pp. 99–140 (in Russian).
46. Ohienko, I. (1995). *History of the Ukrainian literary language*. Kyiv (in Ukrainian).
47. Pivtorak, G. (1988). *Formation and dialectal differentiation of the Old Russian language*. Kyiv (in Ukrainian).
48. Pivtorak, G. (2015). Some methodological problems of the study of the history of the Ukrainian language at the modern stage. *Ukrainian Glotogenesis: Materials of the International Scientific Conference*. Zhytomyr. P. 5–18 (in Ukrainian).
49. Plotnikov, B.A., Antonyuk, L.A. (2003). *Belarusian language. Linguistic compendium*. Minsk (in Belarusian).
50. Plyushch, P.P. (1971). *History of the Ukrainian literary language*. Kyiv (in Ukrainian).
51. Smal-Stocki, S. (1927). *Development of views on the family of Slavic languages and their mutual kinship*. 2nd supplement kind. Prague (in Ukrainian).
52. Smirnova, K.A. (2011). *“Prosta Mova” as a Linguistic Phenomenon (Reconstruction of the Verb System on the Material of the Tyapinsky Gospel)*: Author. diss. Candidate of Sciences. Moscow. URL: <https://www.dissercat.com/content/prosta-mova-kak-lingvisticheskii-fenomen/read>. (in Russian).
53. Sokolova, M.A. (1930). On the history of the Russian language in the 12th century. *Izvestiya po russkomu yazyku i slovesnosti*. Leningrad. Vol. III, b. 1. P. 75–135 (in Russian).
54. Stankevich, Ya. (2002). The role of the Belarusian language (its external history) in different periods of the history of Belarus. *Stankevich, Ya. Collection of works* (Vols. 1–2). Minsk. P. 48–61 (in Belarusian).
55. Hryshchenko, A.P. (Ed.). (1993). *Modern Ukrainian literary language*. Kyiv (in the text — **СВІМ 1993**) (in Ukrainian).
56. Tot. I. (1976). The life of Fekla. *Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae*. Budapest. Vol. XXII, f. 3–4. P. 245–256 (in Russian).
57. Tot. I. (1985). Russian edition of the Old Bulgarian language at the end of the 11th – beginning of the 12th centuries. Sofia (in Russian).
58. Trubachev, O.N. (1990). In search of unity. Thoughts on the occasion of the millennium of Russian culture. *Prometheus*. Vol. 16. Moscow. P. 6–30 (in Russian).
59. Unbegaun, B. (1970). Historical grammar of the Russian language and its tasks. *Language and people*. Moscow. P. 262–267 (in Russian).
60. Uspensky, B.A. (1988). *History of the Russian literary language (XI–XVII centuries)*. Budapest (in Russian).
61. Uspensky, B.A. (2002). *History of the Russian literary language (XI–XVII centuries)*. 3rd ed. Moscow (in Russian).
62. Filin, F. (1972). *The origin of the Russian, Ukrainian and Belarusian languages*. Leningrad (in Russian).
63. Shakun, L.M. (1994). Old Belarusian literary language. *Belarusian language. Encyclopedia*. Minsk. P. 531–533 (in Belarusian).

64. Shevelyov, Yu. (2009). Why the common Russian language, not the Vibchoruska language. *Shevelyov, Yu. Selected works. Linguistics*. Book 1. Kyiv. P. 382–411 (in Ukrainian).
65. Shevelyov, Yu. (2002). *Historical phonology of the Ukrainian language*. Kharkiv (in Ukrainian).
66. Yakovlev, S.M. (1983). Polish elements in the noun system in the Old Belarusian language. *Bulletin of the Academy of Sciences of the BSSR*, 6, 97–103 (in Belarusian).
67. Getka, J. (2017). *On the verge of modernization. Ruthenian-language Basilian printing of the 18th century*. Warsaw (in Polish).
68. Getka, J., Darcyewska, J. (2023). *Russia kidnapped? The Russian War for Ukraine's Identity*. Warsaw (in Polish).
69. Getka, J., Moisiienko, V. (2020). Origins of the Ukrainian literary language in the context of the polish hypothesis on genesis polish literary language. *Ukrainian Polonistics*, 17, 27–39 (in English).
70. Jaworski, S. (1990). Literary terms. *WSiP*. (in Polish)
71. Kuraszkiewicz, W. (1968). The social background of the development of the Polish literary language. *Kuraszkiewicz W. The Polish literary language*. Warsaw – Poznan. P. 129–179 (in Polish).
72. Pipes, R. (2006). *Russia of the Tsars*. Warsaw (in Polish).
73. Toporišič, J. (1992). *Encyclopaedia of the Slovenian language*. Ljubljana: Cankarjeva Založba (in Slovenian).
74. Urbańczyk, S. (1950). On the Polish Literary Language. 1. On the Antiquity of the Cultural Dialect. *Polish Language*. Vol. XXX, issue 3. pp. 97–109 (in Polish).
75. Walczak, B. (1994). The genesis of the Polish literary language. *Texts Two: Literary Theory, Criticism, Interpretation*, № 3 (27), 35–47 (in Polish).

Joanna Getka, Doctor hab., Professor of the Department of Central and East European Intercultural Studies of University of Warsaw

Viktor Moisiienko, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine

RETHINKING RUSSIAN GLOTOGONIC MYTHS (On the emergence of East Slavic literary languages /on the example of Ukrainian/)

The article proposes a new approach to elucidating the genesis of the literary and written languages of the Eastern Slavs. The authors start from the thesis about the origins of the literary language from the beginnings of the formation of the written norm. The norms of the Ukrainian and Belarusian languages have come a long way, but their beginnings undoubtedly date back to the period of Rus'. At the same time, we run through the idea of not only the existence of separate East Slavic languages since the XI century, but also separate revisions of the Church Slavonic language: from the 11th century — Ukrainian, somewhat later, from the 13th century — Belarusian, and not the thesis dogmatized by Russian linguists about the existence of a “Church Slavonic language Russian / East Slavic editorship” in this period. In this context, it should be emphasized that from the 11th century there are also written monuments with characteristic features of the Novgorod-Pskov idiom, which, however, remain beyond the interests of the authors of the article due to the fact that this idiom did not develop into a separate East Slavic language: the Novgorod tradition was replaced by the Moscow one.

The most valuable and reliable sources for interpreting the beginnings of the language norm are original, precisely dated and localized monuments, created both in the written language of Rus, based

on local speech, and in the Church Slavonic language. The concept is proposed on the example of Ukrainian.

Keywords: literary language, language norm, written record, East Slavic languages, editions of the Church Slavonic language.

УДК 81'373.21

Вербич С.О.

доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України

ПОДІЛЬСЬКІ ОЙКОНІМИ З ПОСТПОНЕНТОМ -ГОРОД / -ГОРОДОК: ІСТОРІЯ, ХРОНОЛОГІЯ ТА ЕТИМОЛОГІЯ

Об'єкт історико-лінгвістичного дослідження в пропонованій статті — однослівні ойконіми, мотивовані лексемою *город* / *городок*, а також композити із другим складником *-город*, зафіксовані в різних регіонах історичного Поділля — у межах сучасних Вінницької, Тернопільської і Хмельницької областей: *Білогородка*, *Вернигородок*, *Городок*, *Дзвенигород* і *Звенигород*, *Китайгород*, *Комаргород*, *Копайгород*, *Райгород*, *Стражгород*, *Шаргород*, а його предмет — структурно-семантична й етимологічна характеристика твірних основ відповідних ойконімів і спроба хронологічної атрибуції появи зазначених поселень.

Ключові слова: апелятив *город*, двоосновні назви, ойконіми з компонентом *-город*, Поділля, праформа.

Як відомо з історичних джерел, територія Поділля* належить до давно освоєних людиною регіонів. Рання історія її заселення сягає доби палеоліту. Важливо відзначити, що наші слов'янські предки, за свідченням археологічних досліджень, постійно проживали на цих землях, особливо в межиріччі Середнього Дністра й Південного Бугу, вже з перших століть нової ери [Наулко 1994, с. 35]. Фактично з того часу й надалі якихось тривалих чужорідних впливів на місцевих мешканців Поділля не зафіксовано, що зумовило стабільність тут мовно-історичних процесів, які закономірно позначилися й на генетично слов'янському (українському в різних хронологічних проявах) характері тутешньої топонімії.

Становлення системи назв поселень історичного Поділля в межах його основної території (теперішні Вінницька, Тернопільська (переважна частина) й Хмельницька області) починається з давньоукраїнського періоду. На це переконливо вказують літописні фіксації низки подільських ойконімів, схарактеризованих у такій авторитетній праці, як «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» (наприклад: *Калюс* (тепер не існує, затоплене водами Дністровського водосховища), *Кам'янець* (тепер *Кам'янець-Поділь-*

*До історично-географічної області Поділля належать сучасні терени Вінницької й Хмельницької областей, а також східні райони Тернопільщини й наддністрянські райони Чернівеччини [Приходнюк 1975, с. 9].

ський), *Микулин* (тепер *Микулинці* на Тернопільщині), *Теребовля* та ін.). Зауважмо, що в структурі населених пунктів Подільської землі, як й інших українських теренів, вже в історичні часи були і сільські, і міські (міста і містечка) поселення.

Процес заселення Поділля, насамперед Середньої Наддністрянщини й Надбужжя (басейн Південного Бугу), в різні періоди середньовічної історії краю був нерівномірним. Як зазначав М.С. Грушевський, до 1-ї чверті XV ст. цей регіон активно освоювало українське населення. Проте вже із XVI ст. значна частина Поділля перетворилася на пустелю. Це було спричинено частими нападами татар, адже саме подільськими землями пролягали сумнозвісні Чорний і Кучманський шляхи, якими кримці рухалися на українські Поділля, Волинь і Галичину [Грушевський 1894, с. 6]. Лише з кінця XVI – початку XVII ст. відновлюється заселення подільських Наддністрянщини й Надбужжя. Люди повертаються в запустілі села й селища й під проводом власників цих теренів закладають нові укріплені поселення із замками [там само, с. 7], довкола яких із часом виростають міста й містечка. Зокрема, багато так званих городів з'являється тут з ініціативи польської влади, у підпорядкуванні якої різні частини Поділля перебували з 1-ї половини XV ст. (подільські райони сучасної Тернопільщини) й упродовж XVI – першої половини XVIII ст. (з незначною перервою під час турецької окупації; землі сучасних Вінниччини та Хмельниччини). Польські землевласники були зацікавлені в спорудженні замків і фортець — своєрідних оборонних пунктів від нападу кримських татар. Саме в цей період на географічній карті Українського Поділля з'являються міста й містечка, назви яких містять у своєму складі ст.-укр. *городъ* 'укріплене місце з оборонними спорудами, город, замок' (ССУМ 1, с. 253). Це, очевидно, був своєрідний відгомін традиції давньоруської доби, коли функціонувала продуктивна номінаційна модель із компонентом *-город* [Роспонд 1972, с. 62]. Обов'язковим елементом таких укріплених поселень у феодалний період були замки й різні оборонні споруди [Рабинович 1968, с. 130–131]. З плином часу, як слушно зауважують дослідники, городами (городками) стали називати лише ті поселення, які були економічними й інколи — адміністративно-політичними центрами великого чи малого терену [там само, с. 131]. На це, власне, і вказує еволюція семантики лексеми *город* в історичні часи: д.-р. *городъ* 'огорожа, паркан, фортеця; місто; мур' (ЕСУМ 1, с. 571) → ст.-укр. *городъ* 'укріплене місце з оборонними спорудами, гóрод, замок', 'великий населений пункт, переважно на магдебурзькому праві' (ССУМ 1, с. 253) → укр. заст. *гóрод* 'місто' (ЕСУМ 1, с. 571).

Ономасти, аналізуючи східнослов'янський ойконімікон, справедливо відносять композити зі складником *-город* до давніх утворень [Роспонд 1972, с. 52, 62], що, зокрема, підтверджують літописні джерела, фіксуючи в період Раннього

Середньовіччя такі назви міських поселень, як *Білгород*, *Вишгород*, *Звенигород*, *Новгород*. Перелік двоосновних назв нп із постпонентом *-город* у східнослов'янському, зокрема в українському, ойконіміконі не вичерпується вказаними назвами. Він значно ширший. З огляду на це постає закономірне питання: чи всі такі назви відбивають архаїчну семантику компонента ст.-укр. *городъ* 'укріплене місце з оборонними спорудами, гóрод, замок'. Очевидно, відповісти на нього допоможе докладний аналіз як мовної історії й етимології конкретної назви нп, так й історії самого поселення.

Об'єктом історико-лінгвістичного дослідження в пропонованій статті є однослівні ойконіми, мотивовані лексемою *город* / *городок*, а також композити із другим складником *-город*, зафіксовані в різних регіонах історичного Поділля — у межах сучасних Вінницької, Тернопільської і Хмельницької областей, а його предметом — структурно-семантична й етимологічна характеристика твірних основ відповідних ойконімів і спроба хронологічної атрибуції появи зазначених поселень.

Білогородка (с. Ізяславськ. р-ну Хмельницьк. обл.). Згідно з історичними джерелами, ойконім відомий із 1450 р. (ІМСХм., с. 274). Історичні словоформи: 1508 р. — село *Бѣлогородку* (Теодорович, с. 5), 1652 р. — в *Білогородьце* (НВВУ, с. 652), 1765 р. — *Białogrudka* (АЮЗР V/2(1), 105), 1875 р. — *Бѣлогородка* (ПУМ), 1880 р. — *Białogródka*, *Białogród* (SG I, с. 190), 1946 р. — *Білогородка* (АТП 1947: с. 231). З-поміж наведених форм привертає увагу варіант *Білогород* (*Białogród*), який указує на те, що первинною назвою цього поселення була *Білогород*. Опосередковано це підтверджують археологічні дослідження: на околиці села виявлено руїни давнього городища-замку (SG I, с. 190). Наведені відомості дають змогу поглибити історію вказаного поселення, а його первісну назву — розглядати в колі споріднених ойконімів в Україні та за її межами — у ширшому слов'янському ареалі: іст. *Бѣлъгородъ* — місто в Київській землі (сучасне с. *Білогородка* Бучанськ. р-ну Київськ. обл.; ЕСЛГНПР, с. 27–28), *Білгород-Дністровський* — місто в Одеській обл. (910 р. — [*Белгород*] (Кушнір, с. 98–99), 1395 р. — w *Białogrodzie* (СМЛ, с. 106); відомо, що це місто назвали *Білгородом* представники східнослов'янських племен уличів і тиверців у VIII–IX ст. [Верменич 2010, с. 7]), пол. *Białogard* (середньовічне містечко на Помор'ї), серб. *Београд* (суч. *Белград*), хорв. *Belgrad* (XV ст.), чеськ. *Bělohrad* (1603 р.), *Belogradum* — місто в Албанії (XI–XIV ст.) (ЕССЯ 2, с. 78; SP 1, с. 233–234). Наведений топонімний матеріал — переконливе свідчення слов'янської архаїки композита *Біл(о)город*, що має праслов'янську природу: **bělъgordъ* (ЕССЯ 2, 78) 'білий (гарний, красивий) город' (ЕСЛГНПР, с. 27–28), **Bělogordъ*: **Bělъgordъ* (SP 1, с. 233–234). Назва *Білогородка* пізніша, вторинна щодо *Білогород*, оформлена суфіксом *-к-а* за аналогією до поширених ойконімів із цим формантом.

Вернигородок (с. Хмільницьк. р-ну Вінницьк. обл.). Перша письмова згадка про цей ойконім — 2-га пол. XVIII ст.: 1754 р. — *Wernyhorodek* (Тариф, с. 38). З погляду структури — це складна (за будовою) назва: утворення з препозитивним компонентом *верни-* — форма наказ. способу від *верну́ти* ‘повернути (віддати)’ і постпозитивним *городок* < *гóрод* ‘місто; укріплене місто’. Семантику ойконіма мотивувала, очевидно, ознака *‘повернене (відвойоване) місто’. Згідно з місцевими переказами, за колишнє урочище *Городок* велася боротьба між власниками нп Білопілья та Білилівка (SG XIII, 234).

Городок (с. Чортківськ. р-ну Тернопільськ. обл.). Ойконім відомий із 1418 р. (Тернопільщина ІМС 2, с. 165). Наступні історичні фіксації: 1563–1564 pp. — *Grodek Kulakow* (Михайловський 2012, с. 139), 1604 р. — *Grodek Kulakow* (Крикун 2011, с. 187), 1622 р. — *Grodek* (Крикун 2011, с. 187), 1765 р. — *Kulakuw Grudek* (АЮЗР V/2(1), с. 142), 1785–1788 pp. — *Gródek* (ЙМ, с. 85), 1946 р. — *Городок* (АТП 1947, с. 562). М.Л. Худаш пов’язував цю назву з укр. *городок* ‘невеликий гóрод-місто’ [Худаш 2006, с. 61], а Д.Г. Бучко її внутрішню форму мотивував значенням ‘(невелике) укріплене поселення’ [Бучко 2017, с. 84]. За місцевими переказами, це був важливий оборонний пункт (Тернопільщина ІМС 2, с. 165). Однак доступні на сьогодні історичні й археологічні відомості про цю місцевість не підтверджують тут ні решток давньоруського городища, ні історичного гóрода — укріпленого місця з оборонними спорудами. Це дає підстави припускати, що первісно *Городок* був звичайним невеликим міським поселенням, на що, власне, і вказував М.Л. Худаш. Варіантна назва *Городок Кулаків* містить означувальний складник *Кулаків* — дериват із присвійним суфіксом *-ів* (< *-ов*) від антропоніма *Кулак*, що позначав, напевно, власника цього поселення. Пор. укр. прізвище *Кулак* (Редько 1, с. 555).

Городок (м. Хмельницьк. р-ну Хмельницьк. обл.). Історичні джерела фіксують указаний ойконім, починаючи з XIV ст. — *Nowodwór-Gródek* (Pułaski, с. 44). Упродовж наступного періоду це поселення мало інші назви: 1469 р. — *Nowidwor* (Михайловський 2021, с. 263), 1479 р. — *Nowodwór* (Pułaski, с. 152), 1524 р. — *Grodek Bedrychow alias Nowodwor* (Крикун 2011, с. 210), 1584 р. — *Bedrychowce* (Крикун 2011, с. 210), 1662 р. — *Grudek Bedrychow* (Крикун 2011, с. 210). Сучасна назва остаточно закріпилася за цим поселенням із 2-ї пол. XVIII ст.: 1758–1765 pp. — *Grodek* (АЮЗР IV/1, с. 568), 1885 р. — *Городокъ* (Волюсти, с. 257), 1946 р. — *Городок* (АТП 1947, с. 228). З наведених форм ойконіма незрозуміло, яка з найдавніших назв цього поселення — *Новодвір* чи *Городок* — первісна. За умови, що такою була *Новодвір* < *Новодворъ*, в її основі — лексикалізоване словосполучення *новий двір* (пор. аналогічний ойконім *Новий Двір* на Волині [Шульгач 2001, с. 94]). Щодо семантики цього композита, то, з огляду на його фіксацію (XIV ст.), перший складник назви треба пов’язувати зі ст.-укр.

новий 'який недавно з'явився, виник, створений' (ССУМ 2, с. 56; на противагу *Старому двору* (тепер *Бедрихівці* на Тернопільщині), де було родинне гніздо магната *Бедриха* (*Бедришка*) [Петров 2018, с. 6]), а другий — *двір*, що формально пов'язаний зі ст.-укр. *дворъ*, неоднозначний: міг бути мотивований або значенням 'поміщицький будинок разом із господарськими службами і землею (садиба)', або семемою 'поміщицьке землеволодіння (масток)' (ССУМ 1, с. 289). Найімовірніше, у нашому випадку йдеться якраз про друге значення, на що певною мірою вказує варіантна назва *Городок Бедрихів*, у складі якої посесив *Бедрихів* < *Бедрих*. Це поселення заснував кам'янецький каштелян Микола *Бедрих* [Петров 2018, с. 5]. Пор. ще пол. антропонім *Biedrych* (Rymut I, с. 205). Стосовно паралельної назви *Городок* можна впевнено стверджувати, що вона не пов'язана з давньоруським *гóродом*. Однак не можна остаточно констатувати, що семантику основи ойконіма *Городок* мотивувало значення 'невеликий *гóрод* (місто)' (див. вище). З історично-географічних описів відомо, що вказане поселення розташоване на гористому (важкодоступному. — С.В.) березі р. Смотрич (ІМСХ, с. 90). Це опосередковано може свідчити і про первісно укріплений характер містечка *Городок*, про що, до речі, зауважували свого часу М.М. Торчинський і Н.М. Торчинська, вбачаючи в основі ойконіма *Городок* апелятив *городок* 'невелике укріплене поселення; укріплення із частоколу або із зрубів' [Торчинський 2008, с. 141–142]. Варіант *Бедрихівці* — результат онімізації катойконіма *бедрихівці* ' мешканці поселення *Бедрихів* (*Городок*)'.

Дзвенигород (с. Мельнице-Подільск. селищ. громади Чортківськ. р-ну Тернопільськ. обл.). Як свідчать історичні документи, уперше цей ойконім згадано в 1442 р. як *Дзвиняче*: *Swiniacze* на р. Дністер (Михайловський 2021, с. 213; тут графема *s* передає звук *z* (дз)). Назву ж *Звенигород* у цій місцевості відзначено в 1466 р. — *Szwynugrod* (Михайловський 2021, с. 214). Надалі ойконім не змінювався: 1656 р. — *Zwiniacz z Zwinogrodem* [Бучко 2017, с. 94], 1678 р. — [*Звиноград*] (Крикун 2015, с. 266), 1881 р. — *Dźwinogród*, містечко в Борщівському пов. (SG II, с. 310), 1946 р. — *Дзвенигород* (АТП 1947, с. 573). Найімовірніше, найраніше відзначена назва цього поселення — *Дзвиняче* не первісна. Опосередковано на це вказують такі факти: 1) уточнення до фіксації 1442 р. — *castello* (Михайловський 2021, с. 213) < *castellum* 'укріплене місце, замок' (ЛРС, с. 144), що співвідносне зі ст.-укр. *городъ* 'укріплене місце з оборонними спорудами, *гóрод*, замок' (ССУМ 1, с. 253); 2) виявлені в околицях *Дзвенигорода* рештки давньоруського городища [Войтович 2009, с. 163; Миська 2013, с. 62]. У такому разі первісна назва цього поселення — *Дзвенигород* < *Звенигород* < д.-р. *звенигородъ* 'укріплене місце, де дзвонили під час наближення ворога' < псл. **zъv̑nigordъ* (ЕСЛГНПР, с. 62) [Бучко 2017, с. 94]. Варіантна назва *Дзвиняч* (*Звиняч*) вторинна щодо суміжного ойконіма *Дзвиняч* (*Звиняч*; тепер *Дзвинячка* в тому ж р-ні), на що, власне, і вказує фіксація 1656 р. — *Zwiniacz z Zwinogrodem* (див. вище). А

цей ойконім, своєю чергою, вторинний до місцевого гідроніма *Звиняч* (тепер *Звинячка*, п. Тупи (Дупи) п. Серету л. Дністра; Заліщицьк. р-н Тернопільськ. обл.; СГУ, с. 210) < **звиняч* 'дзвінкий, гучний (про течію гідрооб'єкта)', пор. споріднене укр. *дзвенячий* 'дзвінкий' (Грінченко 1, с. 377).

Звенигород (с. Буцацьк. міськ. громади Чортківськ. р-ну Тернопільськ. обл.). Перша письмова згадка про цей ойконім в історичних джерелах датована кінцем XVI ст. — *Zwinograd* (АНРР). Пізніші фіксації: 1603 р. — *wsī Zwinogrodu* [Бучко 2017, с. 118], 1661 р. — *Zwinograd ad Buczacz* [там само, с. 118], 1881 р. — *Dźwinogród* у Буцацькому пов. (SG II, с. 311), 1946 р. — *Звенигород* (АТП 1947, с. 556). Деякі історики й краєзнавці стверджують, що в околицях цього поселення виявлено рештки давньоруського городища [Войтович 2009, с. 16] (ТЕС 1, с. 643). Однак, як зазначає Р. Миська, археологічні обстеження с. Звенигорода Буцацького (тепер Чортківського. — *С.В.*) р-ну та його околиць не виявили тут слідів давнього городища [Миська 2013, с. 62]. Попри це, фіксація вказаного ойконіма на поч. XVII ст. дає підстави мотивувати його другий складник значенням ст.-укр. *городъ* 'укріплене місце з оборонними спорудами, гóрод, замок' (див. вище). Дослідник ойконімікону Тернопільщини Д.Г. Бучко в основі аналізованої назви вбачав д.-р. *звенигородъ* 'укріплене місце, де дзвонили під час наближення ворога' [Бучко 2017, с. 118], проте спростування твердження про наявність у цій місцевості решток давньоруського городища [Миська 2013, с. 62] вказує, напевно, на пізнішу хронологію поселення *Звенигород* порівняно з *Дзвенигородом* (див. вище).

У контексті аналізу західноподільських ойконімів *Дзвенигород* і *Звенигород* не можна оминати увагою питання про локалізацію літописного *Звенигорода* в Галицькій землі (1086 р. — *Звенигороду*, 1144 р. — *къ Звенигороду*; ЕСЛГНПР, с. 61) — на Тернопільщині чи на Львівщині, яке вже тривалий час цікавить істориків (відповідні дискусії тривають із XIX ст.). Вирішальним, однак, у розв'язанні цієї проблеми, за словами Р. Миськи, є саме археологічні дослідження, згідно з якими давній (галицький) *Звенигород* розташовувався на березі р. Білка поблизу Львова [Миська 2013, с. 59] — тепер тут с. *Звенигород* Львівського р-ну Львівської обл.

Китайгород (с. Кам'янець-Подільськ. р-ну Хмельницьк. обл.). В історичних джерелах цей ойконім відзначено з кінця XVI ст.: 1599 р. — *Kitajgrad seu Nowe Miasto* (Крикун 2011, с. 215). Щоправда, назву *Китайгород* зафіксовано разом із варіантом *Нове Місто* (лат. *seu* 'або'; ЛРС, 798, 806). Пізніші фіксації: 1604 р. — *Nowe Miasto alias Nowograd* (Крикун 2011, с. 215), 1681 р. — *Kitahorod, Kitayhorad* (Крикун 2011, с. 215), 1702 р. — *Kitajgrad* (АЮЗР II/3, с. 503), 1885 р. — *Китайгородъ* (Волости, с. 280), 1946 р. — *Китайгород* (АТП 1947, с. 232).

Оскільки в давніх документах форму *Китайгород* ужито першою, це може вказувати на її давніший характер порівняно з варіантною назвою *Нове Місто*. Дослідники топонімікону Хмельниччини М.М. Торчинський і Н.М. Торчинська тлумачать ойконім *Китайгород* як композит, убачаючи в його основі компоненти *кита* ‘плетениця’ і *город* ‘місто’ й зауважуючи, що колись так називали поселення, які мали укріплення — спочатку з лози, а потім обмуровані [Торчинський 2008, с. 227]. На мою думку, перший складник цієї назви *Китай-* безпосередньо пов’язаний із апелятивом *китай* ‘фортеця, укріплення; плетінь, набитий землею’ [Желєзняк 2013, с. 55] < псл. **kytajь* (ЕССЯ 13, с. 280) ‘пучок; те, що зв’язане’ [Желєзняк 2013, с. 55], ‘плотово-земляний город’ [Шапошников 2006, с. 442]. На жаль, нині невідомо, чи існувало в цій місцевості якесь поселення до того, як тут з’явився теперішній *Китайгород*. З певністю, однак, можна стверджувати, що колись це було місто, на що переконливо вказує паралельна назва *Нове Місто*, причому укріплене місто. За матеріалами історичних джерел, син польського магната А. Потоцького Станіслав спорудив тут на горі замок, оточивши його стінами й валом (ІМСХ, с. 190). Отже, семантику складників ойконіма *Китайгород* мотивували значення ‘фортеця, замок’ і ‘укріплене місце з оборонними спорудами’. Власне, назву *Китайгород* для поселення було обрано за давньою традицією, згідно з якою деякі укріплені нп називали саме так. Свідчення цього — низка таких ойконімів на Правобережній Україні: на Черкащині (Чигиринськ. пов.), Вінниччині (село в Брацлавськ. пов. і містечко в Липовецьк. пов. (SG IV, с. 115) — тепер села у Вінницьк. й Гайсинськ. р-х Вінницьк. обл.). З огляду на це малоімовірною видається гіпотеза Я. Дашкевича, що *Китайгород* < алан. *kitaj* ‘торговиця’, тобто, за словами історика, так називали торговельний центр на околиці золотоординських територій [Дашкевич 2016, с. 245]. Архаїка формальної структури й первісної семантики компонента *Китай-* дала підстави білоруській дослідниці Р.М. Козловій реконструювати псл. форму **Kytajь* [Козлова 2014а, с. 235].

Комаргород (с. Тульчинськ. р-ну Вінницьк. обл.). Поселення з такою назвою відоме з 1-ї пол. XV ст. (Мельник, с. 639). Наступні фіксації засвідчують незмінну форму ойконіма до наших днів: 1607 р. — *Komargrod* (Żdz. XXI, с. 126), 1799 р. — Мѣстечко *Комаргородъ* (ТОПГ, с. 242), 1889 р. — *Комаръ-городъ* (Гульдман 1889, с. 374), 1946 р. — *Комаргород* (АТП 1947, с. 35). З погляду дериваційної структури це композит зі складниками — відантропонімним *Комар* (згідно з історичними джерелами, поселення заснував *Комар-Забужинський*; Труды, с. 1030; SG IV, с. 298) і апелятивом *город* ‘(укріплене) поселення; місто’.

Копайгород (сmt Жмеринськ. р-ну Вінницьк. обл.). Ойконім відомий із 2-ї пол. XVI ст. — *Копайгородъ* [Грушевський 1894, с. 190]. Історичні словоформи: 1635 р. — *Копайгородъ* (Труды, с. 723), 1738 р. — w *Kopajgrodzie* (ГРУ, с. 105), 1893 р. — *Копай-городъ* (Гульдман 1893, с. 216), 1946 р. — *Копайгород* (АТП

1947, с. 21). Це складна (за будовою) назва з компонентами *копай-* і *город* ‘г’ород; місто’. Дослідниця вінницького ойконімікону Л. Дика пов’язує перший складник цієї назви з антропонімом *Копай*: ‘город (місто) Копая’ [Дика 2013, с. 118]. На мою думку, таке пояснення хибне. За свідченням історичних джерел, вказане місто було оточене великими оборонними валами (Труды, с. 723). Це дає підстави інакше пояснювати препонент *Копай-* < *копай* — форма наказового способу від *копати* ‘робити заглиблення, виймаючи, відкидаючи землю заступом, лопатою тощо’, а цілісну семантику композита *Копайгород* мотивувати значенням *‘місто, укріплене насипаними земляними валами’. Білоруська дослідниця Р.М. Козлова для ойконіма *Копайгород* відновлює праформу псл. **Кораѣгordъ* [Козлова 2014б, с. 40]. Однак пропонована реконструкція проблематична через обмежений ареал таких утворень.

Райгород (с. Вінницьк. р-ну Вінницьк. обл.). Найперші письмові свідчення про цей ойконім дійшли до нас із кінця XVI ст.: 1598 р. — в містечку *Раигороде* (Крикун 2008а, с. 720). Відтоді й до сьогодні назва цього поселення не зазнавала змін: 1622 р. — *Rayhorod* (Żdz. X, с. 621), 1757 р. — містечка *Райгорода* (ГРУ, с. 255), 1800 р. — *Райгородъ* (Труды, с. 302–303), 1946 р. — *Райгород* (АТП 1947, с. 32). Історичні фіксації підтверджують статус *Райгорода* як містечка. Етимологія ойконіма неоднозначна, що зумовлено різноплановим тлумаченням внутрішньої форми його першого складника. З певністю можна стверджувати, що препонент *Рай-* не пов’язаний зі значенням ‘місце вічного блаженства праведників після смерті’ (ЕСУМ 5, с. 16), оскільки таке поняття стосується лише релігійної (християнської) сфери. Малоімовірним видається і зв’язок основи *Рай-* із псл. **rajъ* / **raja* ‘болото’ [Rospond 1981, с. 67], адже місто не могли закласти в болотистій місцевості. На мою думку, можливі такі версії пояснення первісної семантики складника *Рай-*:

1. *Рай-* < антропоніма *Рай*. Таку позицію обстоює В.П. Шульгач, аналізуючи формально споріднений ойконім *Раймісто* на Волині [Шульгач 2001, с. 115–116]. Справді, відповідна особова назва представлена в слов’янському іменникові. Пор., наприклад, відантропонімні ойконіми *Раївка* в різних регіонах України (АТП 1947, с. 829), ст.-рос. антропонім *Рай*, 1572 р. (Морошкин, с. 165). Однак мотивація компонента *Рай-* власною особовою назвою неостаточна. Певні сумніви викликають численні ойконімні відповідники в інших регіонах України та за її межами: у Запорізькій та Кіровоградській обл. (АТП 1947, с. 829), Польщі: *Raygrad* (1579 р.) — центр гміни в Підляському воєводстві (Метрыка, с. 181). Пор. ще споріднені назви нп *Райгородка* на Луганщині, *Райгородок* на Житомирщині, Донеччині, Чернігівщині (АТП 1947, с. 829). Навряд чи всі ці поселення заснували особи з ім’ям *Рай*. До того ж у період XVI ст., коли деякі із цих

ойконімів згадано в історичних джерелах (на Вінниччині, у Польщі; також варіантна назва *Райгород* для ойконіма *Вербка* (тепер *Вербка-Мурована*) на Хмельниччині): 1599 р. — *Werbka alias Rajgorod*; Крикун 2011, с. 255), доступні пам'ятки не засвідчують шляхтича (магната) з таким ім'ям, а міста (містечка), як відомо, засновували саме представники тодішньої соціальної еліти.

2. *Рай-* < *рай* із переносним значенням 'красива, благодатна місцевість' (СУМ VIII, с. 441) (очевидно, саме в цьому семантичному полі треба розглядати і д.-р. *rai* 'сад' (ЕСЛГНПР, с. 114), укр. *рай* 'сад, квітник' [Лучик 2014, с. 398]). Опосередковано на таку мотивацію складника *Рай-* аналізованого ойконіма вказує географічна характеристика відповідного поселення: воно розташоване в місцевості з родючим ґрунтом (Труды, с. 302–303) і при паромній переправі через Південний Буг (Гульдман 1889, с. 359). До речі, схоже пояснення має і назва нп *Рай* на Тернопільщині — від однойменного мікротопоніма, мотивованого апелятивом *рай* [Бучко 2017, с. 230].

Другий складник ойконіма *Райгород* пов'язаний із апелятивом *город* 'місто', що, найімовірніше, від *город* 'укріплене місто' (ЕСУМ 1, с. 570–571).

Стражгород (с. Гайсинськ. р-ну Вінницьк. обл.). Перша письмова згадка про цей ойконім — 1648 р., *Strasgrud* (ГКУ, с. 201). Пізніші фіксації: 1654 р. — *Stražhorodek* (Крикун 2008б, с. 257), XVIII–XIX ст. — *Стражгородъ* (Труды, с. 355), 1946 р. — *Стражгород* (на той час Теплицьк. р-н; АТП 1947, с. 34). Аналіз формальної структури цієї назви дає змогу виокремити її складники — *страж-* і *-город*. Щодо першого з них, то його фонетика вказує на зв'язок із пол. *straż* 'сторожа; варта', пор. ще ст.-пол. (XV ст.) *straža* 'сторожа, сторожування', які вважають запозиченнями ст.-чеськ. *strážě* / *stráž* 'сторож; варта; сторожування' (Boryś, с. 579–580). Другий компонент *город* позначав 'укріплене поселення'. Відомо, що в часи козаччини тут був сторожовий пост (Труды, с. 355).

Шаргород (м. Вінницьк. р-ну Вінницьк. обл.). Поселення з такою назвою вперше згадано в 2-й пол. XVI ст.: 1579 р. — *Szary Gród* (SG XI, с. 800–802). Згідно з історичними джерелами, це було місто-фортеця: 1585 р. — [поселення-фортеця *Шарогрудек*] (Купчишин, с. 39). Наступні фіксації: 1605 р. — *Szarograd* (Жерела VIII, с. 111), 1648 р. — *Szarigrod* (ГКУ, с. 201), 1799 р. — *Шаргородъ* (ТОПГ, с. 218), 1890 р. — *Szarogród, Szarygród, Szarogródka, Szargorod* (SG XI, с. 800–802), 1946 р. — *Шаргород* (АТП 1947, с. 41). З погляду словотвору це назва-комполіт зі складниками *Шар-* і *-город*. Історичні документи дають підстави переконливо пов'язувати препонент *Шар-* із антропонімом *Шарий*: поселення названо на честь Св. Флоріана Шарого — покровителя роду Я. Замойського, канцлера Речі Посполитої, який у 1579 р. отримав від короля Стефана Баторія право на володіння цими землями [Грушевський 1894, с. 120] (SG XI, с. 800–802; Труды, с. 731). Зважаючи на цей факт, версії про праслов'янську природу ойконіма *Шаргород* < псл. **Sarъgordъ* [Козлова 2006, с. 179] чи

про його етимологічний зв'язок із герман. *Schar* 'натовп' [Тищенко 2018, с. 576] хибні. Другий компонент *-город* < ст.-укр. *городъ* 'укріплене місце з оборонними спорудами, гóрод, замок' (ССУМ 1, с. 253).

Лінгвістичний аналіз односкладних (*Городок*) і двоскладних ойконімів із компонентом *-город* / *-городок*, зафіксованих у межах старожитнього Поділля (сучасні терени Вінницької, Тернопільської і Хмельницької обл.), в ретроспективі уможливив такі висновки:

1. Фіксація більшості аналізованих назв у часових межах XIV–XVII ст. свідчить про мотивацію їхніх основ (для односкладних) і постпонентів (для двоскладних) ст.-укр. *городъ* (*городокъ*), значення якого еволюціонувало від 'укріплене місце з оборонними спорудами, гóрод, замок' до 'великий населений пункт, переважно на магдебурзькому праві' й далі — 'місто / містечко (укріплене)'.

2. Виявлення в межах подільських населених пунктів, назви яких містять у своєму складі лексеми *город* і *городок*, слідів давньоруських городищ поглиблює історію цих поселень саме як укріплених міст і містечок (пор. д.-р. *городъ* 'ого-рожа, паркан, фортеця; місто; мур'; ЭССЯ 7, с. 37).

3. Структурно-семантична й етимологічна характеристика деяких двоосновних ойконімів із компонентом *-город* указує на реалізацію в їхньому складі давніх форм, що генетично сягають праслов'янської доби: **bělъgordъ*, **kytajъgordъ* (**kytajъ gordъ*), **zvъnigordъ*.

4. Низка аналізованих ойконімів із другим складником *-город* містить відантропонічний перший компонент, який позначав ім'я історичної особи, на честь якої було названо поселення, або ж його засновника (*Комаргород*, *Шаргород*; з меншою ймовірністю — *Райгород*). Важливо зауважити, що дериваційна модель ойконімів **антропонім + город** має значну архаїку, що підтверджує доісторичний фрак. топонім *Mane-gardum* 'місто Манеса' (ЭССЯ 7, с. 38).

5. Окремі ойконіми, на зразок східноподільського *Вернигородок*, з огляду на їхню пізнішу історію (перша письмова згадка — XVIII ст.) виникли, напевно, за аналогією до продуктивної на той час номінаційної моделі первісно міських поселень — городів.

ДЖЕРЕЛА

АТП 1947 — Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. Видання перше. Київ: Укрполітвидав, 1947. 1064 с.

АЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1859–1914. Ч. I–VIII.

Волости — Волости и важнейшие селения европейской России. По данным обследования, проведенного статистическими учреждениями Министерства Внутренних Дел, по поручению

- Статистического Совета. СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1885. Вып. III: Губернии Малороссийские и Юго-Западные. 349 с.
- ГКУ** — Вавричин М. Генеральна карта України Гійома Левассера де Боплана 1648 р. // Вавричин М. Відтворення України: історія, картографія, краєзнавство, біографістика / упоряд. Н. Паславська, Н. Халак. Львів: ІУАД ім. М.С. Грушевського, 2012. С. 180–222.
- Грінченко** — Словарь української мови / упоряд. з дод. власн. матеріалу Б.Д. Грінченко; надрук. з вид. 1907–1909. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. Т. 1–4.
- ГРУ** — Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / упоряд. І.Л. Бутич, М.І. Бутич, О.А. Купчинський та ін.; за ред. І.Л. Бутича та Ф.П. Шевченка. Київ: Наукова думка, 1970. 657 с.
- Гульдман 1889** — Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский: Издание Подольского губ. стат. комитета, 1889. 494 с.
- Гульдман 1893** — Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии: алфавитный перечень населенных пунктов. Каменец-Подольский: Типография Подольск. губернс. правления, 1893. 636 с.
- ЕСЛГНПР** — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / відп. ред. О.С. Стрижак. Київ: Наукова думка, 1985. 256 с.
- ЕСУМ** — Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6–.
- Жерела** — Жерела до історії України-Руси. Львів: У друкарні наук. товариства імені Шевченка, 1898–1908. Т. I–VIII.
- ІМСВнц.** — Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Вінницька область. Київ: Гол. ред УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.
- ІМСХ** — Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю.Й. Сіцинського і М.І. Теодоровича): навч. посібник / упоряд. О. Тимошук. Хмельницький: Поліграфіст, 2011. 560 с.
- ІМСХм.** — Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Хмельницька область. Київ: Гол. ред УРЕ АН УРСР, 1971. 705 с.
- ЙМ** — Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів. Київ: Наукова думка, 1965. 354 с.
- Крикун 2008а** — Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упоряд. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів: Наук. товариство імені Шевченка, 2008. 1220 с.
- Крикун 2008б** — Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2008. 412 с.
- Крикун 2011** — Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття // Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів: Наук. товариство імені Шевченка, 2011. С. 155–330.
- Крикун 2015** — Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678–1679 років. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2015. 360 с.
- Купчишин** — Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Сторінки історії. Київ: [б. в.], 2002. 320 с.
- Кушнір** — Кушнір В.Г. Из топонимики Одесской области // Историческое краеведение Одесщины: сб. материалов / отв. ред. А.Д. Бачинский. Одесса, 1992. Вып. I. С. 98–102.
- ЛРС** — Латинско-русский словарь / И.Х. Дворецкий, Д.Н. Корольков. Москва: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1949. 950 с.
- Мельник** — Мельник К. На Днѣстровскомъ «Побережьи» // Киевская старина. 1887. Т. XVIII. С. 638–675.

- Метрыка** — Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга № 272 (1576–1579 гг.). Кніга судовых спраў № 58 (копія канца XVI ст.). Мінск: Беларуская навука, 2015. 436 с.
- Михайловський 2012** — Михайловський В.М. Православні парафії Подільського воєводства за матеріалами поборових реєстрів 1560-х рр. // Український історичний журнал. 2012. №6. С. 130–144.
- Михайловський 2021** — Михайловський В. ІСТОРІЯ, МОВА, ГЕОГРАФІЯ: топоніми середньовічного Поділля. Київ: Темпора, 2021. 412 с.
- Морошкин** — Морошкин М. Славянский именослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. СПб.: Типография Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. 213 с.
- НВВУ** — Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657: зб. за документами актових книг / упоряд. Л.А. Сухих, В.В. Страшко. Київ: ЗАТ «Віпол», 2008. 1012 с.
- ПУМ** — Специальная карта Европейской России [Правобережная Украина и Молдавия] / под ред. Стрельбицкого. [Б. м.], 1875.
- Редько** — Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Львів: Наук. товариство імені Шевченка, 2007.
- СГУ** — Словник гідронімів України / ред. кол.: А.П. Непокупний, К.К. Цілуйко, О.С. Стрижак. Київ: Наукова думка, 1979. 781 с.
- СМЛ** — Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. / сост. Ф.А. Грекул. Москва: Наука, 1976. 150 с.
- ССУМ** — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977. Т. I–II.
- СУМ** — Словник української мови: в 11 т. / голова ред. кол. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- Тариф** — Тариф подимного податку Київського воєводства 1754 року / опрац. К. Жеменецький; вступ, перекл. укр. Є. Чернецький. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2015. 272 с.
- Теодорович** — Теодорович Н.И. Город Заславль Волынской губернии. Исторический очерк. Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1891. 52 с.
- Тернопільщина ІМС** — Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3 т. Тернопіль: ТзОВ «Тернограф», 2014.
- ТЕС** — Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол. Г. Яворський та ін. Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2004–2010.
- ТОПГ** — Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти / за ред. Ю.В. Легуна. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 396 с.
- Труды** — Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. Каменець-Подольск: Типография С.П. Киржацкого, 1901. 1266 с.
- ЭССЯ** — Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева, Ж.Ж. Варбот. Москва: Наука, 1974–2018. Вып. 1–41–.
- AHRP** — Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: Ziemie ruskie Rzeczypospolitej / Oprac. i wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa; Wiedeń, 1899–1904.
- Boryś** — Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wyd-wo Literackie, 2005. 864 s.
- Pułaski** — Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. Serya trzecia. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1906. 388 s.

Rymut — Rymut K. Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. Kraków: Wyd-wo Instytutu polskiego PAN, 1999–2001. T. I–II.

SG — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: Nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1880–1902. T. I–XV.

SP — Słownik prasłowiański / pod red. F. Sławskiego. Wrocław etc.: Wyd-wo PAN, 1974–2001. T. 1–8–.

TG — Tabula Geographica continens Despotatus Wallachiae atque Moldaviae, Provinciis Bessarabiae sub clientela Turcica, itemque Provinciam Polonicam Podoliae, tanquam Regiones, in quibus bellum praesens geritur, ex Hasianis aliisque novissimis Subsidiis secundum Statum politicum recentissimum delineata, in lucem edita / ab Homannianis Heredibus, 1769.

Żdz. — Źródła dziejowe / wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1876–1915. T. I–XXIV.

LEGEND

АТІ 1947 — *Ukrainian SSR. Administrative-territorial division on September 1, 1946*. The first edition. (1947). Kyiv: Ukrpolitvydav (in Ukrainian).

АЮЗР — *Archive of South-Western Russia, published by the Provisional Commission for the analysis of ancient acts, the highest established under the Kiev, Podolsk and Volyn Governor-General*. (1859–1914). (Part I–VIII). Kyiv: Tipografiya G.T. Korchak-Novickogo (in Russian).

Волости — *Volosts and the most important settlements of European Russia. According to a survey conducted by the statistical agencies of the Ministry of the Interior, on behalf of the Statistical Council*. (1885). SPb: Tipografiya Ministerstva Vnutrennih Del. Issue. III: Little Russian and Southwestern provinces (in Russian).

ГКУ — Vavrychyn, M. (2012). General map of Ukraine by Guillaume Levasseur de Beauplan in 1648. Vavrychyn, M. *Reproduction of Ukraine: history, cartography, local history, biography* / edited by N. Paslavskaya, N. Halak. Lviv: IUAD im. M.S. Hrushevskoho. P. 180–222 (in Ukrainian).

Грінченко — Hrinchenko, B.D. (1907–1909). *Dictionary of the Ukrainian language*. (Vols. 1–4). Kyiv: Vyd-vo AN URSS (in Ukrainian).

ГРУ — Butych, I.L., Shevchenko, F.P. (Eds.). (1970). *The Haydamak movement in Ukraine in the 18th century. Collection of documents*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Гульдман 1889 — Guldman, V.K. (1889). *Podolsk province. Experience of geographical and statistical description*. Kamenetz-Podolsky: Izdanie Podol'skogo gub. stat. komiteta (in Russian).

Гульдман 1893 — Guldman, V.K. (1893). *Settlements of the Podolsk province: an alphabetical list of settlements*. Kamenets-Podolsky: Tipografija Podol'sk. gubernsk. pravlenija (in Russian).

ЕСЛГНПР — Stryzhak, O.S. (Ed.). (1985). *Etymological dictionary of historical geographical names of Southern Russia*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

ЕСУМ — Melnychuk, O.S. (Ed.). (1982–2012). *Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 volumes*. (Vols. 1–6). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Жерела — *Sources for the history of Ukraine-Russia*. (1898–1908). (Vols. I–VIII). Lviv: U drukarni nauk. tovarystva imeni Shevchenka (in Ukrainian).

ІМСВнц. — *History of cities and villages of the Ukrainian SSR: in 26 volumes. Vinnytsia region*. (1972). Kyiv: Hol. red URE AN URSS (in Ukrainian).

ІМСХ — *History of cities and villages of Khmelnych region (based on the works of Yu.Y. Sitsynskyi and M.I. Teodorovych): academic. manual*. (2011). Khmelnytskyi: Polihrafist (in Ukrainian).

ІМСХм. — *History of cities and villages of the Ukrainian SSR: in 26 volumes. Khmelnytskyi region*. (1971). Kyiv: Hol. red URE AN URSS (in Ukrainian).

ЙМ — *Josephine (1785–1788) and Franciscan (1819–1820) metrics. The first land cadastres of Galicia. Index of settlements*. (1965). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

- Крикун 2008а** — Krykun, M., Piddubniak, O. (Eds.). (2008). *Documents of the Bratslav Voivodeship 1566–1606*. Lviv: Nauk. tovarystvo imeni Shevchenka (in Ukrainian).
- Крикун 2008б** — Krykun, M. (2008). *Bratslav Voivodeship in the XVI–XVIII centuries: Articles and materials*. Lviv: Vyd-vo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu (in Ukrainian).
- Крикун 2011** — Krykun, M. (2011). The number and structure of settlements in the Podil Voivodeship in the first half of the 17th century. *Krykun, M. Podil Voivodeship in the XV–XVIII centuries. Articles and materials*. Lviv: Nauk. tovarystvo imeni Shevchenka. P. 155–330 (in Ukrainian).
- Крикун 2015** — Krykun, M. (2015). *Documents of the commissary court of the Podil Voivodeship in 1678–1679*. Lviv: Vyd-vo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu (in Ukrainian).
- Купчишин** — Kupchyshyn, M., Mychak, A. (2002). *Shargorod region. Pages of history*. Kyiv: [b. v.] (in Ukrainian).
- Кушнир** — Kushnir, V.G. (1992). From the toponymy of the Odessa region. *Historical local history of Odessa region: coll. materials*. Odessa. Issue. I. P. 98–102.
- ЛРС** — Dvoretzky, I.Kh., Korolkov, D.N. (Eds.). (1949). *Latin-Russian Dictionary*. Moscow: Gos. izd-vo inostrannyh i nacional'nyh slovarej (in Russian).
- Мельник** — Melnik, K. (1887). On the Dniester “Coasts”. *Kievskaja starina*. Vol. XVIII. P. 638–675 (in Russian).
- Метрыка** — *Metric of the Grand Duchy of Lithuania. Book № 272 (1576–1579). Book of court cases № 58 (copy of the end of the 16th century)*. (2015). Minsk: Belaruskaja navuka (in Belarussian).
- Михайловський 2012** — Mykhaylovsky, V.M. (2012). Orthodox parishes of the Podil Voivodeship according to the materials of the conscription registers of the 1560s. *Ukrainian historical journal*, 6, 130–144 (in Ukrainian).
- Михайловський 2021** — Mykhaylovsky, V. (2021). *HISTORY, LANGUAGE, GEOGRAPHY: toponyms of medieval Podillia*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
- Морошкин** — Moroshkin, M. (1867). *Slavic name book or a collection of Slavic personal names in alphabetical order*. SPb.: Tipografija Sobstvennoj E.I.V. Kanceljarii (in Russian).
- НВВУ** — Sukhykh, L.A., Strashko, V.V. (Eds.). (2008). *National Liberation War in Ukraine 1648–1657: coll. according to the documents of the act books*. Kyiv: ZAT «Vipol» (in Ukrainian).
- ПУМ** — Strelbitsky (Ed.). (1875). *Special Map of European Russia [Right-bank Ukraine and Moldova]* (in Russian).
- Редько** — Redko, Yu. (2007). *Dictionary of modern Ukrainian surnames: in 2 volumes*. Lviv: Nauk. tovarystvo imeni Shevchenka (in Ukrainian).
- СГУ** — Nepokupny, A.P., Tsiluyko, K.K., Stryzhak, O.S. (Eds.). (1979). *Dictionary of hydronyms of Ukraine*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- СМЛ** — Grecul, F. (Ed.). (1976). *Slavic-Moldovan chronicles of the XV–XVI centuries*. Moscow: Nauka (in Russian).
- ССУМ** — Humetska, L.L., Kernytskyi, I.M. (1977). *Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV–XV centuries*. (Vols. 1–2). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- СУМ** — Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Тариф** — *Tariff of the floating tax of the Kyiv Voivodeship in 1754*. (2015). Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskyi O.V. (in Ukrainian).
- Теодорович** — Teodorovich, N.I. (1891). *The city of Zaslavl, Volyn province. Historical essay*. Pochaev: Tipografija Pochaevo-Uspenskoj lavry (in Russian).

- Тернопільщина ІМС** — *Ternopil region. History of cities and villages: in 3 volumes.* (2014). Ternopil: TzOV «Terno-hraf» (in Ukrainian).
- ТЕС** — Yavorsky, H. etc. (Eds.). (2004–2010). *Ternopil encyclopedic dictionary: in 4 volumes.* Ternopil: VAT TVPK «Zbruch» (in Ukrainian).
- ТОПГ** — Lahun, Yu.V. (Ed.). (2017). *Topographical description of the Podilsk province in 1799. Vinnytsia, Yampilsky, Bratslavsky counties.* Vinnytsia: Nilan-LTD (in Ukrainian).
- Труды** — Setsinskyi, E. (Ed.). (1901). *Proceedings of the Podolsk Diocesan Historical and Statistical Committee.* Issue. 9: Parishes and churches of the Podolsk diocese. Kamenets-Podolsk: Tipografija S.P. Kirzhackogo (in Russian).
- ЭССЯ** — Trubachev, O.N., Zhuravlev, A.F., Warbot, Zh.Zh. (Eds.). (1974–2018). *Etymological Dictionary of Slavic Languages: Proto-Slavic Lexical Fund.* Moscow: Nauka. Issue 1–41– (in Russian).
- AHRP** — Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: Ziemie ruskie Rzeczypospolitej / Oprac. i wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa; Wiedeń, 1899–1904.
- Boryś** — Boryś, W. (2005). *Etymological dictionary of the Polish language.* Krakow.
- Pulaski** — Pulaski, K. (1906). *Sketches and Historical Research. third series.* Krakow.
- Rymut** — Rymut, K. (1999–2001). *Surnames of Poles. Historical and etymological dictionary.* (Vols. 1–2). Krakow.
- SG** — *Geographical dictionary of the Kingdom of Poland and other Slavic countries.* (1880–1902). (Vols. I–XV). Warsaw.
- SP** — Sławski, F. (Ed.). (1974–2001). *Proto-Slavic Dictionary.* (Vols. 1–8–). Wrocław etc.
- TG** — Tabula Geographica continens Despotatus Wallachiae atque Moldaviae, Provinciam Bessarabiae sub clientela Turcica, itemque Provinciam Polonicam Podoliae, tanquam Regiones, in quibus bellum praesens geritur, ex Hasianis aliique novissimis Subsidiis secundum Statum politicum recentissimum delineata, in lucem edita / ab Homannianis Heredibus, 1769.
- Żdz.** — Jablonowski, A. (Ed.). (1876–1915). *Historical sources.* (Vols. 1–24). Warsaw.

ЛІТЕРАТУРА

- Бучко Д., Котович В. Походження назв населених пунктів Тернопільщини. Дрогобич: Північ, 2017. 316 с.
- Верменич Я., Дмитрук В.І., Архипова С.І. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 140 с.
- Войтович Л. Перша галицька династія // Генеалогічні записки. Львів, 2009. Вип. 7. С. 1–25.
- Грушевський М. Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира В.І. Завадзкого, 1894. 404 с.
- Дашкевич Я. Україна і Схід / упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів: Коло, 2016. 960 с.
- Дика Л.Л. Лексико-словотвірна характеристика ойконімічної системи Барщини XV–XX ст. // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: зб. наук. праць / гол. ред. М.С. Скиба. Хмельницький, 2013. Вип. 6. Ч. 2. С. 114–124.
- Желєзняк І.М. Київський топонімікон. Київ: «Кий», 2013. 224 с.
- Козлова Р.М. Славянская гидронимия. Праславянский фонд. Минск: ИООО «Право и экономика», 2006. Т. IV. 310 с.
- Козлова Р.М. Античные древности Славии (К проблеме этногенеза славян). Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2014. 348 с.

10. Козлова Р.М. Античная этнонимия: Ворάνοι, Ἀβωράκη, Βορούσκοι // Студії з ономастики та етимології. 2014 / відп. ред. В.П. Шульгач. Київ, 2014. С. 26–45.
11. Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 544 с.
12. Миська Р. Звенигород на Дністрі: історіографічний міф чи літописне місто // Княжа доба: історія і культура. 2013. Вип. 7. С. 59–68.
13. Наулко В.І., Перковський А.Л. Етнічна історія Поділля // Поділля: історико-етнографічне дослідження / Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Балтарович З.Є. та ін. Київ: Доля, 1994. С. 34–62.
14. Петров М. Городок над Смотричем: перша письмова згадка // Томілович Л.В. Городок. Хмельницький: Поліграфіст, 2018. С. 3–10.
15. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.). Київ: Наукова думка, 1975. 156 с.
16. Рабинович М.Г. Из истории городских поселений восточных славян // История, культура, фольклор и этнография славянских народов: VI Междунар. съезд славистов: Докл. сов. дел. Москва: Наука, 1968. С. 130–148.
17. Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика / отв. ред. А.В. Суперанская. Москва: Наука, 1972. С. 9–89.
18. Тищенко К.М. Історична пам'ять українців у топонімах // Тищенко К.М. Іншомовна історія українців: 2300 запозичених реалій античності й середньовіччя у мові, топонімах і прізвищах. Київ–Броди: Просвіта, 2018. С. 219–606.
19. Торчинська Н.М., Торчинський М.М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. Хмельницький: Авіст, 2008. 548 с.
20. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапелятивні утворення). Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. 452 с.
21. Шапошников А.К. Производные славянского глагола *kyti // Ad fontes verborum. Исследования по этимологии и исторической семантике. К 70-летию Жанны Жанновны Варбот. Москва: Индрик, 2006. С. 432–444.
22. Шульгач В.П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. Київ: Кий, 2001. 189 с.
23. Rospond S. Rec.: Jürgen Udolph, Studien zu slavischen Gewässernamen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven. Mit 119 Karten. C. Winter, Heidelberg 1979. S. 640 // Rocznik Slawistyczny. 1981. T. XLII. S. 63–76.

REFERENCES

1. Buchko, D., Kotovych, V. (2017). *The origin of the names of settlements in the Ternopil region*. Drohobych: Pósvit (in Ukrainian).
2. Vermenych, Ya., Dmytruk, V.I., Arkhipova, S.I. (2010). *Urban history of Ukraine: problems of initial dating. Scientific reference publication*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).
3. Voytovych, L. (2009). The first Galician dynasty. *Genealogical records*. Lviv. Vol. 7. P. 1–25 (in Ukrainian).
4. Grushevsky, M. (1894). *Barskoe starostvo. Historical essays (XV–XVIII centuries)*. Kyiv: Tipografija Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira V.I. Zavadzko (in Russian).
5. Dashkevych, Ya. (2016). *Ukraine and the East*. Lviv: Kolo (in Ukrainian).
6. Dyka, L.L. (2013). Lexical and word-forming characteristics of the oikonymy system of Barshchyna of the XV–XX centuries. *Actual problems of philology and translation studies: coll. of science works*. Khmelnytskyi. Vol. 6. Part 2. P. 114–124 (in Ukrainian).
7. Zheleznyak, I.M. (2013). *Kyiv Toponymicon*. Kyiv: Kyi (in Ukrainian).

8. Kozlova, R.M. (2006). *Slavic hydronymy. Proto-Slavic fund.* Minsk: IOOO «Pravo i jekonomika». Vol. IV (in Russian).
9. Kozlova, R.M. (2014a). *Ancient antiquities of Slavia (On the problem of the ethnogenesis of the Slavs)*. Gomel: GGU im. F. Skoriny (in Russian).
10. Kozlova, R.M. (2014b). Antique ethnonymy: Βοράνοι, Ἀβοράκη, Βορούσκοι. *Studii z onomastyky ta etymolohii*. Kyiv. P. 26–45 (in Russian).
11. Luchyk, V.V. (2014). *Etymological dictionary of toponyms of Ukraine*. Kyiv: VC «Akademija» (in Ukrainian).
12. Myska, R. (2013). Zvenigorod on the Dniester: a historiographical myth or an annalistic city. *Princely age: history and culture*. Issue 7. P. 59–68 (in Ukrainian).
13. Naulko, V.I., Perkovskyi, A.L. (1994). Ethnic history of Podillia. *Artyukh, L.F., Balushok, V.G., Baltarovych, Z.E. etc. (Eds.). Podillia: historical and ethnographic study*. Kyiv: Dolia. P. 34–62 (in Ukrainian).
14. Petrov, M. (2018). Horodok over Smotrych: the first written mention. *Tomilovych, L.V. The town. Khmelnytskyi: Polihrafist*. P. 3–10 (in Ukrainian).
15. Prykhodnyuk, O.M. (1975). *Slavs in Podillya (VI–VII centuries AD)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
16. Rabinovich, M.G. (1968). From the history of urban settlements of the Eastern Slavs. *History, culture, folklore and ethnography of the Slavic peoples: VI Intern. Congress of Slavists*. Moscow: Nauka. P. 130–148 (in Russian).
17. Rospond, S. (1972). Structure and stratigraphy of ancient Russian toponyms. *Superanskaya, A.V. (Ed.). East Slavic onomastics*. Moscow: Nauka. P. 9–89 (in Russian).
18. Tyshchenko, K.M. (2018). Historical memory of Ukrainians in toponyms. *Tyshchenko, K.M. History of Ukrainians in another language: 2,300 borrowed realities of antiquity and the Middle Ages in language, toponyms and surnames*. Kyiv–Brody: Prosvita. P. 219–606 (in Ukrainian).
19. Torchynska, N.M., Torchynskyi, M.M. (2008). *Dictionary of proper geographical names of Khmelnytskyi region*. Khmelnytskyi: Avist (in Ukrainian).
20. Khudash, M.L. (2006). *Ukrainian Carpathian and Carpathian names of settlements (appellative formations)*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy (in Ukrainian).
21. Shaposhnikov, A.K. (2006). Slavic verb derivatives *kyti. *Ad fontes verborum. Studies in etymology and historical semantics. To the 70th anniversary of Zhanna Zhannovna Varbot*. Moscow: Indrik. P. 432–444 (in Russian).
22. Shulhach, V.P. (2001). *Oikonimia of Volyn: Etymological dictionary-reference*. Kyiv: Kyi (in Ukrainian).
23. Rospond, S. (1981). Rec.: Jürgen Udolph, Studien zu slavischen Gewässernamen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven. Mit 119 Karten. C. Winter, Heidelberg 1979. S. 640. *Rocznik Slawistyczny*. 1981. T. XLII. S. 63–76.

Sviatoslav Verbych, Doctor of Philology, Senior Researcher, Leading Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

**PODIL OIKONYM WITH A POST-COMPONENT *-gorod* / *-gorodok*:
HISTORY, CHRONOLOGY AND ETYMOLOGY**

The article is devoted to the historical-linguistic study of one-word oikonyms, which are motivated by the lexeme *gorod* / *gorodok*, and names with the second component *-gorod*. Such names are recorded in various regions of historical Podillia — within the boundaries of modern Vinnytsia, Ternopil and Khmelnytskyi regions: *Bilogorodka*, *Vernyhorodok*, *Horodok*, *Dzvenigorod* and *Zvenigorod*, *Kitaygorod*, *Komargorod*, *Kopaigorod*, *Raigorod*, *Strazhgorod*, *Shargorod*. The article deals with the structural-semantic and etymological characteristics of the creative bases of the respective oikonyms. The author provides a chronological attribution of the appearance of these settlements.

Keywords: appellative *hórod*, bisyllabic names, oikonyms with the *-hórod* component, Podillia, proforma.

УДК 94(477):27-72"17/1810-ті"

Зінченко А.Л.

доктор історичних наук, професор
провідний науковий працівник
Центру історії Вінниці

МЕТРИЧНІ КНИГИ XVIII ст. ЯК ІНДИКАТОРИ МОВНОГО ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПОГРАНИЧЧЯ

У статті проаналізовано мовний матеріал записів до метричних книг руських парафій міста Вінниці середини — другої половини XVIII ст., зокрема, наявні в них пласти живої мови Брацлавщини, ознаки тогочасної мовної ділової культури та соціокультурного, передовсім мовного, русько-польського пограниччя.

Ключові слова: метричні книги, Брацлавщина, візитації, датування, староукраїнська мова.

Митрополичі (генеральні) візитатори складали акти візитацій польською мовою з латинськими включеннями правничої та церковно-правничої термінології. Під час проведення генеральних та деканатних візитацій перевірячі підлягало й ведення метричних книг. З кінця 40-х років і впродовж другої половини XVIII ст., тобто за час функціонування метричних книг вінницьких церков, які ми аналізуємо, у Вінницькому деканаті діяли послідовно чотири унійних декани. Всі вони під час деканатних перевірок метричних книг залишали візи про перевірку польською мовою та латиною: *Bazyli Zabłocki, dziekan winnicki* (ЦСБКД, 11 зв.); *B. Zabłocki, dziec., paroch Janę., mp.* (30 березня 1761; ЦСБКД, 22 зв); *Grabowiecki decane.* (ЦППБ, 114).

Латиною робив ревізійні записи в метричних книгах вінницький декан Ян Романович. Прикметно, що своє ім'я він завжди записував латиною — *Joannes*, імовірно, як духовна особа Католицької церкви, а прізвище *Romanowicz* писав польською, підкреслюючи свій шляхетський статус. Як приклад — його ревізійний запис після перевірки метричних книг від 19 січня 1777 р.:

Ie 19 Januariis 1777 Ao sub tempus titulationis annualis Decanalıs libre
baptısator vıdı legı. A in Melıorem Icidem manu ppıa subscıpsı
Joannes Romanowicz

D[ziekan] Wı[nnicki] підпис (ЦСБКД, 60; ЦСБКД, 91 зв.; ЦСБКД, 139 зв.; ЦСБКД, 145 зв).

У записах метричних книг найважливішими складниками є вказівка на дату вчиненого обряду, його зміст, виконавця й учасників (свідків). Водночас уважний погляд прочитає в них також певні ознаки їхніх соціально-статусних відносин. Їх можна розгледіти в мовних особливостях записів.

Зазвичай кожен запис в аналізованих метричних книгах починається з дати

та імені священника, які вписували в більшості випадків книжною руською мовою: *Року 1746, Ноемрія дня 10. Азь, ієрей Петръ Лосѣнскій* (ЦСБКД, 2), — далі йде назва церкви, вказано обряд, ім'я похрещеного (повінчаних, відспіваного), імена кумів і свідків. Перший запис у книзі хрещень Покровської церкви починається з дати, записаної польською і латиною: *Roku 1748 D. 18 Junius*. Основний текст виписано книжною руською мовою:

Азь ієрей Іаковъ Волъскій, презвитер Сѣо Покровскій вѣницкій, ѿкрѣстихъ и миромъ Сѣим помазахъ млдца Леонтіа ѿт родителей законно вѣнчанихъ Іюсифа Карпенка и жени его Єфиміи, восприємници биша Андреи Йременко, Пелагіа Деміаниха (ЦППБ, 1).

Другий запис на тій-таки першій сторінці зроблено тією ж рукою, дату в ньому вписано руською мовою. У записі йдеться про хрещення немовляти з родини вінницького мельника, кумами ж виступають олійник і дружина мельника з Вишні:

Рокъ того ж дня з̄ (7-го) Юля.

Азь ієрей Іаковъ Волскій, презвитер Сѣо Покровскій вѣницкій, ѿкрѣстихъ и миромъ Сѣимъ помазахъ млдца Никитѣ ѿт родителей законновѣнчанихъ Дмитра мелника и жени его Меланіи восприємници биша Іоанъ ѿлѣйникъ, Маріа Стефанова мелничка з Вишнѣ (ЦППБ, 1).

Тим часом у записі за 20 лютого 1752 р. про хрещення в церкві Кузьми і Дем'яна млдца *Тимофея, сина шляхетне урожденого Никити Дѣбицкого и жени его Татіанни* вказано, що при цьому *восприємникъ быст урождений Панъ Стефан Чернавскій, восприємница велможна Панѣ Magdalena Przydkarska Gubernatorowa winnicka. Druga para umdzone Гѣмс Pan Tomasz Mokrzycki y urodzonѣ Гѣмс pani Marzia Szeńcynowѣ* (ЦСБКД, 9–9 зв.). Прикметно те, що до участі в хрещенні немовляти шляхетних батьків русинів за русько-католицьким обрядом у русько-католицькій церкві запрошено шляхтичів-поляків, які, найімовірніше, були латинського віровизнання. Священник, який здійснював хрещення — *ієрей Петръ Лосѣнскій презвитеръ вѣницкій церкви Сѣыхъ безсребрникъ Козми и Деміана*, — дотримувався чинних тоді соціокультурних стандартів метричних записів: імена і статус русинів (шляхти, духовенства, міщан, підданих) вписувати руською церковно-книжною мовою, поляків — польською, посади й титулування латинського духовенства писалися латиною.

Книжність у мові метрик виявляється у використанні властиво церковно-слов'янської лексики та зворотів, зокрема, початкової формули *Азь ієрей*, у якій імена священників руських парафій писали за церковнослов'янським зразком: *Азь ієрей Іаковъ, Азь ієрей Петръ Лосѣнскій, Азь ієрей Іоанъ Стецкієвѣчъ, Азь ієрей Даніиль Обертинскій*. Імена духовенства здебільшого писали церковнослов'янською: *ієрей Даніиль Крубовичъ, коадьюторъ, Ємеліанъ диакъ стѣокузмѣнскій, ієрей Іаковъ презвитеръ старомѣски, иєрей Петръ Базалѣцкій, Гавріиль Воликъ, вѣкарій* тощо.

Метричні записи здійснювали священники (дяки) з різним рівнем освіченості та різними соціокультурними орієнтирами, тому їхня мова, а часом і їхні формули суттєво різнилися. Але, на нашу думку, найколеритнішими є саме ті їхні елементи, які передають живу тогочасну руську мову, що, власне, і робить їх цінними пам'ятками української мови XVIII століття.

Почнімо з відтворення особливостей тогочасних українських антропонімів: імен, прізвищ, вуличних прізвиськ, у яких відобразилися походження, статус, родинні відносини, заняття, фізичні та психологічні особливості осіб і які передавали за допомогою специфічних суфіксів: *Дахнишин (-ин)*, *Василиха (-их-)*, *Шевчиха (-их-)*, *слѣсарка (-к-)*, *Килимничка (-к-)*, *Петриковна (-овн-)* та ін. У метриках натрапляємо на чимале число подібних антропонімів: *Марїа Єнофреїка Пелагіа* (ЦППБ, 17 зв.), *Іринїа Солонинчиха з Старого мѣста* (ЦСБКД, 2), *вдова Калнозючка з Футоровъ* (ЦСБКД, 148), *Татїанна Кѣлѣмничка* (ЦСБКД, 69 зв.), *Марїа Кѣктиха* (ЦСБКД, 69 зв.), *дщерею Юліанни вдови Сагайдачки* (ЦСБКД, 139 зв.), *зятїа Гнѣдашки вдови Матрони* (ЦСБКД, 151 зв.), *ѣенїа Петриковна панна* (ЦСБКД, 88), *Констанцѣа Жарчынска коморнѣковна* (ЦСБКД, 86 зв.) тощо.

Деякі з них утворені за подвійними ознаками: від імені чоловіка і його прізвища (*дщерею Василихи вдови Бѣлоусихи* (ЦСБКД, 139 зв.)), імені чоловіка і його заняття (*Анна Гринчиха Дѣгтарка з Вишні* (ЦППБ, 5 зв.), *Михалчиха Шевчиха* (ЦППБ, 8 зв.)), *Варвара Кирилиха Гончаренчиха* (ЦСМГ, 17 зв.) тощо.

Здебільшого вписувачі до метрик передають імена учасників обрядів у церковно-книжній формі, але інколи трапляються й виразно руські (українські) форми імен: *Михалко швецъ* (ЦППБ, 1 зв.), *Лєско Миклашевски* (ЦППБ, 107 зв.).

У низці випадків відображено яскравий ситуативний колорит творення прізвиськ, а від них — і прізвищ: *Петро Куписобаки* (ЦСБКД, 122), *сн̄а Петра Захлюпаного* (ЦСБКД, 135), *Петра Пархолѣбы сн̄а* (ЦСБКД, 136 зв.), *тєодоръ Пидсаднюк* (ЦСБКД, 132), *по прозвіску их названних Ковердакі* (ЦППБ, 23), *Михайло Кривешико* (16, 79 зв.), *тєодоръ Жупаникъ житель футоранскій* (ЦСБКД, 152), *Стєфанъ Ціомкало садковскій житель* (ЦСБКД, 152) та ін.

Не раз у коротких метричних записах натрапляємо на цілі виразні властиво українські конструкції фраз: *Єринїа Іваниха старомїска бездѣтна* (ЦППБ, 11 зв.); *жєна Миколи Шевця кривого* (ЦППБ, 12 зв.); *Мариска попадїа з Михалѣвки* (ЦППБ, 27), *на той час робиль в ѡйцовъ капѣцинов в стѣднѣ* (ЦСБКД, 123 зв.), *цорка Конєльця старого зъ Садкѣвъ* (ЦСБКД, 132), *дщерею Грецихи вдови зъ Садкѣвъ* (ЦСБКД, 138 зв.), *цоркою Василихи вдови комирницѣ* (арк. 138), *з Анастасією такожъ служєницею того жъ пана* (ЦСБКД, 142 зв.), *Сємиона Пасѣчника панського з Компанцѣо[во]го саду* (ЦСБКД, 84), *ѡт жєни зайшлои шчєхѣвъ на имѣа Єѡѣана Іванихи попрозвискѣ шєвчѣкѣвъ* (ЦППБ, 21 зв.), *сн̄а шевця с Карпового двора града Лѣтина* (ЦСБКД, 152), *дщерею ку Бгу зєшлого*

Петра Векресте (ЦСБКД, 136 зв.), *съ слѣжебницею вдовицею того же самого пана* (ЦСБКД, 151) тощо.

Вони, щоправда, не раз змішуються з формами книжної мови, але розмовний колорит проступає і там, особливо це стосується висловів із прикметником *тутейший*, що часто вживаний для позначення належності до певної парафії чи місця проживання, та слова *жителіє*: *обивателіє тутейшіє вѣнницькѣи, прочіи жителіє тѣтейшіє вѣнницькіє* (ЦСБКД, 151), *и прочіє жителіє шереметскіє, жителіє футоранскіє вѣнницькіє, парафіанкою тутейшою* (ЦСБКД, 131), *обывателіє старомѣскѣ* (ЦСБКД, 131 зв.).

Ознакою української мови є закінчення повної форми прикметника — *сна* *Юхимового* (ЦППБ, 10), *сна Дахнишинового Никити* (ЦСБКД, 133 зв.). У деяких метриках фіксуємо закінчення *-а* в іменниках чоловічого роду в називному відмінку — *Петро Вихриста* (ЦСБКД, 125).

Іншою виразною рисою української мови метрик є фіксація на письмі фонеми /i/ через позначення її літерою *ѣ*, причому саме в тих позиціях, де ця літера безсумнівно фіксує фонему /i/. Таких прикладів у метриках парафій міста Вінниці безліч, серед них і звична вказівка на місце поховання — *при храмі*. Подамо ще декілька прикладів для ілюстрування: *воита мѣста Вѣнницѣ* (ЦППБ, 163 зв.), *Іоанъ Жовтѣвскій* (ЦППБ, 3 зв.), *жени его Антонѣи* (ЦППБ, 20 зв.), *Лаврѣна Прокопенка* (ЦППБ, 13 зв.), *Лаврѣна тєслѣ сна з Людвиовкѣ* (ЦСБКД, 120, 131), *Коренюка з вєси Косакѣвки* (ЦСМГ, 8 зв.), *Францѣшекъ Гржымбовскѣ, оуруженого Мѣхайла, оуродженѣ Бієнтаковскѣ вѣцєрегєнтѣ гродзкѣ Грабовієцкѣ, коморнѣкѣ зіємскѣ Брацлавскѣ, Сѣнуфри Чайковскѣ палєстрантѣ гродзкѣ вѣннѣцкѣ* (ЦСБКД, 42), *парохѣ старомѣски* (ЦСБКД, 61 зв.), *парохѣ лучанскѣ, Розалѣ п. Карола Мѣтлашевского жєна, Базилѣ ОУстрзицкѣ, лєснѣчий, Лєо Охримовскѣ, зєтармѣстр, жєнїа Базилїого Мѣтлашевского жєна* (ЦСБКД, 92), *Констанцѣа Жарчынска коморнѣковна, Войцїєхѣ Пієнковскѣ коморнѣкѣ зіємскѣ* (ЦСБКД, 94), *Іоанна Базалѣцкого сина, зѣ двицею Марѣєю* (ЦСБКД, 125), *обывателіє старомѣскѣ* (ЦСБКД, 131 зв.), *Францѣшка Москвѣцка* (ЦСБКД, 69 зв.), *з Михалѣвки* (ЦППБ, 27), *Василїа працѣвника єзѣѣтскаго* (ЦППБ, 2 зв.), *капєлїана інокѣнь базилѣанокѣ* (ЦППБ, 34), *славєтного вѣшиновскаго Мѣстра* (ЦППБ, 111 зв.), *Іоанъ вѣкарїи вєси Хуторов Вѣнницких* (ЦСМГ, 2 зв.), *Іоан Кваснѣцкїй вѣкарѣй старомѣскїй* (ЦСМГ, 22), *прєзвитєр старомѣскїй вѣнницкїй* (ЦСМГ, 4.), *госпожа сабарѣвска, госпожа старомѣска* (ЦСМГ, 46). Ця риса чітко увиразнює тексти метрик, вони наче промовляють до читача українською мовою.

Білінгвізм у записах метричних книг є свідченням статусу руської спільноти: руська мова видається вписувачам недостатньо представницькою для позначення осіб високого статусу. Однак не можемо достеменно сказати, чи це було позицією священника і відбивало його погляд на соціостатусні реалії, а чи

спеціальною вимогою інструкцій чи вимог найвищої церковної ієрархії. Суспільні норми спонукали священника вписувати учасників актів хрещення й вінчання відповідно до їхньої мовно-культурної належності. Це спостерігаємо в метричних книгах і Кузьмо-Дем'янської, і Покровської церков. Ось один із таких записів у практиці церкви Покрови:

Азъ ієреи Волски окрестихъ, и миром сѣим помазахъ дѣѣ Марѣѣ ѿм родителей Лаврѣна Прокопенка и жени его Тетіа[ни] вос. биша Grzegorz Jodka szeregowy¹ y Anna Wnięczynska Dowboszowa (ЦППБ, 13 зв.).

Від імені того-таки вінницького декана в метрику шлюбів Кузьмо-Дем'янської церкви за 12 січня 1780 р. було зроблено запис польською мовою про хрещення уродженого сина велебного ксьондза пароха з Бугаків (але вочевидь таки руської унійної парафії!) Наума Станіславського та Теодоти Добровольської, доньки Матвія Добровольського, капелана Вінницького жіночого василіянського монастиря. Особливу урочистість цього хрещення зумовлювала участь у ньому брацлавського унійного офіціала Яна Трохлінського:

Że przewilebny jmc xdz Jan Romanowicz proboszcz mieziakowski dziekan winnicki za indultem na jego ż osobę od wielmożnego jmcі xdzа Jerzego Trochlińskiego kanonika lwowskiego oficіala generalnego administratorialnego metropolii Bracławskiej wypadnym dnia 12 januarii roku toczącego się 1780 WSK szlub pobenedyktował urod. Janowi Stanisławskiemu synowi wx^a Nauma Stanisławskiego parocha buhakowskiego z Teodotą Dobrowolską corką w^o x^a Macieja Dobrowolskiego ww. pp. Bazylianek klasztoru winnickiego kapelana w cerkwi tego ż klasztoru eod aktu supra dieto przy tym że szluby wyż ruczonych osób byli świadkowie urodz jmc p. Jan Trochliński y urodz. p. Jan Kaziemirz Zawrocki, jako się działo tak sprawiedliwie w metrzkę parochii SS Doktorów cerkwi winn. Kozmy y Damiana wpisałem, a na to się podpisuię Daniel Krubowicz SS Doktorów cerkwi winnickiej koadiutor (ЦСБКД, 140).

В інших метриках ім'я найвищих церковних сановників, а зокрема, брацлавського унійного офіціала і його посада, як гадав виконавець запису, неодмінно потребувало використання польської мови. Це саме стосується й особи на посаді інстигатора (слідчого-обвинувача) латинської консисторії:

Ано 1769, D. 14 nowembr.

Азъ ієрей Іаковъ Волскій парох Сѣо Покровскіи вѣнницкій Іѡана Борнацкаго коншту шѣвскаго челядника цехмистра вѣнницкаго з Агафією вдовою, а пришлою господинею jm рапа Чернавского, междѣ которыми ѡсобами жаднаго препатіа не знаишовши по першої заповѣди за їндултет jmx Lubińskiego oficіala Bracławskiego, по ѡдправленю покѣти и по пріатію Таинъ Хрстових в стан ма[л]женскіи сочетах, при тим били свѣдителие Павелъ паламаръ кузмински, Іѡсифъ снѣ Василя шѣвца (ЦППБ, 112 зв.).

Рокѣ Бжїа 1771 мѣа Юла дня 4.

Азъ ієрей Петръ Лосѣнскѣ парох вѣнницкѣ Ц.С.Б. К. и Дам[їана] <...> сочетах законному бракѣ Семіона Кравчѣка съ Пятничанъ вдовца съ вдовою Іринією господинею jmp Włańskoho instygatora konsyst. Łacińskoho, свѣдителие були jmp Jan Witkowski и прочїи жителїе вѣнницкіе (ЦСБКД, 134).

¹ Szeregowy – рядовий.

Як бачимо, скрізь по цих записах шанобливі щодо високого панства форми *jm* (його милість) чи *jmx* (його милість ксьондз), з погляду вписувачів, також потребували застосування польської мови.

У багатьох записах метричних книг усіх трьох вінницьких церков, основний текст яких подано руською книжною мовою, імена осіб шляхетного стану чи поляків за походженням подано польською:

Року 1760 д. 25 мѣся Nowembri

Азь ієрей Іаковъ Волскі през. Сѣто. Покроскі вѣнницкі, сповѣдаючогося Раба Бѣаго Григорого Зайдаа w. jmsi pana Czarnieckiego при цркви Сѣои Покрови вѣнницкой (ЦППБ, 138 зв.).

Це стосувалося також імен військових, урядників, канцеляристів, палестрантів шляхетного чи польського походження. Укладачі метрик, уписуючи їхні посади, звання та імена, віддавали перевагу польській мові:

Anno 1765 D. 20 May.

Азь ієрей Іаковъ Волски парох Сѣто Покровскій вѣнницкій Алєξандра Шчѣчинскаго жовнѣра Infanterij надворной вінницкой з Софією цоркою панѣ Сѣгінской междѣ которими особами жаднаго препатїа незнаишовши по вишлих трїех заповѣдех по отправленю покѣти и по прїатїю Таинъ Хрстових в стан малженскїи сочєтах свѣдителїє биша Данило Кѣчорѣз и Доброволскїи вознѣчь jмс пан F. Bohuczewicz szerżant (ЦППБ, 110 зв.).

A° 1766 D. 12 Awgusty.

Азь ієрей Іаковъ Волски парох Сѣто Покровски вѣнни[цкій] раба Бѣїа Григорїа Манковскаго жолнѣра gardyzonu starosty вінницкого з Агафією служебкою агендага и[з] Слободки Дубѣцкого междѣ которими особами жаднаго препатїа канонного не знаишовши по вишлих трїех заповѣдех по одправленю покѣти и по прїатїю Таинъ Хрстових в стан малженскїи сочєтах свѣдителїє биша Іѣкимовѣчь капраль gytus greсіj у Reuman капраль gytus latyni (ЦППБ, 111).

Ao 1766, D. 31 Januaria

Азь ієрей Іаковъ Волскїй парохъ Покровскїй вѣнницки з родителєи jmsi pana Stefana Raktolskoho и жени его Анни рожденного млдца Людовика пожившаго полрокѣ и оумершаго погребох пр цркви Сѣто Покро. вѣн. в ганкѣ предверми (ЦППБ, 141 зв.).

Anno 1767 D. 11 9bris.

Азь ієрей Іаковъ парох Сѣто Покровскї славєтного вѣшновскаго Мѣстра miasta и[з] Слободки Дубѣцкого междѣ которими особами жаднаго препатїа канонного не знаишовши по вишлих трїех заповѣдех по отправленю покѣти и по прїитїю Таинъ Хрстових в стан малженскїи сочєтах свѣдителїє биша Сѣмелїан Базалѣски у Romanski pisarz urzędowy (арк. 111 зв.).

Anno 1768 D. 22 januar.

Азь ієрей Іаковъ парох Сѣто Покровскї вѣнни[цкій] шляхєтно оуруженого jmsi pana Piotra Kisielowskiego s panną Heleną Котовѣчowną междѣ которими особами

жаднаго прєпатїѣ канонного не знаишовши по вишлои заповѣди по отправленой покѹти в стан малженскїи сочєтах (арк. 112).

РокѸ 1771 мѣѣ марта 10

Азѹ їерей Їоанѹ през. футорански Вѣницкихъ ѿрєстѣх и миром Сѣтимъ помазах млдца шляхєтно урожденнаго Juzefa ѿ родителей законо winczanych s szlachetno urodzonych Franciszka Witwickoho и жени его Марїи, воспрїємници биша Григорїй Стратѣенко, Марїа Яковенчиха (ЦСМГ, 50 зв.).

Польську мову вживали й для позначення імен прислуги і навіть низьких верств, аби лиш вони були поляками за походженням. Це стосувалося, наприклад, єзуїтського кухаря (але уроженого!) та шевця (зате — Войцєха, тобто, судячи з імені — поляка):

Anno 1769 serwca, D. 20. Азѹ їерей Іаков Волски, парох Сѣто Покров.

ОУроженого Juzefa Iwaszkiewicza kucharza jezuwickiego з Софією Соболювскою, сєстрою Матѣѣя Пивовара, между которима ѡсобами жаднаго прєпатїѣ не знаишовши по вишлих трїєх заповѣдєх в стан малженства сочєтах (ЦППБ, арк. 112).

Anno 1762 D. 23 Oktobris.

Азѹ їерей Іаковъ Волски прєзвитор Сѣто Покровскїй вѣнницкї Wojciecha Swiderka szewca czeladnika Ludwikowego з Мариною слѹжебкою панѢ Крижанской между которими ѡсобами жаднаго прєпатїѣ незнаишовши по по вишлих трїєхъ заповѣдєх по отправленю сповѣди и по прїатїю ТаинѢ Хрстових в стан малженскїи сочєтах сви[детєлїє] биша Людѡвѣкъ цєхмїстер и Іаков нрзб. (ЦППБ, 107).

Впливи польськомовного середовища, які можна спостерігати в багатьох метриках, означувалися по-різному. Вони виявляються в уписуванні шанобливих означень, наприклад, *wp* (wielmożny pan), *jwm p.* (jasnowielmożny pan), *jmc* (jegomość), *rnd* х. (велебний отець), *ww.* хх. *Jezuity* (велебні отці єзуїти), *ur.* (urodzony), у записуванні імен і прізвищ батьків, кумів, свідків, духовенства польською мовою, в уписуванні резолюцій деканатних та генеральних візитацій польською (а частіше — латинською) мовами. Часом польськомовні фрагменти подано кирилицею, як-от: *Лукаш ЗалєскѢ пѢсаржє мїєйскѢ* (ЦСБКД, 74 зв.).

Певні спостереження щодо мови метрик вінницьких церков можна зробити, аналізуючи записи їхніх дат. Так, у метриках хрещень церкви Кузьми і Дем'яна записи на першій сторінці фіксують дату, записану руською книжною мовою — *Року 1746, ноемрїѣ, дня 10* (ЦСБКД, 2). Уже на звороті сторінки використано кириличну систему запису чисел — *Року АѢМѢС, Мѣѣѣ іанѢарїѣ, Д. 21* (тобто 13 січня 1746 р.; ЦСБКД, 2 зв.). Цю модель запису використовували в метриках цієї церкви і далі, хоча натрапляємо й на записи, датовані латиною — *Ano 1747, Julius, D, 2* (ЦСБКД, 4), то різномовні польсько-латинські — *Roku 1750, Februarij D. 20* (ЦСБКД, 5 зв.), то латиномовні — *Ano 1750, novembris, D. 20* (ЦСБКД, 6), *Ano 1750, D. 25, 8bris* (ЦСБКД, 6 зв.). У січні 1752 р. записи хрещення датовано книжною руською мовою (ЦСБКД, 8 зв.), наступні ж, у лютому того-таки року,

знову латиною — *Ano Domini 1752 mesii Februi D. 7* (ЦСБКД, 9). При цьому основні тексти запису обряду писано руською книжною мовою. Так тривало до січня 1753 р., коли знову з'являється запис, датований руською книжною мовою з кириличним позначенням цифр, який використовується до січня 1760 р. (ЦСБКД, 11 зв. – 20 зв.).

Поняття мовної культури чи, сказати б, мовної дисципліни записувачам метрик невластиве. Це фіксує польсько-руський запис датування хрещення за 8 січня 1760 р. в метриці церкви Кузьми і Дем'яна, у якому рік записано арабськими цифрами, а число — кириличним позначенням: *Roku Paskiego 1760, мѣсяца ианварѣа, дня ѿ* (ЦСБКД, 20). У наступному записі читаємо: *Року того ж, ианварѣа, дня ка̄*, далі — за цією ж схемою (ЦСБКД, 20 зв.). Після запису хрещення в метричній книзі церкви Кузьми і Дем'яна за 11 лютого 1760 р. наступний запис датовано 12 вересня 1760 р. (ЦСБКД, 20 зв.). Причина такого піврічного розриву невідома. Тут для нас важливо звернути увагу на те, що наступні записи дат — польсько-латинські: *W Roku 1760, D, 12 7bris* (ЦСБКД, 21). Датування хрещення, проведеного 30 січня 1763 р., польськомовне — *R[oku] P[askiego] 1763. D. 30 Januaris*, а вже наступне записане руською мовою — *Року 1763, М. иануарѣа, Д. 30* (ЦСБКД, 27).

У всіх цих метриках уписано священника Петра Лосинського. Нововисвячений ієрей (так зазначено в метриці) Даниїл Крубович, комендар церкви Кузьми і Дем'яна, повертається в записі датування 26 липня 1764 р. до кириличної системи: *Року Бжѣга АѦѦѦ, мѣся Юліа, дня KS* (ЦСБКД, 32). Цієї системи став дотримуватися вже і пресвітер церкви Петро Лосинський (ЦСБКД, 32 зв, 33). Але, починаючи із запису за 10 травня 1765 р., числа пишуться арабськими цифрами (ЦСБКД, 33 зв.). Коли ж до Кузьмодем'янської церкви запросили пароха з П'ятничан Василя Літинського, щоб він охрестив немовля Ігнатія, сина ієрея Даниїла Крубовича, то цей прийшлий священник записує дату з кириличними позначеннями: *Року Бжѣга АѦѦѦ, мѣся декемврѣа, дня KГ* (ЦСБКД, 35 зв.). Імовірно, він робив так записи у своїй п'ятничанській церкві. Ще якийсь час наступні записи роблять у той-таки спосіб, хоча й непослідовно, бо числа вписують часом і арабськими цифрами. Але від 21 грудня 1766 р. і далі запис дат здійснено руською книжною мовою з арабськими цифрами (ЦСБКД, 37 зв. і наст). Білоруський дослідник Д. Лисейчиков пов'язує перехід від використання кириличної до арабської лічби в руськомовних записах, а так само вживання польських і латинських назв місяців зі своєрідною вестернізацією способу життя унійних парафій [Лисейчикаў 2016, с. 142].

Перший запис у метричній книзі хрещень церкви Святої Покрови розпочинається датою, вписаною польською і латиною — *Rok 1748, D. 18 Junius*; основний текст написано руською книжною мовою. Дату в другому записі подано ру-

ською книжною мовою — *Рокъ того ж, дня 3, Юля* (ЦППБ, 1); тим часом у записах дат наступних метрик рік і числа місяця записано кириличною системою.

У метриці хрещень від 24 січня 1761 р. замість кирилиці в написанні дати, числа використовують арабські цифри, слово *року* написано польською мовою, а назви місяців — латиною: *Roku 1761 D 24 Januarij* (ЦППБ, 14). Таких записів було три, а потім дати знову пишуть за попередньою моделлю.

Починаючи з 30 березня 1762 р., у книзі хрещень церкви Покрови записи ведуть у формі таблиці з двох колонок: у першій уписано дату, а в другій — основний текст. Прикметною є тут не так таблиця, як те, що дати в ній уписано латиною: *1762 Anno, 30 Marci* (ЦППБ, 16). Таку ж таблицю запроваджено і в книзі шлюбів, починаючи із запису за 25 жовтня 1762 р. (ЦППБ, 107 зв.), у книзі поховань таку таблицю запроваджено, починаючи із запису за 9 серпня 1762 р., хоча відступ від кириличної системи запису чисел в окремих записах помічаємо ще в записах 1760 р. (ЦППБ, 139–139 зв.). Такої таблиці з уписуванням дати латиною ми не зауважили в метричних книгах інших церков.

Під датою, записаною латиною — *Roku 1772 m̄ca Junis D. 20*,— у метричній книзі повернулися до старої форми запису, без таблиці. Дату вказано двома мовами: польською (*Roku, m̄ca*) і латиною (*Junis*) (145 зв.). Наступний запис за цим і подальші ведуть, за небагатьма винятками, цілком руською книжною мовою: *Року 1772 мѣ̄та декѣврѣта Дня 20* (ЦППБ, 146).

Кириличну систему в записуванні дат у метриці хрещень старохуторянської церкви Св. Георгія використовували від першого запису 24 січня 1753 р. до запису 15 лютого 1764 р. У наступних метриках рік пишуть на берегах латиною (*Anno 1764*), місяць — руською (*марта*), число — арабськими (1) (ЦСМГ, 23 зв.). Від акту хрещення 8 грудня 1764 р. запис дат ведуть руською мовою з арабськими цифрами: *Року Бжѣ̄та 1764, мѣ̄та декѣмрѣта, дня 8* (ЦСМГ, 27). Запис шлюбу в метричній книзі цієї церкви за 9 листопада 1763 р. подано з використанням кириличної системи запису цифр, а наступний запис, 2 лютого 1764 р.,— книжною руською мовою з арабськими цифрами: *Року 1764, фѣвруар., дня 2* (ЦСМГ, 119). У метриках поховань церкви Св. Георгія останній запис із використанням кириличної системи позначення чисел зроблено 2 січня 1764 р. Після нього йде запис перевірки метрик вінницьким деканом Василієм Заблоцьким (Basilus Zabłocki) від 15 квітня 1764 р., а за ним — метрика поховання з датою *Року 1764, мѣ̄та Августа дня 26* (ЦСМГ, 149 зв.).

Звернімо увагу на відступ від згадуваної табличної форми і польсько-латиномовного запису дати у фіксації обряду хрещення в метриці церкви Покрови за 17 квітня 1772 р. Запис, на відміну від інших сусідніх записів, — розгорнутий, докладний. Таїнство тоді звершував запрошений священник, а не парох церкви Покрови. Привертає увагу й склад учасників церемонії:

Року Бжѣта 1772, мѣца Априла сѣмнацтого дня.

Азъ ієрей Марѣцѣнъ Йнковѣчъ, парохъ мѣста Краснаго, храмъ Воскрєсєнїа Хрѣстова окрєстїх и миром Сѣтимъ помазахъ мѣца Гаврїїла ѿт родителєй законновѣнчанихъ оуружонухъ іхмосцовъ панст[в]а Стефана й Анни Пакѣтольскихъ палєстрантовъ гроцѣкихъ винницѣкихъ кмотѣровіє биша велможний Томашъ Юзєфѣ Чарѣковски городнѣчи бѣлавскій и велможнаѣ Марианна Травѣнска, капѣтанова Воискъ короннихъ (ЦППБ, 31).

Цей запис привертає увагу як із мовного, так і соціально-статусного погляду. Для хрещення сина знатного чиновника-палєстранта Стефана Пактольського за участі в ролі кума брацласького городничого вельможного Томаша Чарковського спеціально запрошено священника аж із Красного — отця Марціна Янковича. Він, імовірно, відповідно до того, як було заведено робити записи в краснянській церкві, зробив запис і до метричних книг вінницької церкви Покрови: не став креслити таблицю, як це було на попередній сторінці, і дату події вписав руською мовою, на відміну від сусідніх записів. Але своє ім'я вписав не на руський лад — *Мартин*, а на польський — *Марѣцѣнъ*. Слово *оуружонухъ* у нього складається з двох частин — руськомовної і польськомовної (*-uch*). Подібне трапляється в метричних записах й інших церков. Привертає увагу й те, що назву *кумів* тут подано за польськомовним зразком — *кмотѣровіє* (від польських *kmotr* 'кум', *kmotra* 'кума').

Останнім у цьому ряду табличних записів у метриках церкви Святої Покрови (зокрема, у метриках шлюбів) був блок із польсько-латинською фіксацією дати 20 травня 1772 р.:

1772 Roku, mca majs, D. 20.

Аз ієрей Йков Волски, прз. Сто Покровски вѣнники, працюватаго млд. Леѡнтіа Василя Петлаги сѣна с паною Мрією, дщєрею Василя Мєтлашевского, междѣ которими ѡсобами жаднаго прєпатїѣ канонного нє знаишовши по вишєдших трїєх заповѣдєх по ѡтправлєнню покѣти и по прїатїю Сѣтих Таин, в стан малжєнства сочєтах. Свѣ[дителїє] биша Петро Гиричъ и прочїє при том биша (ЦППБ, 112 зв.).

Далі йдуть звичайні текстові записи в метрики, при цьому прикметно, що дати в них записано руською мовою, починаючи з наступного, що вказує на дату таїнства — *Року 1772, мѣца Юля, дня 22*.

Мовну непослідовність уписувачів до метричних книг засвідчують записи, у яких ім'я учасника обряду записано латинкою (польською мовою), а прізвисько — руською, коли в окремих словах з'являються літери з іншої мови, коли в руському слові написано польськомовне закінчення, наприклад: *Magdalena Сѣрантова* (ЦППБ, 24 зв.), *Јузєфъ Ничипорєнко* (ЦППБ, 25), *12 Awgusty, starosty вінницького, служєбкою арендара* (ЦППБ, 111), *s panną Heleną Котовѣчowną* (ЦППБ, 112), *хїєдза Трохлѣнского* (ЦППБ, 117), *ѡродzoneго Краснѣцкого и жєни єго Rodzaliu* (ЦСМГ, 81 зв.), *шлѣхєтнє оуродzoneго пана Крєвского* (ЦСМГ, 122 зв.).

Прикметні метаморфози з текстами метричних записів, яких не зауважуємо в метриках інших вінницьких парафій, спостерігаємо в останні роки ведення цих книг у старохуторянській церкві Святого Георгія. Зокрема, у метриці хрещення від 24 квітня 1787 р., звершеного парохом Іваном Стеткевичем, дату записано кирилицею. Так тривало до 20 лютого 1788 р., наступний запис 4 березня 1788 р. вже зроблено арабськими цифрами (ЦСМГ, 93 зв.—95 зв.). Записи з кириличними датами в метриці поховань тривали з 14 квітня 1787 р. по 20 лютого 1788 р. (ЦСМГ, 170–170 зв.). Далі записи йдуть із позначенням дат арабськими цифрами. Чим зумовлений цей перехід до кириличної системи, важко пояснити. Можна хіба що припустити, що це якимось пов'язано з мінливістю настроїв усередині громади, а можливо, намірів священника орієнтуватися на православ'я, а звідси й зовнішня, показова демонстрація такого переходу — звернення до архаїчної системи чисел.

Тим часом у книзі метрик церкви Св. Георгія є ще одна прикметна особливість: з 28 квітня 1790 р. метричні записи в книгах цієї церкви роблять транслітом, тобто руською мовою, записаною польськими літерами:

Roku 1790, mię Apryla, dnia 28.

Az jerey Іоань Dobrzanski, paroch futoransky chramu Swiataho W. M. Chrystowa Heorhia, okrestych i myrom S:m pomazach m. Ałexandru od rodyteley zakano winczannyh Dmytra hruszczęka Zeny iecho Matrony K. B. Gawryił honczar i motra Hruszczęczycha (ЦСМГ, 99).

Денис Лисейчиков вважає трансліт специфічною формою використання латинської графіки для передавання руського тексту і розглядає її як перехідну до польськомовного діловодства [Лісейчикаў 2016, с. 132–133]. Звертаємо увагу, що у Вінниці із цим пов'язаний поодинокий епізод, який можна пояснити, гадаємо, культурними преференціями певного священника — Івана Добржанського. Для порівняння подамо відомості самого Д. Лисейчикова, що стосуються теренів Великого князівства Литовського. Традиції писемної «русчизни», як пише дослідник, до кінця XVIII ст. збереглися на території Брагинського деканату Київсько-Віленської єпархії, на території Пінсько-Туровської єпархії, особливо ж у східній її частині, Мозирському повіті, а також на півдні Новогрудського і Речицького повітів. На решті теренів ВКЛ традиція письмової «русчизни» в діловодстві унійних парафій, зокрема у веденні метричних книг майже згасла вже до середини XVIII ст. і рудиментарно залишалася лише на титульних аркушах метричних книг, і то окремих церков. Загалом метричні книги вели польською мовою. Такий феномен згаданий дослідник пояснює близькістю цих території до значного культурного центру, своєрідного осередку «русчизни» — Києва, стосунки з яким підтримували вздовж транспортних артерій — Прип'яті і Дніпра [Лісейчикаў 2016, с. 136–137]. Д. Лисейчиков при цьому оминає етнокультурний аспект, а саме те, що Брагинський деканат, розташований у південній частині сучасної Го-

мельщини, та Пінсько-Туровська єпархія є українським етнокультурним простором. Вочевидь, саме цим і варто насамперед пояснювати живучість руської мови в питоному для неї середовищі.

У метриці старохуторянської церкви Св. Георгія останній запис польсько-латинським транслітом зроблено 22 березня 1794 р. (ЦСМГ, 108 зв.), після цього той-таки священник робить записи хрещень церковно-руською мовою. На арк. 108 зв. останній запис зроблено ще латиницею, а дату наступного хрещення того ж дня, 22 березня (1794, *мця марта дня 22*), записано руською книжною мовою:

Азь ієреї Іѡанъ Добранскій презвитерь церкви Футѣровъ Вѣнницких і т. д.
(ЦСМГ, 109).

Це опосередковано вказує, що саме в березні 1794 р. й відбулося переведення на *благочестіє*. Тепер записи в метриках ведуть синодальною російською мовою. Це пов'язано з тим, що всі вінницькі парафії були переведені з унії на російське синодальне православ'я.

Але й у мові цих записів в окремих елементах, як похибки та обмовки, бачимо сліди розмовної руської мови (*церквы*). Проте мова метричних книг Поділля доби Російської синодально-православної Церкви — тема іншого дослідження.

Отже, записи в метричних книгах парафій міста Вінниці XVIII ст., які за властивим їм призначенням є, на перший погляд, скромними, невеликого обсягу, у певному сенсі утилітарними документами суто ситуативного характеру, містять значний інформаційний потенціал щодо аналізу мовно-культурної та соціокультурної ситуації в краї і, що особливо важливо, зберігають різнопланові факти, які стосуються живої мови Брацлавщини того часу.

ДЖЕРЕЛА

ЦППБ — Церква Покрови Пресвятої Богородиці м. Вінниці. Метричні книги. 1748–1795.

ЦСБКД — Церква святих безсрібників Кузьми і Дем'яна м. Вінниці. Метричні книги. 1745–1806.

ЦСМГ — Церква Святого Мученика Георгія Вінницьких Старих Хуторів. Метричні книги. 1753–1795. ЦДТАК, ф. 224, оп. 2, спр. 165.

LEGEND

ЦППБ — *Church of the Intercession of the Holy Mother of God in Vinnytsia. Metric books. 1748–1795 (in Old Ukrainian).*

ЦСБКД — *Church of Saints Kuzma and Demyan of the Silverless in Vinnytsia. Metric books. 1745–1806 (in Old Ukrainian).*

ЦСМГ — *Church of the Holy Martyr George of Vinnytsia Old Farms. Metric books. 1753–1795. CDТАК, f. 224, Op. 2, spr. 165 (in Old Ukrainian).*

ЛІТЕРАТУРА

1. Лісейчикау Д. «Азь, Іерей...»: «руская» мова метричных кніг уніяцкіх цэркваў Вялікага Княства Літоўскага у XVII–XVIII стагоддзях // Київська Академія. Київ: Дух і Літера, 2016. Вип. 13. С. 109–172.
2. Сковчиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. ССVIII + 512 с.
3. Сковчиляс І. Запровадження метричних книг у Київській митрополії (середина XVII – XVIII ст.) // Генеалогічні записки. Львів, 2009. Вип. 7 (нової серії 1). С. 26–57.

REFERENCES

1. Liseychikau, D. (2016). “Az, Ierey...”: the Ruthenian language of the metrical books of the Union churches of the Grand Duchy of Lithuania in the XVII–XVIII centuries. *Kyiv Academy*, 13, 109–172 (in Belarusian).
2. Skochylas, I. (2004). *General visitations of the Kyiv Union Metropolis of the XVII–XVIII centuries: Lviv-Halytskyi-Kamyanets Eparchy*. Vol. 2: Protocols of general visitations. Lviv: Publishing House of the Ukrainian Catholic University (in Ukrainian).
3. Skochylas, I. (2009). The introduction of metric books in the Kyiv Metropolitanate (mid-17th-18th centuries). *Genealogical notes*, 7, 26–57 (in Ukrainian).

Arsen Zinchenko, Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Researcher of Municipal enterprise «Center for Vinnytsia history» (Vinnytsia, Ukraine)

METRIC BOOKS OF THE XVIII CENTURY AS INDICATORS OF LANGUAGE AND SOCIO-CULTURAL BOUNDARIES

The article analyzes the linguistic material of entries in the metrical books of the Ruthenian parishes of the city of Vinnytsia in the middle of the second half of the 18th century, in particular, the layers of the living language of the Bratslav region, signs of the linguistic business culture of that time and the socio-cultural, primarily linguistic, Ruthenian-Polish borderland.

Keywords: metrical books, Bratslavshchyna, visitations, dating, Old Ukrainian language.

УДК 811.161.2:81-112.2

Коца Р.О.

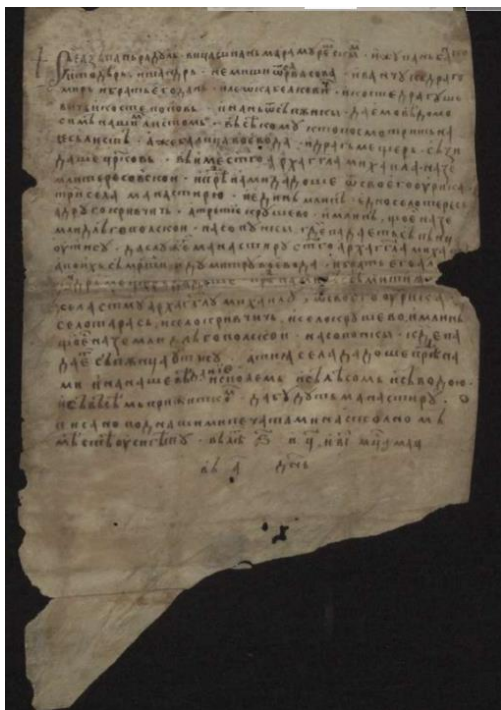
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України

ПРО ДЕЯКІ ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ГРАМОТИ 1404 РОКУ

У статті проаналізовано три лексеми (**оурик**, **азь**, **вѣдомо**), зафіксовані в закарпатській грамоті 1404 року. Встановлено їхню семантику, визначено стилістико-синтаксичні функції та особливості використання в згаданому документі порівняно з грамотами з інших українських територій та сусідніх із Закарпаттям канцелярій.

Ключові слова: лексика, семантика, староукраїнська мова, закарпатська грамота 1404 року.

У Національному архіві Угорщини¹ зберігається унікальна пам'ятка староукраїнської ділової мови — підтвердна грамота синів воєводи Балка про пере-

дачу земель у власність Грушівському монастирю від 1 травня 1404 року. Це єдиний офіційний юридичний документ з території Закарпаття XIV–XV ст., написаний староукраїнською мовою, що становить неабияку цінність для дослідників української мови та істориків середньовічної Мараморощини.

Грамоту виявив російський учений О.Л. Петров в архіві Народного музею (Nemzeti Muzeum) у Будапешті в 20-х роках XX ст. і вперше надрукував разом із фотокопією в Празі 1926 р. в «Filologickém sborníku České Akademie věd a umění» (VIII. С. 179–184, 234–239). Наступного року в Ужгороді дослідник опублікував окреме дослідження «Древнѣйшая

церковнославянская грамота 1404 г. о карпаторусской территории» [Петровъ 1927].

Публікація О.Л. Петрова викликала досить великий резонанс у науковій спільноті. У 1926 р. опубліковано відповідь Румунської академії наук, автором

¹ Q 10 / 1924 60 DIPLOMATIKAI LEVÉLTÁR (Q szekció) • Gyűjteményekből (P és R szekcióból és állagatlan fondok) • Magyar nemzeti múzeumi törzsanyag (Q 10). DL 42811.

якої був проф. Н. Йорга [Iorga 1926]. У ній, зокрема, зазначено, що незнання О.Л. Петровим мови викликало деякі неточності в трактуванні певних явищ [Tichý 1938, с. 1]. Згодом з'являються невеликі лінгвістичні розвідки, серед яких праці Г.Ю. Геровського [Геровський 1940], І.А. Панькевича [Панькевич 1925], Ф. Тихого [Tichý 1938], К.Й. Галаса [Галас 1944] та ін. У 1955 р. в Наукових записках Ужгородського державного університету було надруковано велике детальне історико-лінгвістичне дослідження М.С. Антошина «Закарпатская грамота 1404 года» [Антошин 1955]. У 60-х роках ХХ ст. В.Л. Микитась відносить грамоту до пам'яток давньої літератури Закарпаття [Микитась 1966; Микитась 1968], а в 70-х рр. вона увійшла до списку джерел двотомного «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» (Київ: Наукова думка, 1977–1978). Грамоту було розписано, а її лексичний матеріал достатньо представлений у Словнику.

У запропонованій статті проаналізуємо деякі слова, цікаві з погляду походження та використання саме в закарпатській грамоті.

ОУРИК. У грамоті назване слово вжито двічі:

- и прѣ(д) нами дадоше ѿ своего **оурика**. три села манастирю;
- а по ихъ сѣмрти и дѣмитрѣ воєвода. и братъ его ал[сѣз]а(н)дрѣ меѣрь дадоше. прѣ(д) нами [вѣ]сѣми тѣа села сѣмѣ архѣггѣлѣ, ѿ своего **оурика**.

Зафіксоване це слово й у ССУМ (II, с. 482): **оурикъ, оурикъ, оурик, оурыкъ, оурыкъ** '1. Спадкове феодальне володіння, спадкова земельна власність. 2. Княжий привілей на спадкове землеволодіння. 3. Власність'. Укладачі словника подають також походження слова — молд. *урик*, угор. *örök* 'спадщина'. Справді, найпоширенішою названа лексема була в молдавських грамотах: *то есть оурикъ со оусѣмъ доходомъ стѣи еп(с)кпиу нашоу оу вѣкы вѣчныа* (1403 ДГАА), *и дали есми мито младавицкоє. монастириви блговѣщенію прѣч(с)тои бѣи што на молдовици. оурикъ со оусимъ доходомъ на вѣчныа непорушено* (1411 Русанівський, с. 74), *оурикъ съ вѣсѣмъ доходомъ* (1422 Русанівський, с. 76) та ін. Говорити про молдавське запозичення в цих документах — закономірно, однак зовсім мало ймовірно щодо закарпатської грамоти.

Дослідники О.Л. Петров, Ф. Тихий, М.С. Антошин уважали слово **оурикъ**, вжите в закарпатській грамоті 1404 р., гунгаризмом (< уг. *örök*), що було зазначено й у ССУМ. Однак пам'ятки Закарпаття наступних століть фіксують аналізоване слово винятково з початковим **о**: **орек** (уг. *örök*) 'земля, величиною в 24–35 хольдів (1 хольд = 0,57 га)' [Дэже 1996, с. 236], та похідні від нього: **на орек** 'навіки, у якості спадкового майна', **оручный, оручний, оречный** 'вічний'. Це явище відбиває закономірний перехід угорського **ö** в **е**, що на початку слова в українській мові перейшло в **о**. Натомість у румунській мові початкове угорське **ö**, як і **ü**, майже завжди передають як **u**, а в середині слова — **â** чи **i**. Це дало підстави Е.Д. Балецькому стверджувати, що іменник **оурикъ** є румунізмом, а не гунгаризмом. Дослідник уточнював: «не викликає сумніву, що оурикъ постав із

угорського *örök*, але в грамоту потрапив із румунської мови, а не безпосередньо з угорської» [Балецький 1943]: угор. *örök* → рум. *uric* → ст.-укр. *оурикъ*. Для підтвердження своєї думки він наводив приклад із румунської грамоти 1692 р.: *si uric de la Stefan* [Там само]. Таке твердження дослідника видається нам вельми ймовірним і пояснює поширення однакової форми на території Мараморошу і Молдови та відмінної від форми, поширеної на іншій території Закарпаття.

Е.Д. Балецький, говорячи про румунізовану форму угорського слова, намагався довести, що переписувачем закарпатської грамоти був румун, а саме явище не є рисою марамороських діалектів, як це стверджували на той час Ф. Тихий та О.Л. Петров. Однак у Нягівських повчаннях XVI ст., написаних у Марамороші, фіксуємо форму *урюкъ* ‘спадок’: *урюкъ не гнилый, и нескверный, и несказанный, чомъ спрятанъ на небесѣхъ* (НП, с. 24 а) та похідне від нього — *урюкашь / урукашь* ‘спадкоємець’. Як зазначав дослідник пам’ятки Л. Деже, «серйозним досягненням автора Нягівської постили є те, що йому вдалося зробити мову народу мовою своїх творів» [Деже 1985, с. 435]. У діловій документації XVII–XVIII ст. з території Закарпаття фіксуємо подібні форми: *уречный* ‘вічний’ (Деже, с. 240; с. Медвежий Хустського р-ну Закарпатської обл.), *урочитый / уречитый* ‘вічний’ (Деже, с. 240; с. Ізки, с. Тюшка Хустського р-ну Закарпатської обл.), *урочный* ‘навіки закріпачений’ (Деже, с. 240; с. Черна Берегівського р-ну Закарпатської обл.), *урушный* ‘навіки закріпачений’ (Деже, с. 240; с. Нижня Апша Тячівського р-ну Закарпатської обл.).

Отже, слово *оурикъ*, зафіксоване в закарпатській грамоті 1404 р., є гунгаризмом, використаним у формі, оформленій під впливом румунської мови, і відбиває особливості марамороських українських діалектів.

АЗЪ (займенник 1 особи однини — ‘я’). Текст грамоти починається формулою *се азъ*: *Се азъ панъ радѣль. вицашпанъ марамѣре(ш)скы(м)*.

У ССУМ (I, с. 67) вміщено статтю *азъ, азъ, аз* ‘я’, з поміткою цсл. *азъ*. Прикладів безпосередньо із закарпатської грамоти в словниковій статті немає. Однак, зважаючи на те, що укладачі тому зафіксували 50 випадків використання цього займенника в українських пам’ятках XIV–XV ст., така відсутність зрозуміла.

Закарпатський писар використав традиційну формулу початку грамот *се азъ (язъ, я)*, яка сформувалася ще за часів Київської Русі, а в XIV–XV ст. була поширеною на різних територіях України та Росії, а також сусідньої Волощини.

Форма займенника *азъ* у закарпатській грамоті 1404 р., на думку А. Золтана, є, безсумнівно, церковнослов’янською [Золтан 1987, с. 19]. Трапляється вона і в інших староукраїнських грамотах, але не є поширеною. Зокрема: *А се азъ, вл[а]д[ы]ка Иванъ из Луцка* (1398 Пешак, с. 135), *се азъ рабъ бжѣи кнзъ ан(д)ре(и) владимирови(ч) приѣз(д)илъ есмь въ кїєвъ* (1446 Розов, с. 154) та ін. У

молдавських грамотах **азъ** відзначене винятково в канцелярських формулах та трафаретних частинах грамот [Бернштейн 1948, с. 321]: *Въ имѣ ѿца и сѣа стѣго дѣа. тр(о)ица стѣа и єдиносѣицаа. и нераздѣлимаа. се азъ ра(б) вл(д)кы моего ісѣ хѣ. Іѣ Стефа(н) воєвода бж҃ією м(л)стію. з(с)п(д)рѣ земли. мо(л)давскои* (1488 Русанівський, с. 127). Натомість у волоських грамотах **аз** (**азъ**, **азь**) є звичайним вираженням займенника 1 особи однини, запозиченого із середньоболгарської мови XIV ст. [Бернштейн 1948, с. 322]: *Азь въ Христа Бога благовѣрный ... Іѣ Мирча* (1399 Вл.-болг., с. 18), *Азь Іѣ Мирча...* (1406 Вл.-болг., с. 22). Окрім цього, під впливом новоболгарської мови тут трапляються форми **азе** та **ази**, що були фонетичними варіантами живих середньоболгарських говорів [Там само, с. 322]. Принагідно зазначимо, що в сербських грамотах I пол. XV ст. зафіксовано тільки **я** [Там само, с. 325]. Отже, на використання саме такої форми займенника могла впливати і сусідня із Закарпаттям волоська канцелярія.

До речі, у дарчій грамоті Стефана Винца 1401 р., що збереглася в Королевському Євангелії, також фіксуємо форму **азъ**: *Азь рабъ бж҃іи ... стефанъ по прозвищу(ж) винць* (1401 дарча С. Винца).

Форма займенника 1 особи однини **азъ** характерна і для канонічних текстів. Зокрема, у Нягівських повчаннях читаємо: *Святѣи будете, яко и азъ самъ святъ есмъ* (НП, с. 196 а). Якщо припустити, що переписувачем грамоти був монах Грушівського монастиря, то цілком логічно, що в грамоті він використав формулу, яку не раз застосовував під час переписування релігійних текстів.

ВѢДОМО. У закарпатській грамоті 1404 р. це слово вжито в сполученні з дієсловом **даємо** — *даємо вѣдомо симъ наши(м) листомъ*, тобто в традиційній структурній частині грамот — promulgatio.

У ССУМ зафіксовано словосполучення **вѣдомо давати**, **давати вѣдомо** (ССУМ I, с. 227) у значенні 'повідомляти, доводити до відома'. За матеріалами Словника, в українських пам'ятках XIV–XV ст. названа сполука трапляється двічі: у грамоті 1404 р. та в документі 1392–1393 рр., надрукованому в «Російському філологічному віснику»: *вѣдомо даємъ нашѣму бра(т) ажъ есмъ сѣль на столѣ великого црства* (1392–1393 РФВ, с. 170). Поширенішим був варіант **вѣдомо чинити** / **чинити вѣдомо** (4 випадки вживання). Наприклад: *Мл(с)тію Бж҃ею, мы велики князь Витовъ ведомо чиним(ъ)* (1383 Пещак, с. 62).

М.С. Антошин зазначав, що в грамотах Київської та Московської Русі в цьому разі зазвичай використовують зворот **далъ есмъ** / **дали есмы**, натомість у молдавських грамотах найчастіше зафіксовано вислів **чиним знаменито** [Антошин 1955, с. 22]. На підставі цього дослідник припустив, що вислів **даємо вѣдомо** в закарпатській грамоті був витвором самого писаря: «ця формула виникла під впливом живих говорів Закарпаття і церковнослов'янських книг: у говорах до цих пір зберігається вислів *даємо на знання, даємо на ведомость*,

можливо, і в XIV ст. так говорили, тільки переписувач замінив *на знання* більш літературним, на його думку, *вѣдомо*» [Там само, с. 22].

Однак словосполучення *дати / чинити вѣдомо* (СДРЯ II, с. 289) було відоме ще давньоукраїнській мові. У XIV ст., крім українських, воно відзначене ще, зокрема, у смоленських грамотах: *мы Юрьи Свѣтѣслава(ч) кнѣзь великии смоленскии даемъ ведомо* (1386 Пешак, с. 70).

Українські пам'ятки досліджуваного періоду фіксують також використання дієслова *даємо* з однокореневими до *вѣдомо* словами. Наприклад: *мы великии кнѣзь Витовтъ даемъ вѣданье всѣмъ* (1399 Пешак, с. 141), *мл̄(с)тью бж̄ью мы кнѣзь велики витовтъ чинимъ знаменито и даемъ вѣдати симъ нашимъ листомъ* (1407 Русанівський, с. 35). Отже, формула *вѣдомо дати / дати вѣдомо*, хоч і не була поширеною, однак писарі її використовували. Це підтверджують і документи наступних століть із різних територій України: *и онъ ѿ той хоробе своєї тобѣ даючи вѣдомо, комисаром своимъ знат дали* (Дубно; 1559 AS VII, с. 43).

На Закарпатті слово *вѣдомо* функціонує й далі, сполучаючись із різними словами в початкових формулах: *вѣдомо чинимъ духовному стану* (грамота 1689 р. // Деже, с. 24), *вѣдомо чиню, комъ ѿ то(м) вѣдатий належитъ* (грамота 1730 р. // Удвари, с. 111), *вѣдомо ест комъ належи(т)* (грамота 1720 р. // Удвари, с. 106) та ін.

Дієслово *даємо* найчастіше сполучається зі словами *знати* чи *вѣдати*: *Даємо знаті комуждо кому належі(т)* (грамота 1711 р. // Удвари, с. 104), *даємо вѣдати симъ нашіймъ писаніе(м)* (грамота 1711 р. // Удвари, с. 103), *даємо знати комъ належи(т)* (грамота 1740 р. // Удвари, с. 115).

Отже, переписувач закарпатської грамоти використав не власно вигадану формулу, а вислів, що відзначений, хоч і не дуже поширений, у староукраїнській документації.

Як бачимо, за кожним словом, внесеним до реєстру історичних словників, приховується ціла історія, дискусія, важлива для характеристики мови того чи того періоду. А дослідження лексики давніх пам'яток дає змогу не тільки точніше схарактеризувати мовну систему певного періоду, а й визначити культурні та суспільно-історичні умови, у яких розвивався народ та його мова.

ДЖЕРЕЛА

Вл.-болг. — Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты, собранные и объясненные Юрием Венелиным. Санкт-Петербург, 1840. 359 с.

Дарча С. Винца — Микитась В.Л., Чучка П.П. Дві закарпатські оригінальні пам'ятки початку XV ст. *Мовознавство*. 1968. № 1. С. 62–68.

ДГАА — Дарча грамота воєводи Олександра молдавській єпископії на села Аверовці і Грецькоє, 1403 р. Краків, Бібліотека АН, спр. № 25.

Деже — Дэже Л. Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках: Словарь, анализ, тексты / ред. И. Удвари. Nyiregahaza, 1996. 336 с.

НП — Дэже Л. Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ). Дебрецен, 1985. 525 с.

Пешак — Грамоти XIV ст. / упоряд., вст. ст., комент., слов.-покажч. М.М. Пешак; відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1974. 256 с.

Розов — Розов В. Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. Київ: УАН, 1928. 75 с., IX.

Русанівський — Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вст. ст. і комент. В.М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1965. 164 с.

РФВ — Русский филологический вестник. Т. LXXV. Москва, 1916. С. 169–171.

СДРЯ — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): в 10 т. / гл. ред. Р.И. Аванесов. Т. 2. Москва: Русский язык, 1989.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / уклад.: Д.Г. Гринчишин, У.Я. Єдлінська, В.Л. Карпова [та ін.]; редкол.: Л.Л. Гумецька (голова) [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1977–1978. Т. 1–2.

Удвари — Удвари И. Собрание источников для изучения русинской письменности. II. Епископы Гавриил Блажовский, Мануил Ольшавский, Иоанн Брадач и их время. Ниредьхаза, 2005. 227 с.

AS — Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1887–1910. Т. 1–7.

LEGEND

Вл.-болг. — Venelin, Yu. (Ed.). (1840). *Vlacho-Bulgarian or Daco-Slavic charters collected and explained by Yuri Venelin*. Sankt-Peterburg (in Russian).

Дарча С. Винца — Mykytas, V., Chuchka, P. (1968). Two Transcarpathian original monuments of the beginning of the 15th century. *Movoznavstvo*, 1, 62–68 (in Ukrainian).

ДГАА — Voivode Oleksandr's deed of gift to the Moldavian bishopric for the villages of Averovtsi and Gretskeye. (1403). Krakiv (in Old Ukrainian).

Деже — Dezhe, L. (1996). *Rusyn business writing in the 17–18th centuries: Dictionary, analysis, texts*. Nyiregahaza (in Russian).

НП — Dezhe, L. (1985). *Ukrainian lexicon of the middle of the 16th century: Nyagov's teachings (dictionary and analysis)*. Debrecen (in Russian).

Пешак — Peshchak, M. (Ed.). (1974). *Charters of the 14th century*. Kyiv (in Ukrainian).

Розов — Rozov, V. (1928). *Ukrainian charters*. Vol. 1: 14th and the first part of the 15th centuries. Kyiv (in Ukrainian).

Русанівський — Rusanivskyi, V. (Ed.). (1965). *Ukrainian charters of the 15th century*. Kyiv (in Ukrainian).

РФВ — *Russian philological journal*. Vol. LXXV. Moskva (in Russian).

СДРЯ — Avanesov, R. (Ed.). (1989). *Dictionary of the Old Russian language* (Vols. 1–10). Vol. 2. Moskva (in Russian).

ССУМ — Humetska, L. (Ed.). (1977–1978). *Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14–15th centuries* (Vols. 1–2). Kyiv (in Ukrainian).

Удвари — Udvari, I. (2005). *Collection of sources for the study of Rusyn writing. II. Bishops Gabriel Blazhovsky, Manuel Olshavsky, John Bradach and their time.* Niredyhaza (in Russian).

AS — *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* (Vols. 1–2). (1887–1910). Lviv (in Polish).

ЛІТЕРАТУРА

1. Антошин Н.С. Закарпатская грамота 1404 г. // Научные записки Ужгородского ун-та. Ужгород, 1955. Т. 13. С. 3–62.
2. Балецкий Е. Про походження слова оурикъ (urék) въ донаційной грамотѣ грушовского монастыря зъ 1404-го року [Изъ житя словъ] // Литературна недѣля. 1943. С. 119–120.
3. Бернштейн С. Б. Разыскания в области болгарской исторической диалектологии. Т. 1. Язык валашских грамот XIV–XV веков / отв. ред. Н.С. Державин. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. 370 с.
4. Галас К. «У Сиготѣ» або «у сиготѣ»? // Литературна недѣля. 1944. С. 106.
5. Геровский Г. О языке грамоты 1404 года Грушевскому монастырю на Карпатской Руси // *Slavia*. XVII. 3. 1940. С. 354–373.
6. Дэже Л. Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках: Словарь, анализ, тексты / ред. И. Удвари. Nyiregahaza, 1996. 336 с.
7. Дэже Л. Украинская лексика середины XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ). Дебрецен, 1985. 525 с.
8. Золтан А. Се азъ... К вопросу о происхождении начальной формулы древнерусских грамот // *Russian Linguistics*. 1987. Vol. 11. № 2/3, pp. 179–186.
9. Микитась В. Літературний процес на Закарпатті доби феодалізму. Ужгород, 1966. 80 с.
10. Микитась В.Л. Давня література Закарпаття: Нариси літератури Закарпаття доби феодалізму. Львів: вид-во Львівського ун-ту, 1968. 255 с.
11. Панькевич И. Найдавніша грамота підкарпаторуська // Подкарпатська Русь. Річн. II. Ужгород, 1925. Ч. 7. С. 114–115.
12. Петровъ А. Древнѣйшая церковнославянская грамота 1404 г. о карпаторусской території: Къ основанію Грушевскаго монастыря св. архангела Михаила въ Мараморошѣ (съ фотографическимъ снимкомъ). Ужгородъ: Школьная помощь, 1927. 17 с.
13. Iorga N. O mărturie din 1404: A celor mai vechi “moldoveni”. București: Cultura nationala, 1926. 4 p.
14. Tichý F. Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi. Praha, 1938.

REFERENCES

1. Antoshin, N.S. (1955). Transcarpathian charter of 1404. *Nauchnye zapiski Uzhgorodskogo un-ta*, 13, 3–62 (in Russian).
2. Baletskyi, E. (1943). About the origin of the word *оурикъ* (*urék*) in the donation charter of the Hrushiv monastery from the year 1404 [From the life of the words]. *Literaturna nedilia*, 119–120 (in Ukrainian).
3. Bernshtein, S.B. (1948). *Researches in the field of Bulgarian historical dialectology*. V. 1. The language of the Wallachian charters of the XIV–XV centuries. Moskva, Leningrad (in Russian).
4. Halas, K. (1944). «U Syhotѣ» abo «u syhotѣ». *Literaturna nedilia*, 106 (in Ukrainian).
5. Gerovskij, G. (1940). About the language of the charter of 1404 to the Grushevsky monastery in Carpathian Rus. *Slavia*. XVII. 3. 1940. P. 354–373 (in Russian).

6. Dezhe, L. (1996). *Rusyn business writing in the 17–18th centuries: Dictionary, analysis, texts*. Nyiregahaza (in Russian).
7. Dezhe, L. (1985). *Ukrainian lexicon of the middle of the 16th century: Nyagov's teachings (dictionary and analysis)*. Debrecen (in Russian).
8. Zoltan, A. (1987). Се азъ ... On the Problem of the Origin of the Introductory Formula in Old Russian Deeds. *Russian Linguistics*. Vol. 11. № 2/3, pp. 179–186 (in Russian).
9. Mykytas, V. (1966). *Literary process in Transcarpathia during the period of feudalism*. Uzhhorod (in Ukrainian).
10. Mykytas, V. (1968). *Ancient literature of Transcarpathia: Essays on the literature of Transcarpathia during the period of feudalism*. Lviv (in Ukrainian).
11. Pankevych, I. (1925). Naidavniisha hramota pôdkarpatoruska. *Podkarpatska Rus*. Rôchn. II. Ch. 7. P. 114–115. Uzhhorod (in Carpatho-Rusyn).
12. Petrov, A. (1927). *The oldest Church Slavonic charter of 1404 on the Carpathian territory: To the foundation of the Hrushev monastery of St. Archangel Michael in Maramorosh (with a photograph)*. Uzhhorod (in Russian).
13. Iorga, N. (1926). *A testimony from 1404: Of the oldest "Moldovans"*. București: Cultura nationala (in Romanian).
14. Tichý, F. (1938). *The development of the contemporary literary language in Subcarpathian Rus*. Praha (in Czech).

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

ABOUT SOME LEXICAL FEATURES OF THE TRANSCARPATHIAN CHARTER OF 1404

The charter of Voivode Balk's sons about the transfer of the land to the Hrushiv Monastery from May 1, 1404 is a unique monument of the old Ukrainian business language from Transcarpathia, which is stored in the National Archives of Hungary. Many scientists, including A. Petrov, N. Iorga, G. Herovskiy, I. Pankevych, F. Tykhyi, K. Halas, M. Antoshyn and others, studied this document.

The article analyzes three lexemes (**оурик, азъ, вѣдомо**), recorded in the Transcarpathian charter of 1404. Their semantics are established, stylistic and syntactic functions and peculiarities of use in the mentioned document in comparison with documents from other Ukrainian territories and neighboring offices with Transcarpathia are determined.

The word **оурик** 'heritage' is Hungarianism (Hungarian *örök*). It is used in a form designed under the influence of the Romanian language and reflects the peculiarities of the Maramures Ukrainian dialects.

The form of the pronoun 1 person singular **азъ** is used in the typical initial formula of ancient Ukrainian and old Ukrainian charters *се азъ*. Wallachian offices and canonical texts also influenced its use.

The scribe of the Transcarpathian charter used the expression **даємо вѣдомо**. It was characteristic, though not very common, in the old Ukrainian documentation.

The study of the vocabulary of ancient monuments makes it possible not only to more accurately describe the language system of a particular period, but also to determine the cultural and socio-historical conditions in which the people and their language developed.

Keywords: lexis, semantics, old Ukrainian language, Transcarpathian charter of 1404.

УДК 002-028.25(477.82-25)(091)

Павленко Л.П.

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри історії та культури української мови
Волинського національного університету
імені Лесі Українки.

НАЙДАВНІШИЙ ЛУЦЬКИЙ СТАРОДРУК: СПЕЦИФІКА МОВИ І ЖАНРУ

У статті окреслено шляхи зародження українського книгодрукування і на цьому тлі появи найдавнішої друкованої пам'ятки писемності Волині — «**Ляменту по святовливе зошлом велебном господи́ну отцу́ Йо́анни Васи́левичу́ презвита́ри**» 1628 року. З'ясовано історичні передумови виникнення першодруку. Схарактеризовано специфіку жанру «Ляменту...», його зв'язок із традиціями української літератури, зокрема з фольклором, плачами-тренами. Закцентовано на особливостях лексики й фразеології пам'ятки, спостережено наявність в аналізованому тексті традиційних мовних елементів, особливу увагу звернуто на народнорозмовні форми, що відповідало тенденціям формування літературної мови на народній основі.

Ключові слова: духовна культура, пам'ятки української мови, традиції книгодрукування, жалобні вірші, староукраїнська лексика й фразеологія.

Вступ. Значення писемності для розвитку цивілізації важко переоцінити. Засвоюючи закони буття, пізнаючи досягнення в різних сферах діяльності, люди активно використовують досвід попередніх поколінь. Без цього прогрес був би абсолютно неможливий. Разом із розвитком мислительно-мовленнєвої діяльності людина задумувалася над тим, як передавати в просторі і часі навички й інформацію, як закріплювати їх, пізнаючи світ і накопичуючи знання про нього.

Писемність як засіб передавання інформації стала значним цивілізаційним поштовхом, що особливо посилювався з винаходом книгодрукування. Поява в суспільно-культурному житті світу друкарства викликала буквально культурний вибух чи не в усіх сферах життя. Академік В.І. Вернадський уважав, що «ми можемо і повинні починати історію нашого наукового світогляду з відкриття книгодрукування» [Немировский 1991, с. 20]. І справді, усне слово, записане й розмножене друкуванням у сотні, тисячі разів стало потужним знаряддям освіти, засобом поширення знань.

Елементи книгодрукування історики фіксують ще в XI ст. в Китаї, а вже в XIII ст. корейці набирали тексти з примітивних металевих шрифтів. І тільки німецький винахідник Йоганн Гуттенберг у XV ст. технічно зреалізував ідеї, які вже стояли перед людством. Ще за його життя книгодрукування поширилося в

Європі, починаючи з Італії, Франції, Бельгії, Угорщини. Друга половина XV ст. — час, коли з'являються книги, писані слов'янською азбукою.

Українське книгодрукування. Першими українськими друкованими книгами вважають Октоїх, Часословець, Тріодь пісню і Тріодь цвітну, які видрукував у 1401 році Швайпольт (Святополк) Фіоль у Кракові. Вони стали й одночасно першими кириличними виданнями у світі. Після Швайпольта Фіоля в Україні поширюються книги з білоруських друкарень, які були або мандрівними, або короткочасного функціонування. Їх поява пов'язана з визначним просвітителем Франциском-Георгієм Скориною, який у 1516 році заснував у Празі друкарню, де видав книжки для потреб освіти. Зокрема, 1517 року видано Псалтир, Біблію руську для навчання в школах і колегіях. Ці книги поширювались і на білоруських, і на українських землях і в друкованих, і в рукописних варіантах [Франциск Скорина 1990].

Після Праги Скорина перевіз свою друкарню у Вільно, де видрукував дві книжки: «Апостола» і «Малу Подорожню книжицю». Праця Скорини мала не тільки велике поширення, а й, як зауважує І.І. Огієнко, активне наслідування [Огієнко 1994, с. 49]. Скорина підготував ґрунт для друкарства в Москві, Львові, Острозі та інших містах. Друкарні діяли в Несвіжі, Заблудові, Єв'ю, Могилеві на Дніпрі. Історія українського друкарства пов'язана із життям Івана Федорова, який заклав основи друкарства в Москві, а потім переїхав у Заблудів, тоді у Львів, а потім — в Острог. Діяльність Івана Федорова досить потужно представлена в науковій літературі [див. Ісаєвич 1983].

За іншими відомостями, історію українського друкарства можна починати з діяльності львівської друкарні міщанина Степана Дропана в XV ст. Час створення цієї друкарні — 1460 рік. У 1483 році ректор Болонського університету Юрій Дрогобич (Котермак) — видатний український просвітитель, учитель Миколая Коперника — надрукував латиномовний календар «Прогностикон». Можливо, він побачив світ у друкарні Степана Дропана.

У Луцьку в 1617 році було засноване при Хрестовоздвиженській церкві православне братство. Місто стає «одним із найпомітніших культурних осередків не лише в західному регіоні, а й в усій тогочасній Україні» [Семенюк 2014, с. 185]. Друкарню братства було закладено трохи пізніше, і заснували її друкарі мандрівної друкарні ієромонах Павло Домжив-Люткович Телиця та ієродиякон Сильвестр, які до того перебували в Четвертні. У Луцьку друкарі за підтримки Хрестовоздвиженського братства відновили свою стару друкарню. Першою книжкою, яку видрукували в друкарні братства, став **«Лямент по святовбливе зошлом велебном господи́ну отцу́ Іоанни Васи́левичу́ презвитери»**, який і є об'єктом нашого аналізу. Цього ж року в Луцькій друкарні було надруковано ще одну книжку — **«Єпикидіон албо вирше жаловныя на погребеніє Василисы**

Яцковны». Автор книжки Степан Полумеркович. Твір до нашого часу не зберігся.

З Луцька друкарі перебралися в Чорненський монастир, пізніше ієродиякон Сильвестр свою друкарню в духівниці відписав Луцькому братству, яке надрукувало лише одну книжку: **«Апостоли и Євангелія через вси недѣли и праздники избранным ст: на весь год»**, що вийшла 1640 року.

Трохи пізніше в Луцьку друкарню створив домініканський кляштор і отримав дозвіл на друк книжок різними мовами. Було видано кілька десятків книг, переважно шкільних підручників.

Павло Домжив-Люткович Телиця та ієродиякон Сильвестр прибули в Чорненський монастир на запрошення магната Адама Урсул-Рудецького, який запросив друкаря о. Павла бути ігуменом цього монастиря. Так Павло Домжив-Люткович Телиця поєднав обов'язки духовні з ремеслом друкаря. Праця була дуже продуктивною: друкарі випустили кілька поважних духовних книжок.

Луцький першодрук: жанрова й мовна специфіка. **«Лямент по святоблिवѣ зошлом велѣвном господинѣ отцѣ Іоанни Василевичѣ презвитери»** — перша друкована кирилична книжка, яка побачила світ у 1628 році. Це збірка жалобних віршів, написаних луцькими братчиками з приводу смерті настоятеля братського храму Іоанна Василевича.

Пам'ятки давньої української мови були й досі залишаються важливим об'єктом мовознавчих студій. Кожному періодові історії властиве певне коло історичних джерел, «зміст і форма яких обумовлені характером суспільного ладу, відповідним рівнем матеріальної культури тощо. Для вивчення історичного процесу як єдиного цілого необхідне дослідження різних видів джерел, в яких відбилась вся сукупність явищ суспільного життя, всі його сторони в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості» [Дзира 1971, с. 5].

Оперуючи джерелами історії мови, особливу увагу необхідно звертати на регіональні писемні пам'ятки (рукописні й друковані), вивчення яких дасть змогу створити максимально об'єктивну картину не лише мовної стихії певного періоду функціонування українського слова, а й з'ясувати специфіку культурного середовища певного періоду суспільної історії.

Як уже зазначалося, у низці творів, написаних у жанрі «ляменту», почесне місце займає **«Лямент по святобливо вмерлім Іоаннѣ Василевичѣ»** Давида Андреевича. Це книга, присвячена пам'яті померлого священника Хрестовоздвиженської церкви міста Луцька Іоанна Василевича. Він не був фундатором братства, бо почав служити в церкві після його заснування. Іоанн Василевич перед тим був парохом у Красноставі (тепер Польща), де зазнав гонінь і антиправославних репресій. При Луцькому братстві служив сім років, ретельно сповідував духовні принципи православ'я, наполегливо й мужньо працював,

виявляючи загальнолюдські чесноти й пастирський талант. Вірші написані із сумної нагоди, автори щиро оплакують духовного поводиря й наставника, який залишив по собі світлу пам'ять.

XVII ст. в історії України позначене початками активного політичного й духовного піднесення, що викликало появу нових суспільних і культурних явищ. Українська література цього часу — явище надзвичайно складне й багатогранне, передусім із погляду специфіки тематичного й жанрового діапазону. Наприкінці XVI ст. в нашу літературу прийшла особлива жанрова форма — жалобні, поховальні панегірики, а в XVII ст. великого поширення набувають так звані віршовані «ляменти», «плачі», або «трени», тобто вірші, написані чи з приводу певної трагічної події, чи на смерть якоїсь видатної особи. Нерідко в їх основі простежуємо народні голосіння й плачі за померлим [Шевчук 2005, с. 155].

На цей час українська література вже мала виразні традиції використання поетики «ляменту»-плачу. Це, зокрема, такі твори, як «Лямент дому княжат Острозьких...» невідомого автора, «Україна, татарами терзана... із жалісним ляментом просить» Мартина Пашковського, «Тренос, або Плач...» та «Лямент на смерть Леонтія Карповича» Мелетія Смотрицького, «Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича та інші. Пізніше в літературі XVIII ст. цю жанрову форму плачу могли використовувати у творах релігійно-духовного чи соціально-побутового змісту і навіть у трагедії. У сучасній мові — це некрологи, співчуття, надмогильні епітафії.

Художні твори, що належать до жанру «ляментів»-плачів, становлять потужний масив пам'яток XVI–XVIII ст. Їх значення для історії давньої української літератури важко переоцінити. Адже ці твори уможливлюють виявити і простежити зв'язок писемних джерел із давньою фольклорною традицією, згідно з якою померлого оплакували в похоронних голосіннях, а потім прославляли його подвиги в піснях-плачах і думах [Семенюк 2009, с. 37]. Окрім того, аналіз творів цього жанру важливий з історико-культурного погляду: він допомагає з'ясувати найтрагічніші сторінки буття українців, пов'язані зі смертю визначних діячів держави, церкви, із утратою національної еліти через покатоличення і полонізацію, занепад національних вольностей і прав у період Руїни.

Фольклорний жанр, який супроводжує похоронні ритуальні дії, називають голосіннями (чи плачами). Голосіння — «це словесно-поетичні твори, які виконуються над покійником у період між його смертю та похороном (в час смерті, покладення в труну, прощання в хаті, під час виносу з оселі, прощання з селом, останнє прощання перед похованням), виконання яких періодично повторюється в час поминок чи свят вшанування духів померлих» [Лановик 2006, с. 229].

Серед пам'яток цього жанру помітне місце посідає згаданий нами **«Ляментъ по свѣтѣблѣвѣ зошломъ велебномъ господинѣ ѡтцѣ Іоаннѣ Василевичѣ, презвитерѣ. именѣмъ церкви, православїѣ восточнаго, братства Лѣцкого,**

Въздвиженіа Честнаго и Животворящаго Креста Господна, написаный презъ многогрѣшнаго ієродіакона Давыда Андреевича, инока чинѣ святого Великаго Василиа». Пам'ятка зберігається в колекції стародруків Національного музею у Львові. Ця невелика книжечка (17 сторінок розміром ¼ аркуша), надрукована на початку 1628 року в Луцьку, є одним із важливих свідчень тієї духовної ситуації, що розвинулася у зв'язку з утворенням Луцького Хрестовоздвиженського братства [Павленко 2015, с. 144].

Пам'ятка — це колективна збірка віршів, створена духовними особами, вчителями та учнями братської школи, про що свідчить початок назви — **«Ламентъ по свѣтлоу вѣлоу велебномъ господинѣ ѡтцѣ Іоаннѣ Василевичѣ, презвитері. именѣмъ церкви, православіа восточнаго, братства Луцкаго, Въздвиженіа Честнаго и Животворящаго Креста Господна»**. Книжку редагував о. Давид Андреевич, один із авторів кількох віршів. Вірші написані із сумної нагоди — смерті священника Іоанна Василевича. Автори щиро оплакують духовного поводиря й наставника, який залишив по собі світлу пам'ять, **во своихъ овецъ воронилъ статечнѣ, в вѣре Церкви восточной ѡтвержалъ вѣ(з)печнѣ** (Л, с. 26).

Вірші «на погреб» Івана Василевича написали луцькі братчики. Давид Андреевич міг бути ініціатором чи відповідальним за написання жалобних віршів, їхнім упорядником і редактором, але він не став єдиним автором «Ляменту». На підтвердження цього свідчить той факт, що збірка складається з різнопланових за стилем, поетикою та способом віршування творів.

Его грѣховъ кдымъ слѣхалъ, моглѣмъса дивити

Его скрѣсе, чистости сѣмненя, чѣдити.

Непорочный нерей слѣжилъ непорочной

Непорочно и щыре Церкви той восточной (Л, с. 48)

Отець Іоани прибув до міста вже після оформлення братства в період утвердження цього релігійного об'єднання волинських еліт на місцевому ґрунті за умов успішного подолання опору його заходам із боку місцевої офіційної світської та католицької церковної влади. Це дещо нагадувало красноставські гоніння, що чинили отцю недоброзичливці в Красноставі, де невелика українська громада не мала поза своїм середовищем надійної опори. «У Луцьку ж підтримка зібраних у братстві представників впливових волинських православних еліт не лише дозволяла переламати можливі “пакості”, але й створила необхідні передумови для належного розгортання тієї повсякденної роботи, в якій виявилися наполегливість, людський хист і пастирський дар отця Іоанна» [Александрович 2008, с. 7].

Його не випадково призначили настоятелем братського храму. Православне середовище Луцька оцінило те, як у Красноставі він **ієрейско слѣжил зичливѣ, в гоненьи стал нелякливѣ**. Саме тому мужній пастир став опікуном братського

храму. Його єрейське служіння, хоч і не довготривале (сім років), виявилось вдалим і дало відчутні результати, свідченням яких стали жалобні вірші, написані з нагоди його похорону.

Складені після кончини священника щирі, глибоко зворушливі вірші є конкретною ілюстрацією його повсякденного єрейського служіння. Люди, що служили поряд із ним, добре його знали й поцінювали свого наставника та духовного проводиря. Написані з сумної нагоди поетичні твори малюють світлий образ скромного трудівника, переконаного свідомого пастиря, який мав чітку життєву позицію і своїми повсякденними вчинками залишив по собі світлу і вдячну пам'ять кожного, хто міг за життя спостерігати його повсякчас.

Отець Іоанн своїми життєвими чеснотами: відданістю православ'ю, стійкістю віри, статечністю, гуманністю, готовністю боронити паству за приписами християнської моралі і заповідями отців церкви, врешті-решт розумінням священницького обов'язку — у сприятливій атмосфері Луцька за підтримки впливових братчиків посів почесне місце в духовному житті суспільства:

**Розѡмомъ и ѹченьемъ оупаслъ свѣтоблѣве,
Розѡмомъ з себе прикладъ пристойный даючи,
Ўчїнемъ, повожnymi словы керѡючи** (Л, с. 26)

**Вамъ, в честънын, заж былъ не готовъ слѡжити?
Азажъ не старалъсѣ вамъ въ всем ѹгодити, ѹ
Кгдыте его пороги часто навѣжали
И любезными словы любезне витали?
Тѣшилъсѣ и вѣдчнын молвил кѡ вамъ слова,
В рѣчах, Б(о)гѡ любыхъ, была з ним розмова** (Л, с. 28)

Особливо автори віршів, поряд з іншими чеснотами, відзначають щирі турботу покійного про спудеїв братської школи, які походили з незаможних родин, для яких він був і наставником, і духовним отцем. Автор звертається до них і закликає їх віддати останню шану своєму покровителеві:

**Плачте жъ горлѣве, слезы горко выпѣскайте,
Ѡтче, Ѡтче нашъ, гдесъ естъ: зжалити волейте.
Юж не вѡдете столовъ его вкрѡжати.
Ни хлѣба щоденнаго вѣдчне заживати.
Гѣмѡжна вамъ Ѡ него южъ пречъ ѡтѡпила,
Которѣѣ ѡѣфите васъ живила.
Вспомнѣте: якъ многимъ з васъ одѣне даровалъ,
ѹбогихъ, самъ ѹбогїй, любо ѡпатровалъ.
Вспомнѣтъ, якъ часто ваши навѣжалъ порги,
ѹказѡючи до цнотъ повожныхъ дороги.**

**Плачтежъ, горкіи слезы горко выливайте,
Остатнюю послѣгъ Патронъ ѿтдайте** (Л, с. 34)

У збірнику вміщений «Трен нищихъ спѣдеев школы братское Лѣцкое». У ньому далі поглиблюється яскравий образ духовного наставника — опікуна школярів:

**Тысь насъ праве на рѣкахъ своихъ всѣхъ пѣстовалъ,
В нашемъ горкомъ ѹбостве гойне опатровалъ** (Л, с.40)

І далі:

**В хоровахъ тебе єсмо за Патрона мѣли,
Твоимъ дозоромъ жадной скорби нетерпѣли** (Л, с. 41)

Кожен із авторів ділиться власними спогадами про Іоанна Василевича, кожен по-своєму доводить, що його смерть — це початок нового, вічного життя. Зокрема, автор «Епітафіону» пише:

**Лечъ дѹша его з земного мешкана,
Оттого пѣлгримства прикрого выгнана.
К горней ѿтчизнѣ идетъ, идетъ спѣшно,
Тамъ с Творцемъ своимъ бѹдетъ жить ѹтѣшно.
Бѹдешъ жити! Только ж намъ горкий боль коишъ,
Горкии слезы з зрениць нашихъ роишъ,
Ижъ насъ, ѡ ѿтчѣ, скоро опѣскаешъ.
Насъ, смѣтнихъ сыновъ в дѹхѹ, оставлѣешъ.
Плачемъ вси, ижъ намъ не бѹдешъ слѹжити,
Дѹшъ нашихъ словомъ спасеннымъ живити.
Плачемъ вси и ѡ, сынъ твой в дѹхѹ, плачѹ,
Ижъ тебе, отца своего, не вачѹ** (Л, с. 58)

Іоанн Василевич закінчив своє земне існування досить рано й розпочав, на спільну думку братчиків, життя небесне. Таким є загальний настрій і зміст «Ляменту».

У поетичному сенсі луцький збірник продовжує традицію жалісних віршів, зокрема творів Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича тощо. Культивований досі в культурних осередках Острога, Львова та Києва, жанр тепер здобуває для себе також Луцьк. І це не стало для місцевого середовища явищем унікальним. Збережений у колекції Національного музею у Львові, луцький «Лямент» 1628 р. є своєрідною і єдиною для свого часу автентичною пам'яткою духовної культури Луцька, одного з найцікавіших і найяскравіших періодів багатовікової історії міста.

Твір поєднує в собі поетику агіографічного оповідання, панегірика і ляменту, що було типовим для тодішньої поезії. У ньому порушено тему смерті, швидкоплинності життя, яка набула великого поширення в культурі бароко. Окрім

того, тут повною мірою виявляється використання мотивів похоронних голосінь та плачів, що підтверджують цитати з тексту:

Прикрогоркій фрасѣнокї серце тѧ(ж)ко щиплетъ,
 Блезасе, заслезю з зрениць скоро сыплетъ.
 О срокѧа смѣрти. Так жєсь насъ засмѣтила,
 Горкепыннимъ плачемъ гойне напоила (Л, с. 42).
 О не дай того вѣчный, будемо плакати,
 Твоємѣ подружю тѣги помагати,
 Которая з дѣтками горко слези точитъ,
 Скрававыхъ зрениць полички свои гойне мочитъ (Л, с. 44).
 Плачте и земли землѣ жалосне ѿ дайте,
 Ёго наѣкѣ в своєй памѣти тримайте.
 Ѿдайте земли землѣ и горко слезѣте,
 Б(о)га Творца всѣхъ з серца ѡприме молѣте.
 Абы васъ в ѡпатрности своєй возкон ховалъ,
 Томѣ подовныхъ завше Пастыреѣ даровалъ (Л, с. 38).

Активно у віршах використано звернення до небіжчика, а це, як відомо, є усталеною рисою народних голосінь:

Бѣдешъ жити, такожъ намъ горкій боль коншъ,
 Горкій слезы з зрениць нашихъ роишъ,
 Ижъ насъ, ѡ ѿче, скоро опѣскаєшъ,
 Насъ, смѣтнихъ сыновъ в дѣхѣ оставлєшъ (Л, с. 58)
 Загалом стиль пам'ятки підкреслено трагічно-урочистий.

Пам'ятку написано староукраїнською мовою з орієнтуванням на наявні в тогочасній літературній мові книжні традиції і своєрідні жанрові стандарти. У вступі та власне «ляментовій» частині твору особливо помітні мовні елементи традиційних похоронних голосінь, а саме:

– лексеми, що виражають печаль, жаль, біль із приводу смерті шанованої людини: **Насъ скорбѣ, тѣга и волєзнь тѧжкаа здыймѣтъ** (Л, с. 20); **З волємъ серца мого заж не мѣшѣ стогнати** (Л, с. 22); **Блѣшне жъ тѣды пристонитъ горкихъ слізъ зажити, ѡста свои пѣлыннимъ плачемъ напоити** (Л, с. 24);

– опис могили, гробу: **Гробъ тѣсный, долъ глѣбокій тебе обыймѣтъ** (Л, с. 20);

– з метою величання покійного вжито емоційно-експресивні одиниці (у «Ляменті» їх подано від імені персоніфікованої церкви, якій пресвітер Василевич **слѣживъ презичливо**, боронячи інтереси пастви); такі похвали виявляємо в багатьох місцях твору. Наприклад: **окрѣтна смѣртъ ... правдивого пастира**

зненацка порвала (Л, с. 24); Гдє шєствовати, твое серце Богъ керовалъ, тебе, мѡжа честна, имъ в пожитокъ даровалъ (Л, с. 26);

– мовна вказівка на неможливість більше зустрітися з покійним: Южъ болшъ нє вѹдете милє овцовати, ни жадной ѡтѣхи в дѡхѡ заживати (Л, с. 30);

– словесний опис конкретних добродійних справ покійного — турбота про хворих, опікування шпиталями, убогими, сиротами: Бо крєвнымъ, и всѣмъ людемъ, ѡмѣлъ выводити, подъ часъ прикро голодныхъ часовъ выкормити (Л, с. 32); Плачте хорыи, плачте тажко зболѣлыи, вашъ кормитель, добродѣи, што ѡстѡпѣтъ (Л, с. 32);

– анафоричний заклик оплакати померлого: Плачте жъ горливе, слєзы горко выпѡскайте (Л, с. 34); Плачте и зємлю зємлѣ жалоснє ѡдайте, єго надѡ в своєй памати тримайте (Л, с. 39). Докладний аналіз мовних особливостей див. у [Павленко 2015].

Типовою рисою народних голосінь є звернення до небіжчика, що наявні подекуди у віршах збірки: Бѹдешъ жити, такожъ намъ горкій боль коншъ, горкій слєзы з зреницъ нашихъ роишъ, ижъ насъ, ѡ ѡчє, скоро опѡскаєшъ, насъ, смѡтныхъ сыновъ в дѡхѡ, оставлєшъ (Л, с. 58).

Тогочасна українська православна еліта, свідомо свого патріотичного обов'язку, незважаючи на наступ католицизму на східнослов'янські землі, дбала не лише про захист батьківської віри, а й зберігала рідну мову. Відомо, що для вивчення історії мови «першорядне значення мають ті писемні пам'ятки, що за своїм характером найбільшою мірою відбивають живомовні явища певного періоду» [Матвієнко 1995, с. 5]. Таким і є «Лямент», що через свою стильову й мовну специфіку належав до загалом відомого, але не досить збереженого жанру «жалобних» віршів. Він містить чимало народнорозмовних рис. Ці ознаки пам'ятки відображає її лексико-фразеологічна система.

З погляду семантичних особливостей лексика віршів характеризується тематичною багатоманітністю. У ній представлені слова на означення конкретних і абстрактних реалій. Це лексичні одиниці, які вже функціонували в мові попередніх епох, а також слова, що з'явилися внаслідок використання власних словотворчих ресурсів і запозичування.

Помітне місце посідає в аналізованій пам'ятці емоційна лексика різної категоріальної належності — іменники: скорбъ, тѡга, цнота, ѡ смѡткѡ, щирость, фрасѡнокъ 'печаль', в ѡвозствѣ; прикметники: смѡтный, слєзный, тажкаа, премѡ(д)рый, любезный, прєлюбезный; прислівники: ревниво, фрасовливо, тажко, прєтажко, нєлакливо, свѡщенно, статєчно, жалобнє; дієслова: голосити, плакали, фрасовати, стогнати.

Пам'ятка, з одного боку, містить лексичні одиниці з виразною маркованістю конфесійного стилю: **Богъ, Превишнии, Творецъ всего свѣта, Вышний Цар, аггелъ, Церква Божа, церква, инок, іеромонах, пастир, офѣра, акафистъ, благочестя, святовливо, горнын кгмахи, православіє, царъ Голомонъ**, з іншого — усталені означення народнорозмовного, фольклорного забарвлення: **гровъ тѣсный, долъ гливой, тажкий боль, чистын голѣвы, голоднии часы, горки сыроты, весна красна, праця штоденна, часть вольнын, часть веселын, горкій слезы, щирая любовь, мѣжъ честнын, люта смерть, тажкий недѣгъ**.

Книжного відтінку надають текстові іменники й прикметники складної словотвірної будови: **Вбосѣчнын, правовѣрнын, горкопелыннын, тажковольнын, долгошєдивый, прикрогоркій, тажковольнын, многогрѣшнын**.

Пам'ятка фіксує активне вживання фразеологізмів, наприклад: **Вѣфитын ('рясні') слезы выливают, зышол с того свѣта, къ смерти дорогъ скончилъ, Ѡдалъ дѣха Богъ, смерти вкѣсити**, окремі з них мають виразно народнорозмовний характер: **заживали хлѣба, выпѣстилъ дѣха, смѣтокъ наводитъ, з очію зникаетъ**.

Залишкові морфологічні форми, що збереглися передусім у південно-західних говорах української мови, наближають структуру тексту до народної стихії: **кгдастє навѣжали, сѣмо заживали, горко сѣ смѣщаетъ**.

Мовна орієнтація пам'ятки на форми, характерні для усного мовлення, відбивала тогочасні тенденції занепаду книжних елементів і використання одиниць, властивих для розмовної стихії. «Процес поповнення української літературної мови народними словами з усіх сфер суспільного життя, побуту, пізнання навколишнього світу відбувається дуже інтенсивно» [Русанівський 2001, с. 93].

Наявні й книжнотрадиційні мовні фрагменти. Зверненням до традиції слід уважати використання давніх граматичних елементів, до яких належать архаїчні відмінкові форми іменників: **потомковє, сыновє, сыномъ 'сином', з очію, словы**; такі фрагменти прикметникової парадигми, як давня флексія **-аго: православія восточнаго, честнаго и животворящаго, великаго Василія** за наявності й новіших форм на **-ого: многогрѣшнаго**; активне вживання іменних прикметників: **жерця вірна, мѣжа чесна**; давні дієслівні форми: **псѣет, опѣщает, ѱгасаетъ, ховал, виждѣ**; архаїчні займенники та прислівники: **ово ж, гди, колвекъ**. У тексті пам'ятки трапляються лексичні раритети, які нерідко є запозиченнями: **місяця фєврѣарія, ялмѣжна 'милостиня, жертва'**. Специфічними архаїчними одиницями виступають лексеми, пов'язані із класичною міфологією: **Бодай вись впродѣ въ Харонскихъ лодахъ погибала** (Л, с. 42), **Бодай вы впродѣ Вѣлкана млоты тѣ скрѣшили, троглавного Цервера зѣбы потребили** (Там само), **Леталской воды хочемъ сѣ напити** (там само). Архаїчні форми — це данина стилю, що перебуває на межі художньої й конфесійної сфери.

У тексті «Ляменту...» досить виразно виявляється вплив польської мови. Із цього приводу І.П. Чепіга зазначала: «Українській мові запозичення з польської були необхідні для називання нових реалій і понять, які постійно виникали в мові під впливом громадсько-політичного, господарсько-економічного і науково-культурного життя польського суспільства» [Чепіга 1985, с. 38]. Серед полонізмів, що входять до мовної палітри пам'ятки, — одиниці і лексичного рівня, і морфологічні та фонетичні форми, властиві тогочасному власне книжному мовленню: **по святоблिवє зошлом, мешканє, цнота, фрасовати** 'сумувати', **овцовати** 'спілкуватись', **прожекгнати, жекгнаємъ, тєди, зичливє, статєчне, лацнє, ведлуг, бесполъ** тощо.

Висновки. Поява книгодрукування на українських землях у XVI ст. — значна віха в розвитку культури українського народу, серйозний чинник у формуванні національної свідомості. Друкована книга, окрім свого функціонального призначення, започаткувала і новий етап в історії культури — мистецтво книгодрукування. Власне, книгодрукування стало одночасно і виявом гуманістичних тенденцій в українській історії та зброєю представників вітчизняного гуманізму в боротьбі за незалежність. Більшість книг, особливо наукових, у цей період друкували латиною.

Для історії національного книгописання, книгодрукування, осмислення специфіки духовного життя на різних етапах української історії, історії окремих регіонів України вивчення специфіки писемних пам'яток нашої культури має непересічне значення.

Загалом стиль аналізованої в статті пам'ятки підкреслено трагічно-урочистий, навіть піднесений, чому сприяє вживання певних поетичних форм, а саме традиційних епітетів. Урочистості надає використання конфесійної лексики, складних слів. Аналіз луцького першодруку першої половини XVII ст. свідчить про формування типових для епітафій і плачів жанрових мовних ознак, що в перспективі потребують глибокого й докладного опрацювання в контексті мовної специфіки цього жанру.

Привертає увагу не лише факт друку «Ляменту» та його винятковість для Волині зокрема й для України загалом, але й цілком своєрідні позиції цього скромного жалібного збірника в історії тодішнього українського друкарства. Популяризація фототипічного видання луцького першодруку має поважні перспективи подальших наукових студій із боку якнайширшого кола фахівців різних профілів (мовознавців, літературознавців, істориків книгодрукування тощо), загалом дослідників історії української духовної культури.

Аналіз структурних, мовно-стильових особливостей луцького стародруку дає підстави зробити висновок про лінгвальну специфіку твору. Виразна старо-

українська мовна палітра пам'ятки, використання і народнорозмовних, і традиційних мовних елементів, діалектної й запозиченої лексики, фрагментів, що засвідчують високий освітній та інтелектуальний рівень авторів збірки, дають змогу сприймати «Лямент», луцький першодрук майже 400-річної давності, як унікальну сторінку української культури.

ДЖЕРЕЛА

Л — Ляментъ по свѣтоблѣвѣ зошломъ велебномъ господинѣ отцѣ Іоаннѣ Василевичѣ, презвитери. именемъ церкви, православїа восточнаго, братства Лѣцкого, Въздвигненїа Честнаго и Животворящаго Креста Господна, написаный презъ многорѣшного ієродіакона Давида Андревича, инока чинѣ святого Великаго Василиа. в Лѣцкѣ року 1628, мѣсяца фебруарїа 11 дня в дрѣкарни Павла ієромонаха: фототипія, переклади, дослідження / упор. О. Бірюліна, В. Александрович, В. Шевчук. Луцьк: Зоря, 2008. 112 с.

LEGEND

Л — Biriulina O., Aleksandrovych V., Shevchuk V. (Eds.) (2008). *Liament...: phototype, translations, research*. Lutsk: Zoria. 112 p. (in Old Ukrainian).

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрович В. «Лямент по святоблѣвѣ зошлом, велебном господину отцу Іоанні Василевичу, презвитери» 1628 року як пам'ятка духовного життя Луцька першої половини XVII століття // Лямент по отцю Іоану Василевичу, написаний в Луцьку року 1628-го. Луцьк: МП «Зоря», 2008. С. 5–17.
2. Дзира Я.І. Передмова // Літопис Самовидця. Київ: Наукова думка, 1971. С. 5–8.
3. Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. 2-е вид., випр. і доп. Львів: Вища школа, 1983. 155 с.
4. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість: підруч. для студ. вищих навч. закл. Київ: Знання-Прес, 2006. 591 с.
5. Матвієнко А.М. Передмова // Волинські грамоти XVI ст. Київ: Наукова думка, 1995. С. 5–16.
6. Немировский Е.Л. Путешествие к истокам русского книгопечатания: Книга для учащихся. Москва: Просвещение, 1991. 224 с.
7. Огієнко І.І. Історія українського друкарства. Київ: Либідь, 1994. 446 с.
8. Павленко Л. Мовні особливості «Ляменту по отцю Іоанні Василевичу» 1628 року // Лінгвістичні студії. Науковий журнал. 2015. Вип. 3. С. 142–148.
9. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.
10. Семенюк Л.С. Ремінісценсії народних голосінь і дум у літературних «ляментах»-плачах (на матеріалі художніх творів XVI–XVIII ст.) // Міфологія і фольклор. 2009. № 2–3. С. 37–48.
11. Семенюк Л.С. Історія української літератури XI–XVIII ст. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 415 с.
12. Франциск Скорина и его время // Энциклопедический справочник. Минск: Белорусская советская энциклопедия имени Петруся Бровки, 1990.
13. Чепіга І.П. Всупереч унії та єзуїтській експансії // Мовознавство. 1985. № 4. С. 35–40.
14. Шевчук В. «Про Олексія, чоловіка Божого» — драма з 70-х років XVII століття // Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть: у 2 кн. Кн. 2.: Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ: Либідь, 2005. С. 161–168.

REFERENCES

1. Aleksandrovych, V. (2008). "Liament..." of 1628 as a monument of the spiritual life of Lutsk in the first half of the 17th century. *Liament for Father Ioan Vasylevich, written in Lutsk in 1628*. Lutsk: MP «Zoria». P. 5–17 (in Ukrainian).
2. Dzyra, Ya.I. (1971). Foreword. *Annals of the Seer*. Kyiv: Naukova dumka. P. 5–8 (in Ukrainian).
3. Isaievych, Ya. (1983). *First printer I. Fedorov and the emergence of printing in Ukraine*. Lviv (in Ukrainian).
4. Lanovyk, M. B. (2006). *Ukrainian oral folk art*. Kyiv: Znannia-Pres (in Ukrainian).
5. Matviienko, A.M. (1995). Foreword. *Volyn charters of the 16th century*. Kyiv: Naukova dumka. P. 5–16 (in Ukrainian).
6. Nemyrovskiy, E.L. (1991). *Journey to the origins of Russian printing*. Moskva: Prosveshchenye (in Russian).
7. Ohienko, I.I. (1994). *History of Ukrainian printing*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
8. Pavlenko, L. (2015). Linguistic features of "Lament for father Ioanni Vasylevich" of 1628. *Linguistic studies. Scientific journal*. Iss. 3. P. 142–148 (in Ukrainian).
9. Rusanivskiy, V.M. (2001). *History of the Ukrainian literary language*. Kyiv: ArtEk (in Ukrainian).
10. Semeniuk, L.S. (2009). Reminiscences of folk wails and thoughts in literary "lamentations"-cries (on the material of artistic works of the 16th – 18th centuries). *Mifolohiia i folklor*, 2–3, 37–48 (in Ukrainian).
11. Semeniuk, L.S. (2014). *History of Ukrainian literature of the 11th–18th centuries*. Lutsk: Vezha-Druk (in Ukrainian).
12. Francisk Skaryna and his time. *Encyclopedic reference book* (1990). Mynsk: Belorusskaia sovetskaia entsyklopeedyia shymeny Petrusia Brovky (in Russian).
13. Chepiha, I.P. (1985). Contrary to the union and the Jesuit expansion. *Movoznavstvo*, 4, 35–40 (in Ukrainian).
14. Shevchuk, V. (2005). "About Alexei, the man of God" — a drama from the 70s of the 17th century. *Muza Roksolanska. Ukrainian literature of the 16th–18th centuries* (Vol. 1–2). Vol. 2: Advanced Baroque. Late Baroque. Kyiv: Lybid. P. 161–168.

Larysa Pavlenko, Candidate of Sciences in Philology, Associate Professor of the Department of the History and Culture of the Ukrainian Language of Volyn National University named after Lesya Ukrainka

THE EARLIEST OLD PRINT OF LUTSK: LANGUAGE AND GENRE SPECIFICITY

The article outlines the ways of the birth of Ukrainian book printing and the appearance of the oldest landmark of printing in Volyn region on its background – «Лямент...», 1628. The historical prerequisites for the initial printing are clarified. The specifics of the «Лямент...» genre are characterized as well as its connection to the traditions of Ukrainian literature, in particular to folklore and laments. The article pays special attention to the peculiarities of the vocabulary and phraseology of the landmark, observes the presence of traditional language elements in the analyzed text and emphasizes the presence of vernacular forms, which corresponded to the trends of the formation of literary language on a vernacular basis.

Keywords: spiritual culture, landmarks of the Ukrainian language, traditions of book printing, mourning poems, old Ukrainian vocabulary and phraseology.

УДК 811.161.2'373–028.14“17”

Сіроштан Т.В.

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Мелітопольського державного педагогічного університету

ім. Б. Хмельницького

ОЗНАКИ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ МОВИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АБСТРАКТНОЇ ЛЕКСИКИ

У статті визначено характерні риси процесу інтелектуалізації української мови на матеріалі абстрактної лексики; розглянуто критерії розмежування таких лексем (семантичний, словотвірний); встановлено особливості функціонування абстрактних лексико-семантичних об'єднань на різних етапах розвитку української мови. З боку словотвору простежено тяжіння до уніфікації дериваційних засобів для оформлення структури абстрактного іменника (-ств(о), -ість, -енн(я), -анн(я), -щин(а) тощо) і встановлено, що на сучасному етапі розвитку мови неухильно збільшується кількість запозичених формантів, а також посилюються процеси композитного творення абстрактних найменувань.

Ключові слова: інтелектуалізація мови, абстрактна лексика, абстрактний іменник, лексико-семантична група, словотвірна структура.

Інтелектуалізація — термін, що поширився в психології, де це явище пов'язують із захисними механізмами людини (поряд із проєкцією, дисоціацією, сублімацією, раціоналізацією та ін.). Вона забезпечує особистості можливість абстрагуватися від власних почуттів і афектів. Інтелектуалізацію співвідносять із надмірним використанням людиною інтелектуальних ресурсів для уникнення емоційних переживань [Шевченко 2001].

З погляду лінгвістики «мова розглядається як інтелектуальне надбання, естетичний вияв колективних та індивідуальних знань, світоглядних позицій особи» [Голоюх 2016, с. 55]. Посилення інтелектуального аспекту мови, тобто її інтелектуалізація, виявляється в досягненні такого рівня розвитку, коли висловлювання стають більш визначеними й точними, а за потреби — абстрактними й здатними відображати всю складність людських думок та їх взаємозв'язок. Найчастіше інтелектуалізація співвідноситься з лексичним (рідше — граматичним) рівнем мови, зокрема з абстрактною лексикою, яка позначає узагальнені уявлення мовця про навколишній світ і самого себе.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. низка екстралінгвальних чинників (демократизація суспільства, його загальна інформованість, динамічний розвиток науки й техніки, активне зростання рівня освіти) зумовлює перехід лексем із абстрактним значенням зі спеціальних словників до загальноповсякденного, виникнення значної кількості нових назв узагальнених понять. Ці явища

супроводжуються змінами семантики слова та його функційного потенціалу. Необхідність дескриптивного аналізу зазначених процесів актуалізує проблему інтелектуалізації сучасної української мови.

Вивчення процесів інтелектуалізації мови спирається на націоментальні, лінгвокультурні, концептуальні принципи. У вітчизняному мовознавстві це явище розглядали переважно в площині філософії мови, проте дослідження в галузі лінгвостилістики, когнітивної та соціолінгвістики, історії мови визначили його характерні риси. Детально висвітлено й концептуально обґрунтовано інтелектуальну еволюцію української літературної мови в лінгвотеоретичному та епістемологічному дискурсах у монографії Л. Шевченко [Шевченко 2001]. Проблему інтелектуалізації художнього тексту відображено в працях Л. Голоюх [Голоюх 2016], С. Єрмоленко [Єрмоленко 2009], Л. Лисиченко [Лисиченко 2011], Я. Януш [Януш 2008] та ін. Проте на сьогодні бракує системного дослідження інтелектуалізації мови на різних її рівнях, зокрема на лексичному й словотвірному.

Мета дослідження — визначити характерні риси процесу інтелектуалізації української мови на матеріалі абстрактної лексики в її історичному розвитку.

Абстрактні найменування становлять значну за обсягом групу слів у лексичній системі української мови й відображають суспільні зміни історичного й соціокультурного характеру. Такі слова позначають об'єкти, властивості та відношення, що виникають унаслідок узагальнення, абстрагування від конкретних об'єктів, властивостей і відношень. Цю групу становлять іменники, які характеризуються широкою поняттєвою основою, відсутністю чіткого денотативного значення та високим ступенем абстрагування, а також опосередкованістю номінації.

В українському мовознавстві абстрактна лексика неодноразово була предметом вивчення, зокрема таких учених, як Н. Медведовська [Медведовська 2003], О. Микитюк [Микитюк 1997], Л. Полюга [Полюга 1991], Н. Тома [Тома 2011] та ін. У зазначених працях висвітлено окремі аспекти функціонування таких найменувань на матеріалі різних мов. Саме кількісне зростання та якісні зміни семантики слів з абстрактним значенням упродовж усієї історії розвитку мови відображають її інтелектуалізацією.

Перші лексико-семантичні групи абстрактної лексики сформувалися вже в період функціонування праслов'янської мови. На цьому етапі найбільш поширеними були назви дій (**ēda*, **ēdenʹje* 'споживання їжі'), почуттів (**gʹrdota* 'гординя') та узагальнених ознак (**melizna* 'дрібність; стан дрібного'). Траплялися також найменування явищ і станів навколишньої дійсності (**bezďǝdžʹje* 'тривала відсутність дощу, посуха'), назви хвороб (**česota* 'хвороба короста'), звуків (**buxotʹ* 'приглушені звуки, удари, гуркіт'), особливостей інтелекту, характеру

чи психічного стану людини (**bujьstvo* 'нерозумність, безумство; буйність'), найменування вчинків людей, проявів їхнього характеру (**l'ubezьnostь* 'люб'язність, прихильність'), суспільно-економічна лексика (**menьba* 'обмін; обмін за векселем') та просторові й часові узагальнені поняття (**kosovica* 'час косіння'). Мовці оперували також назвами свят, звичаїв і обрядів, найменуваннями суспільно-побутових явищ та стосунків між людьми [див. Сіроштан 2017].

В XI–XIII ст. групи слів із таким значенням продовжують активно поповнюватися новотворами, що засвідчує активний розвиток матеріальної та духовної культури Київської Русі. Поширюються іменники на позначення роду занять, діяльності, стану людини, пов'язані з її посадою, становищем у суспільстві (*безбрачие, апостольство, купьчьство*), назви за кількісною ознакою (*всемножество, малость*). Наприклад: *се бо благовѣстоуѡхъ вамъ радость великѡ* (1056 ОЄ, 57); *цркѣвнаго нарада и службы са^м есмь призиралъ* (XI/1377 Повч, 35); *изгнанъ отъ патриаршества* (XI/XIII–XIV ХА, 24), *патриаршество* (XI/XIV СДЯ VI, 360) 'перебування в сані патріарха'; *Асклипи же врачьбоу* (XI/XIII–XIV ХА, 62), *врачьба* (1076 СДЯ I, 487) 'лікування, зцілення недугів, виправлення вад'; *дивень же бѣ ѡ величествѣ тѣла и моужьства* (XI/XIII–XIV ХА, 12); *похвала* кагану нашему влодимеру (XI/XV ІлСл, 39), *похвала* (1076 СДЯ VII, 376) 'похвала, схвалення; вихваляння'; *оукрѣпѣвъ ѿ дѣтескыи младости* (XI/XV ІлСл, 41); *нищетою своею и наготою гладомъ и жаждею срдце твое на съмѣреніе клонѡща* (XI/XV ІлСл, 43); *исполнь блгбѣти истины* (1283 ЄЄ, 41) тощо.

Зазначені лексико-семантичні групи абстрактів активно функціонують у наступні періоди розвитку української мови. У книжній і народнорозмовній мові XIV–XIX ст., зафіксованій у різних за стилями й жанрами пам'ятках (зокрема, у художніх творах, ділових документах, словниках), простежуються активні процеси українського термінотворення (наприклад, виникає й розвивається термінологія юридична — *жалоба, зарука, указъ*; суспільно-політична — *паницизна, козаччизна, волность*, військова — *оборона* тощо). Велика кількість абстрактних найменувань відображає суспільні правові відносини й побут українського народу цього періоду. Урізноманітнюються тематичні групи таких слів. Наприклад: *коли буде того листу кому потребизна* (1404 Розов, 68); *инъшими дорогами новыми незвычайными, где естъ великаа небезпечьность, с товари своими пошли* (1545 Торг, 72); *не маючы жадное бачности на шбетницу свою і вгоду, межи нами постановлену, того жита семдѣсятъ и полтретя лашта за дозволенемъ пѣна бурмистра заарастовалъ* (1580 Торг, 183); *При которо(м) по(к)лада(н)ю и ѡказова(н)ю того листу запи(с)у ѡповѣдала и (с)вѣ(д)чила* (1611 АКЖГУ, 28); *Оди(н) позовъ ѡ выби(т)ѣ з кгрунто(в) ше(р)шнѣвски(х) и з нивъ на врочищу Укорищу и ѡ побудова(н)ѣ ру(д)ни и ѡ шкоды з ѡты(м) статьиѣ* (1611 АКЖГУ, 37); *Тѣмъ поісти(н)нѣ бѣда и горе убогимъ: же завше облывають смутко(м) прѣмноги(мъ)* (КЗ, 77), пор. також *был в полону в Турецкой области,*

в городе Козлове, лет с сорок (1735 ГРух, 69); слѣдовали з Бендер з **неволѣ** (1749 ГРух, 136); подѣляли **смуток** и радість під їх низкими стрѣхами (1837 РусДн, X) тощо.

З початку XX ст. спостерігаємо поширення лексики різних галузей науки і техніки, наприклад: *арихметика, граматика, мелодика, модернізм* тощо. Цьому сприяє видання низки термінологічних словників, а саме: Вікул М. «Російсько-український словник термінів фізики і хімії» (Гадяч, 1918), Дубняк К. «Російсько-український словничок термінів природознавства і географії» (Кобеляк, 1917), Паночіні С. «Словник біологічної термінології» (Харків, 1931), Полонський Х. «Словник природничої термінології» (Київ, 1928), Тутковський П. «Словник геологічної термінології» (Київ, 1923), Шелудько І., Садовський Т. «Словник технічної термінології» (Київ, 1928), Якубські С. та О. «Російсько-український словник військової термінології» (Київ, 1928) та ін. Широкому читачеві стає доступною фахова лексика, а саме: *окислення, напруження, парування, переохолодження, пересит, топлення, щільність, розпад, розклад* тощо. Створення нових термінів, які описують нові технології, явища, методи і процеси є однією з ознак інтелектуалізації української мови на цьому етапі її розвитку.

У місцевій лексиці сучасної української мови, зафіксованій у діалектологічних словниках, також трапляється чимало абстрактних найменувань, пов'язаних із життям і побутом мовців, як-от: *балалайство* (Он I, 41) 'безладдя; безголов'я'; *баньність* (43) 'горе, туга'; *вайкіт* (81) 'гомін, галас'; *звичайка* (300) 'звичай'; *заклашчина* (Моск, 34) 'закладина нової хати'; *сапанки* (65) 'полоття'; *байловка* (Чаб I, 58) 'сортування сплавного лісу з допомогою довгої спеціальної жердини'; *виходка* (174) 'прогулянка пішки'; *недужість* (II, 362) 'хвороба, недуга'; *перепій* (III, 96) 'обряд пиття горілки за здоров'я молодих із наступним даруванням'; *входи́ни* (ГуцГов, 42) 'новосілля'; *домарство* (61) 'догляд за господарством, коли всі йдуть з хати'; *заводини* (73) 'вечір напередодні весілля, вінкоплетини'; *отпуст* (142) 'храмове свято, празник'; *лупта* (Рум, 671) 'бій, битва'; *каз* (660) 'випадок'; *банування* (Пиртей, 24) 'туга'; *колєйництво* (142) 'господарювання на залізниці'; *бідно́ство* (Шило, 53) 'біда'; *зди́банка* (127) 'побачення'; *трафунок* (255) випадок' тощо. Наведені приклади доводять, що інтелектуалізація української мови (незважаючи на тенденцію до уніфікації термінології та розвиток загальноновживаних у багатьох мовах слів) має свої унікальні особливості та специфіку.

Підтвердженням неперервного процесу інтелектуалізації української мови на початку XXI ст. можуть слугувати приклади зі словників «Лексико-словотвірні інновації», наприклад: *беркутизм* (ЛСІ 2014, 27) 'явище (негативне), пов'язане з «Беркутом»'; *відрадя́щення* (39) 'опредметнена дія, спрямована на

позбуття всього радянського'; *дніпроцентризм* (61) 'центризм Дніпра'; *євронезалежність* (72) 'Єврокубкова незалежність'; *контрреферендум* (99) 'протилежний референдум'; *кисельовщина* (ЛСІ 2015, 83) 'негативне суспільне явище, пов'язане з Д. Кисельовим (російський медійний пропагандист)'; *макронебезпека* (101) 'надзвичайно велика небезпека'; *перенайменувалівка* (131) 'опредметнена дія (процес), названа дієсловом перенайменувати' тощо. Особливо активно поповнюється суспільно-політична лексика, до загальноновживаного словника потрапляють науково-технічні терміни, виникають нові назви узагальнених ознак, яких набувають особи й предмети, поширюються нові назви дій і процесів.

Наведені зміни зумовлюються здебільшого екстралінгвальними чинниками — історичним розвитком українського суспільства. Водночас діють й інтралінгвальні чинники, які здебільшого позначаються на словотвірній структурі новотворів.

На дериваційному рівні процеси інтелектуалізації української мови виявляються в постійному урізноманітненні способів творення нових абстрактів, а також у якісних і кількісних змінах необхідних для цього словотворчих ресурсів. Від найдавніших часів найпродуктивнішим способом творення абстрактних найменувань, як і іменників загалом, була суфіксація.

Уже в праслов'янській мові продуктивними засобами творення девербативів виступають форманти *-ь* (<-*ǫ*), *-а* (<-*ā*), *-ь* (<-*ī*), *-ьба*, *-ьје*, *-ја*, *-јь*, *-оть*. Серед відприкметникових похідних із абстрактною семантикою виразно окреслюються словотвірні типи на *-ость*, *-ота*, *-іна*, *-ізна*, *-іца*. Творення абстрактів від іменникових основ у цей період було обмеженим, проте траплялися десубстантиви на *-ьство* та конфіксальні похідні.

У давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст. продовжуються процеси формування лексико-словотвірних типів абстрактів, більшість із яких представлена девербативами на *-ье*, *-ие*, *-ние* та з нульовим суфіксом, а також із формантами *-ств(о)*, *-б(а)*, *-об(а)*. Потужну конкуренцію віддієслівним лексико-словотвірним типам становили відприкметникові похідні, утворені за допомогою формантів *-ость*, *-от(а)*, рідше — *-ств(о)*.

У подальші періоди розвитку української мови простежуємо тенденцію до уніфікації дериваційних формантів, тяжіння до однозначності. У новій українській мові універсальними засобами творення абстрактів виступають суфікси *-ств(о)*, *-ість*, *-енн(я)*, *-анн(я)*, матеріально не виражений формант та деякі інші.

Кінець XX – початок XXI ст. позначився значним поширенням дериваційних засобів, запозичених з інших мов (зокрема, *-аці(я)*, *-ізаці(я)*, *-изм*, *-ізм*), а також зростанням продуктивності осново- й словоскладання. Водночас високою активністю характеризуються традиційні для абстрактних іменників суфікси *-ість*, *-ї(а)*, *-ств(о)*, *-к(а)*, *-щин(а)*, нульовий формант тощо.

Огляд динаміки словотвірної підсистеми абстрактних найменувань дає змогу стверджувати, що впродовж історичного розвитку української мови простежуємо наявність певних традицій творення абстрактів та апробованих мовцями продуктивних і стійких словотвірних моделей, що зумовлюють не лише мотиваційну структуру похідного слова, але й особливості фіксації його в мисленні людини. Інтелектуалізація мови, на нашу думку, виявляється в кількісному зростанні абстрактних слів та в унормуванні, уніфікації дериваційних засобів, необхідних для їх творення, у поширенні в загальнонародному вжитку термінологічної лексики, активізації іншомовних компонентів на лексичному й словотвірному рівнях.

Отже, питання інтелектуалізації мови тісно пов'язане з проблемою дослідження категорії абстрактності як у філософському, так і в лінгвістичному аспектах. Оскільки всі слова в мові є узагальненим, абстрактним явищем, встановлення їхньої абстрактності чи конкретності виявляється доволі суперечливим. Першим і основоположним критерієм розмежування таких лексем має бути семантичний. Крім цього, категорія абстрактності виявляється і на словотвірному рівні, де таке значення посилюється формальною структурою слова.

З лексико-семантичного погляду спостерігаємо постійне поповнення абстрактного словника словами різних тематичних груп. Значна кількість таких лексико-семантичних об'єднань продовжує функціонувати від найдавніших періодів розвитку української мови, проте на кожному наступному етапі її функціонування активізуються процеси творення нових слів, зумовлені екстралінгвальними чинниками.

З боку словотвору простежуємо тяжіння до уніфікації дериваційних засобів для оформлення структури абстрактного іменника. Окрему групу суфіксів (-ств(о), -ість, -енн(я), -анн(я), -щин(а) тощо) вважають традиційними для абстрактів, проте на сучасному етапі розвитку мови неухильно збільшується кількість запозичених формантів, а також посилюються процеси композитного творення абстрактних найменувань.

Активне функціонування словника абстрактів в українській мові впродовж усього періоду її розвитку, збільшення кількості тематичних груп таких назв, динаміка їхньої дериваційної структури свідчать про інтелектуалізацію української мови, її неухильний розвиток, завдяки якому мовець може висловити найбільш складні розумові й чуттєві узагальнення, більш ефективно обмінюватися спеціалізованою інформацією.

ДЖЕРЕЛА

АКЖГУ — Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. Житомир, 2002. 392 с.

- ГРух** — Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: збірник документів /упоряд.: І.Л. Бутич та ін.; ред.: І.Л. Бутич, Ф.П. Шевченко. Київ: Наукова думка, 1970. 657 с.
- ГуцГов** — Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
- ЄЄ** — Євсевієве Євангеліє: наукове видання / відп. ред. В.В. Німчук. Київ: КСУ, 2001. 320 с.
- ІлСл** — «Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст. // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 39–45.
- КЗ** — Климентій Зіновій. Вірші. Приповісті посполиті / підгот. до вид. І.П. Чепіга. Київ, 1971.
- ЛСІ 2014** — Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2014) / заг. ред. А. Нелюби. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2017. 204 с.
- ЛСІ 2015** — Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2015–2016) / заг. ред. А. Нелюби. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2015. 220 с.
- Моск** — Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса, 1958. 77 с.
- ОЄ** — Остромирове Євангеліє 1056–1057 років // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 47–61.
- Он** — Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 1–2.
- Пиртей** — Пиртей П.С. Короткий словник лемківських говірок. Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
- Повч** — «Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст. у списку 1377 року // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 30–35.
- Розов** — Розов В. Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. Київ, 1928. 268 с.
- Рум** — Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. 784 с.
- РусДн** — Русалка Дністровая. (Фотокопія з вид. 1837 р.). Київ: Дніпро, 1972. 32 + 135 с.
- СДЯ** — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р.И. Аванесов. Москва: Русский язык, 1998–2008. Т. 1–7.
- Торг** — Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упоряд.: В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко; редкол.: М.Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1990. 404 с.
- ХА** — Книгы временныя и образныя Георгія мниха // Истринъ В.М. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ: текстъ, изслѣдованіе и словарь. Т. 1: Текстъ. Петроградъ, 1920.
- Чаб** — Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. Запоріжжя, 1992. Т. 1–4.
- Шило** — Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів; Нью-Йорк: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 287 с.

LEGEND

- АКЖГУ** — Matvienko, A.M., Moisiienko, V.M. (Eds.). (2002). *Act book of Zhytomyr city government in 1611*. Zhytomyr (in Old Ukrainian and Ukrainian).
- ГРух** — Butych, I.L., Shevchenko, F.P. (Eds.). (1970). *The Haydamak movement in Ukraine in the 18th century: a collection of documents*. Kyiv: Naukova dumka (in Old Ukrainian and Ukrainian).
- ГуцГов** — Zakrevska, Ja. (1997). *Hutsul dialects. Short dictionary*. Lviv (in Ukrainian).
- ЄЄ** — Nimchuk, V.V. (Ed.). (2001). *Eusebius' Gospel: scientific edition*. Kyiv: KSU (in Old Ukrainian and Ukrainian).

- ІлСл** — “The Word of Law and Grace” by Metropolitan Hilarion of Kyiv in the middle of the 11th century in the list of the 15th century. *Nimchuk, V. (2015). A reader of the history of the Ukrainian language of the 10th–13th centuries.* Zhytomyr: Polyssia. P. 39–45 (in Old Ukrainian and Ukrainian).
- КЗ** — Chepiha, I.P. (Ed.). (1971). *Clementiy Zinoviev. Lyrics. Common proverbs.* Kyiv (in Old Ukrainian and Ukrainian).
- ЛІСІ 2014** — Nelyuba, A., Redko, E. (2017). *Lexical and word-forming innovations (2014).* Kharkiv: Kharkiv Historical and Philological Society (in Ukrainian).
- ЛІСІ 2015** — Nelyuba, A., Redko, E. (2015). *Lexical and word-forming innovations (2015–2016).* Kharkiv: Kharkiv Historical and Philological Society (in Ukrainian).
- Моск.** — Moskalenko, A.A. (1958). *Dictionary of dialecticisms of Ukrainian dialects of Odesa region.* Odesa (in Ukrainian).
- ОЄ** — Ostromyrov Evangelie 1056–1057. *Nimchuk, V. (2015). A reader of the history of the Ukrainian language of the 10th–13th centuries.* Zhytomyr: Polyssia. P. 47–61 (in Church Slavonic and Ukrainian).
- Он.** — Onyshkevych, M.Y. (1984). *Dictionary of Boiky dialects: in 2 parts.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Пиртей** — Pyrtei, P.S. (2004). *Short dictionary of Lemki dialects.* Ivano-Frankivsk: Siversiya MV (in Ukrainian).
- Повч.** — Volodymyr Monomakh’s “Teachings” of the beginning of the 11th century in the list of 1377. *Nimchuk, V. (2015). A reader of the history of the Ukrainian language of the 10th–13th centuries.* Zhytomyr: Polyssia. P. 30–35 (in Old Ukrainian and Ukrainian).
- Розов** — Rozov, V. (1928). *Ukrainian charters.* Vol. 1: 14th century and the first half of the 15th century. Kyiv (in Old Ukrainian).
- Рум.** — Pavlyuk, M., Robchuk, I. (2003). *Ukrainian dialects of Romania.* Edmonton – Lviv – New York – Toronto (in Ukrainian).
- РусДн** — *Mermaid of Dniester* (Photocopy from the edition of 1837). (1972). Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).
- СДЯ** — Avanesov, R.I. (Ed.). (1998–2008). *Dictionary of the Old Russian language (11–14th centuries).* (Vols. 1–7). Moscow: Russian language (in Old Ukrainian and Russian).
- Торг.** — Kotliar, M.F. (Ed.). (1990). *Trade in Ukraine, 14th – mid-17th century: Volyn and Naddniproianshchyna.* Kyiv: Naukova dumka (in Old Ukrainian and Ukrainian).
- ХА** — *Knigy vryemyennyya i obraznyya Georgiya mniha. Istrin, V.M. (1920). Chronicle of George Amartol in ancient Slavonic Russian translation: text, study and dictionary.* Vol. 1: Text. Petrograd (in Church Slavonic and Russian).
- Чаб.** — Chabanenko, V.A. (1992). *Dictionary of colloquialisms of the Lower Dnipro region: in 4 volumes.* Zaporizhzhia (in Ukrainian).
- Шило** — Shilo, H. (2008). *Naddnistrian regional dictionary.* Lviv–New York (in Ukrainian).

ЛІТЕРАТУРА

1. Голоюх Л. Інтелектуалізація авторської модальності в сучасних українських прозових текстах // Лінгвостилістичні студії. Вип. 4. 2016. С. 55–62.
2. Єрмоленко С.Я. Інтелектуалізація сучасної літературної мови в поезії Ліни Костенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. «Філологічна». Острог, 2009. Вип. 12. С. 127–138.
3. Лисиченко Л.А. Ці невичерпні глибини мови: монографія. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 2011. 304 с.

4. Медведовська Н.В. Розвиток абстрактної лексики в ранньонімецькій мові (на матеріалі полемічних текстів XVII ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04. Київ, 2003. 20 с.
5. Микитюк О.Р. Українські абстрактні іменники в загальноповсякденній і терміній лексиці: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Львів, 1997. 282 с.
6. Петрова Л.П. Засоби інтелектуалізації поетичного мовлення (на матеріалі поезій Ліни Костенко) // Українська мова: з минулого в майбутнє: Матеріали науково-практичної конференції на відзначення 200-річчя виходу в світ «Енеїди» І. Котляревського. Київ, 1998. С. 67–70.
7. Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. Київ: Наукова думка, 1991. 240 с.
8. Сіроштан Т.В. Іменники з абстрактним значенням у лексичній системі праслов'янської мови // Знакові величини у формуванні лінгвального образу світу українців: монографія. Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2017. С. 91–111.
9. Тома Н.М. Семантико-стилістичні параметри функціонування абстрактної лексики у творах Петра Могили: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2011. 227 с.
10. Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2001. 478 с.
11. Януш Я.В. Роль Лесі Українки в інтелектуалізації української літературної мови // Леся Українка і сучасність: зб. наукових праць. Луцьк, 2008. Т. 4. С. 32–40.

REFERENCES

1. Holoyukh, L. (2016). Intellectualization of the author's modality in modern Ukrainian prose texts. *Linguistic and stylistic studies*, 4, 55–62 (in Ukrainian).
2. Yermolenko, S.Ya. (2009). Intellectualization of the modern literary language in the poetry of Lina Kostenko. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii»*. Ser. «Filolohichna», 12, 127–138 (in Ukrainian).
3. Lysychenko, L.A. (2011). *These inexhaustible depths of language*. Kharkiv (in Ukrainian).
4. Medvedovska, N.V. (2003). *The development of abstract vocabulary in the early German language (on the material of polemical texts of the 17th century)*: autoref. thesis for obtaining Ph.D. philol. sciences. Kyiv (in Ukrainian).
5. Mykytyuk, O.R. (1997). *Ukrainian abstract nouns in common and term vocabulary*: diss. Ph.D. philol. sciences. Lviv (in Ukrainian).
6. Petrova, L.P. (1998). Means of intellectualization of poetic speech (based on Lina Kostenko's poems). *Ukrainian language: from the past to the future*. Materials of the scientific and practical conference to celebrate the 200th anniversary of the publication of "Eneida" by I. Kotlyarevskyi. Kyiv. P. 67–70 (in Ukrainian).
7. Polyuha, L.M. (1991). *Ukrainian abstract vocabulary of the 14th – first half of the 17th century*. Kyiv (in Ukrainian).
8. Siroshthan, T.V. (2017). Nouns with an abstract meaning in the lexical system of the Proto-Slavic language. *Symbolic values in the formation of the linguistic image of the world of Ukrainians*. Melitopol. P. 91–111 (in Ukrainian).
9. Toma, N.M. (2011). *Semantic and stylistic parameters of the functioning of abstract vocabulary in the works of Pyotr Mohyla*: diss. Ph.D. philol. sciences. Kyiv (in Ukrainian).
10. Shevchenko, L.I. (2001). *Intellectual evolution of the Ukrainian literary language: theory of analysis*. Kyiv (in Ukrainian).

11. Yanush, Ya.V. (2008). The role of Lesya Ukrainka in the intellectualization of the Ukrainian literary language. *Lesya Ukrainka and modernity*: coll. scientific works. Luts'k. Vol. 4. P. 32–40 (in Ukrainian).

Tetiana Siroshchan, Candidate of Sciences in Philology, Associate Professor of the Department of the Ukrainian Language of Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

SIGNS OF LANGUAGE INTELLECTUALIZATION IN THE HISTORY OF UKRAINIAN ABSTRACT VOCABULARY

The article identifies the characteristic features of the process of intellectualisation of the Ukrainian language on the basis of abstract lexis; considers the criteria for distinguishing such lexemes (semantic, word-formation); establishes the peculiarities of functioning of abstract lexical and semantic associations at different stages of development of the Ukrainian language. On the part of word formation, the tendency towards unification of derivational means for the structure of an abstract noun (-ств(о), -ість, -енн(я), -анн(я), -щин(а) etc.) is traced and it is established that at the present stage of language development the number of borrowed formants is steadily increasing, as well as the processes of composite formation of abstract names are intensifying.

Keywords: the intellectualization of the language, abstract vocabulary, abstract noun, lexical-semantic group, word-forming structure.

УДК 81'373.6

Шульгач В.П.

доктор філологічних наук,
зав. відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України

ЕТИМОЛОГІЧНІ НОТАТКИ. 1–7

Статтю присвячено етимологічному аналізу семи лексем староукраїнської мови: *наметєць*, *гибѣю(т)*, *чиньба*, *опослѣ*, *зидатель*, *озимя*, *остень*. Для етимологічної процедури автор залучає доступну споріднену лексику слов'янських мов. Реконструйовано потенційні праслов'янські архетипи **nametъсь*, **činyba*, **ob poslě*, **zidatel'ъ*, **obzimeъ*, *-ęte*. Доповнено словникові статті під гаслами **gyběti*, **ostъnъ*, реконструйовані в «Этимологическом словаре славянских языков».

Ключові слова: староукраїнська мова, лексика, етимологія, етимологічний аналіз, реконструкція, архетип.

1. Зафіксоване в тестах ст.-укр. **наметєць**: *наметєць коленьскии*, 1636 р., *наметцовъ летнихъ три*, 1639 р. (Білоус, с. 154) має аналоги: ст.-рос. *наметецъ* 'головне покривало; намітка' (Сл.РЯ XI–XVII 10, с. 149), ст.-блр. *наметецъ* 'намітка (головний убір заміжніх жінок із довгого вузького шматка тканини, який специфічно зав'язували на голові)' (ГСБМ 19, с. 139).

Лексема відома й у діалектному мовленні. Пор., наприклад, укр. *намітець* 'головний убір заміжньої жінки у формі довгого полотнища' (Пономар, с. 144), *намнітец*, *намітиц* 'головний убір жінки з довгого вузького полотнища; намітка', 'тонке покривало, яким укривають покійника' (Аркушин, с. 332). Пор. ще (семантично віддалене) рос. діал. *намётец* 'поплавок, який вказує на місцезнаходження переметів' (СРНГ 20, с. 35), із **nametъсь*.

Реконструйований архетип (не відображений в ЕССЯ) — лексико-словотвірний варіант (суф. **-ьсь*), співвідносний із **nametъka*, **nametъkъ* < **namesti*, **nametъ* (ЕССЯ 22, с. 184–185).

2. В одному з віршів Климентія Зіновієва є рядки:

А дщє(р) присто(и)но заму(ж) в(ъ) єї лѣть давати:

то мо(ж)на рє(ч) до рокѣ и матє(р)ю стати.

А малѣє ки(л)ко рокѣ **гибѣю(т)** бє(з) приплѣдкѣ:

я(к) вѣтвы недости(г)лы(х) овоцны(х) дре(в) в(ъ) ѿгоро(д)кѣ (Зіновіїв, с. 118).

Словоформа *гибѣю(т)* — 3 ос. мн. від інфінітива **гибѣти*, відомого, крім української (Грінченко 1, с. 281 — *гѣбити* 'нидіти, хворіти, страждати через відсутність чого-н.'), в інших слов'янських мовах (д.-руськ., рос. діал., блр., схв.,

ст.-чеськ.). На основі цих фактів реконструйовано праформу **gybēti* — дієслово стану на *-ēti*, співвідносне з **gybnōti*, **gybati*. Див. (ЕССЯ 7, с. 217–218).

Українська лексема з творів К. Зіновієва, а також діал. *гибѣти* ‘гинути, пропадати’ (Головацький, с. 476), *гѣбіти* ‘замерзати’ (СБук.Г, с. 70), ‘животіти, скніти’ (Шкрумеляк, с. 118), ‘заснавати труднощів від нестачі чого-небудь, страждати’ (СБІ, с. 168), блр. діал. *гібѣць* ‘пропадати, гинути’ (СБГ 1, с. 441) — цінні доповнення до словникової статті **gybēti*.

3. Ст.-укр. **чиньба** ‘вичинка’ (Тимченко 2, с. 481) споріднене з укр. *чиньба* ‘виготовлення’, 1758 р. (ПЛ, с. 131), *чиньба́* ‘вичинка, чинення’ (СУМ XI, с. 328), діал. *чинба́* ‘чиньба, приготування’ (ЕСУМ 6, с. 322) < *чиніти*² ‘обробляти шкури тварин, вимочуючи їх у спеціальному хімічному розчині, в настої кори або деревини дуба, верби тощо’ (СУМ XI, с. 326). Пор. ще семантично віддалені укр. діал. *чиньба́* ‘ворожіння; чаклування’, мотивоване дієсловом *чиніти* ‘ворожити; чаклувати’ (Піпаш, Галас, с. 220), рос. діал. *чиньба́* — назва дії за дієсловом *чиніть* ‘творити, влаштовувати та ін.’ (Даль 4, с. 604).

Чиньба ‘вичинка’ — похідне із суфіксом *-ьб-* < **-ьb-* від дієслова *чиніти* з термінологічним значенням < **činiti* < **čĩnъ I*. Багатозначне **činiti* реконструювали укладачі ЕССЯ (4, с. 112–113; серед набору наведених у цій статті різноманітних значень особливо пор. схв. *чїнити спец.* ‘чинити, дубити шкіру’).

Потенційне псл. **čĩnъba*, утворене за словотвірною моделлю на зразок **grozъba* < **groziti* < **groza* (ЕССЯ 7, с. 143), **ličъba I* < **ličiti I* < **likъ I*, **lice* (ЕССЯ 15, с. 83) та ін., в ЕССЯ та SP пропущено.

4. Ст.-укр. **опослѣ**, **опослє** *прийм.* (виражає часові відношення, вказує на дату, після якої відбулася дія), 1396 р. (ССУМ II, с. 82), *опослѣ* ‘потім’, 1556–1561 рр. (ПЄ, с. 179), *опослѣ* *присл.* ‘після’ (Тимченко 2, с. 48) споріднені з укр. *опісля* ‘після’ (СУМ IV, с. 415), діал. *опісля* ‘насамкінець’ (Білецький-Носенко, с. 263), *опóсли* ‘потім’ (Глуховцева, с. 152), *опóсля* *присл.* ‘після, потім’ (СБІ, с. 509), *опосля́* ‘після’ (ВСД, с. 89), *впóсли* *присл.* ‘потім’ (Аркушин, с. 73), *впосля́* ‘пізніше’ (Мартінова, Щербина, с. 74), *упісля́*, *упóсли* ‘після’ (СУМ IV, с. 415), *упосля́* ‘опісля’ (Чабаненко 1, с. 167), ст.-рос. *опослѣ* ‘потім, після’ (Сл.РЯ XI–XVII 13, с. 33), рос. діал. *опóсле*, *опослє́*, *опосле*, *опóсли*, *опослі́*, *опосли*, *опосля́* *присл.* ‘після, потім’ (СРНГ 23, с. 282–283, 284), ст.-блр. *опосле* *присл.* ‘після, згодом’ (ГСБМ 22, с. 271), блр. діал. *апасья́* ‘після’ (Касьпяровіч, с. 21), *апóсле* *присл.* ‘т. с.’ (Шаталава, с. 12), *опóсле* ‘т. с.’ (Кучук, Малюк, с. 90), *опосля́* ‘після’ (ТС 3, с. 261) < потенційного псл. **ob poslě*. В «Этимологическом словаре славянских языков» цю реконструкцію пропущено, хоча принагідно про неї згадано в словниковій статті під гаслом **obposlъnъjъ* (ЕССЯ 28, с. 265: «прилаг., производное с суф. *-ъnъ* от словосочетания **ob poslě*»; укладач статті **obposlъnъjъ* — О.М. Трубачов).

Стосовно походження прислівника **poslě* існує кілька версій. Детально про них див. (Machek, s. 553 — стаття *sled* — з літературою; ESJS 11, s. 685–686 < 1. **poslědъ*, 2. **po+sъ +lě*); ЕСУМ 4, с. 415 < пізньопраслов'ян. **poslědi*; БЕР 5, с. 540).

Якщо погодитися з версією про вторинність **poslě* < **poslědъ*, тоді стає зрозумілим уведення блр. діал. *напосля* до словникової статті **na poslědъ*, **na poslědě*, **na poslědъkъ* (ЕССЯ 21, с. 196), хоча тут чомусь немає ст.-укр. *напосле* ‘наостанку, наслідок’, 1449 р. (ССУМ II, с. 22), укр. діал. *напослі* (ЕСУМ 4, с. 415), ст.-рос. *напослѣ* ‘після, потім’, 1400 р. (Сл.РЯ XI–XVII 10, с. 188); пор. також блр. діал. *напослі* ‘потім, після’ (Курцова, с. 103).

5. У першій передмові (1581 р.) до Острозької біблії Герасима Смотрицького (батька Мелетія Смотрицького) натрапляємо на лексему **зидатель** **‘майстер, будівничий, творець’*: *Помощников же и зидателей велми мало* (УЛ XIV–XVI ст., с. 202). З подібним значенням *зидатель* зафіксовано в (СДРЯ 3, с. 380) і (Сл.РЯ XI–XVII 5, с. 386; проілюстроване цитатою з джерела XVI ст.).

Апелятив *зидатель* — віддієслівний дериват з агентивним суфіксом *-тель*, пор., наприклад, д.-руськ. *зидать* ‘творити’ (СДРЯ 3, с. 380), ст.-серб. *зидати* ‘condere’ (Даничић I, с. 378), тобто **zidatel'ъ* < **zidati* — ітератива до **zъdati* (ESJS 19, s. 1141).

У слов'янських мовах продуктивніші деривати від псл. **zidar'ъ*. Пор. д.-руськ. *зидарь* ‘будівничий’ (Срезневский I, стлб. 977), болг. *зидар* ‘муляр’ (Стоянов, с. 238), макед. *сидар* ‘муляр, будівельник’ (Гавриш, с. 233), серб. *зидар* ‘т. с.’ (Лавровский, с. 179), діал. *сид'ар* ‘т. с.’ (Стојановић, с. 291), хорв. діал. *zid'ar* (Jurišić 2, s. 243), слвн. *zidar* ‘муляр’ (Pleteršnik II, s. 909), діал. *zidar* (z'da:r) ‘т. с.’ (Čujec-Stress 2, s. 469), *zidar* (Gregorič, s. 525), *zēdār* (Tominec, s. 246), а також болг. *Зидаров* (Илчев, с. 213), макед. *Зидар* (Речник ПКМ I, с. 456), хорв. *Zidar* (Leksik, s. 750), слвн. *Zidar* (ZSSP, s. 710) — антропоніми. Пор. ще болг. *Зидарев дол* — відантропонімний мікротопонім у Пернишко [Велев, с. 103].

6. Ст.-укр. **озимя** ‘однорічне теля’ зафіксовано в документі, датованому 1564 р. (Тимченко 2, с. 36). Пор. ще серб. діал. *óзиме* ‘однорічне порося’ (Стојановић, с. 578), слвн. *ozimè*, *-éta* ‘дворічне лоша’ (Pleteršnik I, s. 874) — рефлексі псл. **obzimę*, *-ęte*, пропущеного в ЕССЯ, вып. 31.

Реконструйоване **obzimę*, *-ęte* споріднене з псл. **nazimę*, *-ęte* (ЕССЯ 24, с. 67), а також **nazimъçe*, **obzimъçe* (ЕССЯ 24, с. 68; 31, с. 189). Пор. ще укр. діал. *перезимч'у*, *-ч'ите* ‘перезимоване теля, ягня’ (Піпаш, Галас, с. 135), *перезимча*, *перезимча* ‘перезимоване теля’ (ЕСУМ 2, с. 262) < **perzimъçe*.

7. Ст.-укр. **остень** **‘загострена палиця’*: *остень барзо острый*, 1621 р. (Тимченко 2, с. 57) відоме й в інших мікроконтекстах: *оснóмъ уколóлъ*; *конéць уломíлся оснá*; *вы́колол(ъ) ... óко прáвое оснóм(ъ)* (Галятовський, с. 300). У словничку малозрозумілих слів наведено лексему *остны* ‘будяки, остюки, колючки;

жало, вістря; загострена палиця' (Галятовський, с. 441), пор. ще в тексті пам'ятки: *Тѣи ѡстнѣ, альбо гвоздѣ* (Там само, с. 361), а також *Остенъ перен.* 'підбурювач, намовник' (Зизаній, с. 138).

Аналізоване *остень* споріднене з укр. діал. *остьон* (варіанти *осьон*, *осон*, *мн. осні*) 'тверда частина пір'їни, з якої виростає пух' (Аркушин, с. 369, 370), *осьон* 'палиця з цвяхом на кінці, якою поганяють волів' (ЕСУМ 4, с. 230), ст.-блр. *остень* 'загострений предмет; вістря' (ГСБМ 22, с. 430–431), словц. діал. *ost'en*, *uost'en* 'твердий гострий наріст на рослині (або тварині)' (SSN II, s. 652, стаття *osteň*) та ін., зібраними в (ЕССЯ 36, с. 74–76) під гаслом **ostьnъ*. Наведені факти (ст.-укр., укр. діал., ст.-блр., словц. діал.) розширюють ареал споріднених лексем.

ДЖЕРЕЛА

- Аркушин** — Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. А–Я. Вид. 2-ге, переробл., випр. і доп. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2016. XXIV+648 с.
- БЕР** — Български етимологичен речник / съст.: В. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев и др. София: БАН, 1971–2017. Т. 1–8. Видання триває.
- Білецький-Носенко** — Білецький-Носенко П.П. Словник української мови / підг. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. 421 с.
- Білоус** — Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. Київ: Видавничий дім «Простір», 2011. 200 с.
- ВСД** — Відлуння сивої давнини, або Слово про слова. (Спроба укладання тлумачного словника бутейської говірки) / укладач П.С. Макаренко. За заг. ред. М.Д. Півницького. Бутейки; Луцьк: Волиньполіграф, 2018. 136 с.
- Гавриш** — Гавриш К. Македонско-руски речник. Скопје: Просветно дело, 1969. 916 с.
- Галятовський** — Галятовський І. Ключ розуміння / підг. до вид. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1985. 532 с.
- Глуховцева** — Глуховцева К., Леснова В., Ніколаєнко І. та ін. Словник українських східнословобожанських говірок. Луганськ: Альма-матер, 2002. 234 с.
- Головацький** — Дзендзелівський Й.О., Ганудель З. Словник української мови Я.Ф. Головацького // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво у Братиславі, 1982. Т. 10. С. 311–612.
- Грінченко** — Словарь української мови / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ: Видавництво АН УРСР, 1907–1909. Т. 1–4.
- ГСБМ** — Гістарычны слоўнік беларускай мовы / складальнікі: Т.І. Блізнюк, Р.С. Гамзовіч, А.П. Груца і інш. Рэд. А.М. Булыка. Мінск: Навука і тэхніка, 1982–2017. Вып. 1–37.
- Даль** — Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва: Русский язык, 1981–1982. Т. 1–4.
- Даничић** — Даничић Ђ. Рјечник из књижевних старина српских. Београд: Младинска књига, 1975. Т. I–III.
- ЕСУМ** — Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6. Видання триває.
- Зизаній** — Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / підг. текстів пам'яток і вступні статті В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1964. 204 с.

- Зіновійв** — Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / підг. тексту І.П. Чепіги. Київ: Наукова думка, 1971. 392 с.
- Илчев** — Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. София: БАН, 1969. 638 с.
- Касьярович** — Касьярович М.І. Віцебскі краёвы слоўнік (матар'ялы). Віцебск: Заря Запада, 1927. 371 с.
- Курцова** — Курцова В.М. З роднага слова // Жывое наша слова: Дыялекталагічны зборнік (Да 90-годдзя Ю.Ф. Мацкевіч) / рэд. Л.П. Кунцэвіч, І.Я. Яшкін. Мінск: Беларуская навука, 2001. С. 98–110.
- Кучук, Малюк** — Кучук І.М., Малюк А.К. Палескі слоўнік: Лельчыцкі раён. Мазыр: МазДПП імя Н.К. Крупскай, 2000. 156 с.
- Лавровский** — Лавровский П. Сербско-русский словарь. Санкт-Петербург: Отделение русского языка и словесности имп. АН, 1870. 578 стб.
- Мартінова, Щербина** — Мартінова Г.І., Щербина Т.В. Словник середньонаддніпрянських говірок. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2020. 492 с.
- ПЄ** — Пересопницьке євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик. Вид. друге, доп. / підг. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. Київ: [б. в.], 2011. 745 с.
- Піпаш, Галас** — Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2005. 266 с.
- ПЛ** — Приватні листи XVIII ст. / підг. до вид. В.А. Передрієнко. Київ: Наукова думка, 1987. 171 с.
- Пономар** — Пономар Л.Г. Народний одяг Правобережного Полісся середини XIX – середини XX століть: Історико-етнографічний атлас. Словник. Київ: ТОВ “Бизнесполиграф”, 2015. 268 с.
- Речник ПКМ** — Речник на презимњата кај македонците / обработувачи: М. Коробар-Белчева, М. Митков, Т. Стоматоски. Скопје: Институт за македонски језик “Крсте Мисирков”, 1994. Т. I. XXIII+768 с.
- СБГ** — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: в 5 т. / рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. Мінск : Навука і тэхніка, 1979. Т. 1. 512 с.
- СБІ** — Словник українських говірок Бузько-Інгульського межиріччя: Близько 20 000 діалектизмів / укл. Л.С. Спанатій, А.П. Супрун, М.Ф. Тимченко, В.П. Токар; за заг. ред. Л.С. Спанатій; наук. ред. П.Ю. Гриценко. Миколаїв: Іліон, 2018. 876 с.
- СБук.Г** — Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
- СДРЯ** — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р.И. Аванесов, И.С. Улукханов, В.Б. Крысько. Москва: Азбуковник, 1988–2019. Т. I–XII. Видання триває.
- Славинецький** — Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підг. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1973. 542 с.
- Сл.РЯ XI–XVII** — Словарь русского языка XI–XVII вв. / гл. ред.: С.Г. Бархударов (вып. 1–6), Ф.П. Филин (вып. 7–10), Д.Н. Шмелев (вып. 11–14), Г.А. Богатова (вып. 15–26), В.Б. Крысько (вып. 27–29), Р.Н. Кривко (вып. 30–31). Москва: Наука, 1975–2019. Вып. 1–31. Видання триває.
- Срезневский** — Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Москва: Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1958. Т. I–III.

- СРНГ** — Словарь русских народных говоров / под ред. Ф.П. Филина, Ф.П. Сороколетова и С.А. Мызникова. Москва; Ленинград / Санкт-Петербург: Наука, 1965–2021. Вып. 1–52. Видання триває.
- ССУМ XIV–XV** — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. / ред. кол.: Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1977. 632 с.; Т. 2. Київ: Наукова думка, 1978. 592 с.
- Стоянов** — Стоянов І.А., Чмир О.Р. Болгарсько-український словник. Київ: Наукова думка, 1988. 776 с.
- Стојановић** — Стојановић Р. Црнотравски речник. Београд, 2010 (= Српски дијалектолошки зборник. Књ. LVII). 1060 с.
- СУМ** — Словник української мови / голова редкол. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
- Тимченко** — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / підг. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. Кн. 1. Київ; Нью-Йорк: Преса України, 2002. 512 с.; Кн. 2. Київ; Нью-Йорк: Преса України, 2003. 512 с.
- ТС** — Тураўскі слоўнік / рэд. А.А. Крывіцкі. Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987. Т. 1–5.
- УЛ XIV–XVI ст.** — Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори / авт. вступ. ст. і ред. тому В.Л. Микитась; упоряд. і приміт. В.П. Колосової та ін. Київ: Наукова думка, 1988. 600 с.
- Чабаненко** — Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя: Комунар, 1992. Т. 1–4.
- Шаталава** — Шаталава Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова. Мінск: Навука і тэхніка, 1975. 208 с.
- Шкрумеляк** — Шкрумеляк М.С. Тлумачний словник-довідник гуцульських говірок. Івано-Франківськ: ІФОЦППК, 2016. 176 с.
- Čujec-Stress** — Čujec-Stress H. Slovar zatolminskega govora. Zatolmin: Stres inženiring, 2010–2014. Т. 1–2.
- ESJS** — Etymologický slovník jazyka staroslověnského / ed. E. Havlová, A. Erhart, I. Janyšková. Praha (Brno): AVČR, 1989–2018. 1–19.
- Gregorič** — Gregorič J. Kostelski slovar / Uredili: S. Horvat, I. Šircelj-Žnidaršič, P. Weiss. Ljubljana: SAZU, 2014. 541 s.
- Jurišič** — Jurišič B. Rječnik govora otoka Vrgade. Zagreb: JAZU, 1966–1973. D. 1–2.
- Leksik** — Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske. Zagreb: Tipograf, 1976. 773 s.
- Machek** — Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. 2 vyd. Praha: AVČR, 1968. 866 s.
- Pleteršnik** — Pleteršnik M. Slovensko-nemški slovar. Transliterirana izdaja. Uredila M. Furlan. Ljubljana: SAZU, 2006. D. 1–2.
- SP** — Słownik prasłowiański / pod red. F. Sławskiego. Wrocław etc.: PAN, 1974–2001. Т. 1–8. Видання триває.
- SSN** — Slovník slovenských nářečí / ved. red. I. Ripka. Bratislava: VEDA, 1994–2021. Т. I–III. Видання триває.
- Tominec** — Tominec I. Črnovrški dialekt. Kratka monografija in slovar. Ljubljana: SAZU, 1964. 269 s.
- ZSSP** — Začasni slovar slovenskih priimkov / odg. red. F. Bezljaj. Ljubljana: SAZU, 1974. 723 s.

LEGEND

Аркушин — Arkushyn, G.L. (2016). *Dictionary of Western Polissian dialects*. 2nd edition. Lutsk: Volyn regional printing house (in Ukrainian).

БЕР — Georgiev, V., Galabov, Iv., Zaimov, Y., Ilchev, St. etc. (Eds.). (1971–2017). *Bulgarian etymological dictionary*. Sofia: BAS. Vols. 1–8. Sighting in progress (in Bulgarian).

Білецький-Носенко — Biletskyi-Nosenko, P.P. (1966). *Dictionary of the Ukrainian language / adapted to species V.V. Nimchuk*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Білоус — Bilous, N. (2011). *Testaments of Kyivans of the middle of the 16th – the first half of the 17th century*. Kyiv: Prostir Publishing House (in Old Ukrainian and Ukrainian).

ВСД — Pivnytskyi, M.D. (Ed.). (2028). *Echoes of hoary antiquity, or Word about words. (An attempt to compile an explanatory dictionary of the Butei dialect)*. Buteiky– Lutsk: Volyn Polygraph (in Ukrainian).

Гавриш — Gavrish, K. (1969). *Macedonian-Russian dictionary*. Skopje: Prosvetno delo (in Macedonian and Russian).

Галятовський — Galyatovskyi, I. (1985). *The key to understanding / adapted. to species I.P. Chepiha*. Kyiv: Naukova dumka (in Old Ukrainian).

Глуховцева — Hlukhovtseva, K., Lesnova, V., Nikolayenko, I. etc. (2002). *Dictionary of Ukrainian East Slobozhan dialects*. Luhansk: Alma Mater (in Ukrainian).

Головацький — Dzendzelivskyi, Y.O., Ganudel, Z. (1982). *Dictionary of the Ukrainian language Y.F. Holovatskyi. Scientific collection of the Museum of Ukrainian Culture in Svydnik*. Priashiv: Slovak Pedagogical Publishing House in Bratislava. Vol. 10, pp. 311–612 (in Ukrainian).

Грінченко — Hrinchenko, B. (Ed.). (1907–1909). *Dictionary of the Ukrainian language*. (Vols. 1–4). Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian (in Ukrainian).

ГСБМ — Bulyka, A.M. (Ed.). (1982–2017). *Historical dictionary of the Belarusian language*. (Issue 1–37). Minsk: Science and Technology (in Belarusian).

Даль — Dal, V.I. (1981–1982). *Explanatory dictionary of the living Great Russian language*. (Vols. 1–4). Moscow: Russian language (in Russian).

Даничић — Danichić, Đ. (1975). *Dictionary of Serbian literary antiquities*. (Vols. 1–3). Belgrade: Mladinska kniha (in Serbian).

ЕСУМ — Melnychuk, O.S. (Ed.). (1982–2012). *Etymological dictionary of the Ukrainian language*. (Vols. 1–6). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Зизаній — Nimchuk, V.V. (Ed.). (1964). *Lexis Lavrentia Zizania. Synonym Slavenorosskaya*. Kyiv: Naukova dumka (in Old Ukrainian).

Зіновійв — Zinoviiv, K. (1971). *Verses. Common proverbs / adapted text of I.P. Chepiha*. Kyiv: Naukova dumka (in Old Ukrainian and Ukrainian).

Илчев — Ilchev, S. (1969). *Dictionary of personal and family names among Bulgarians*. Sofia: BAS (in Bulgarian).

Касьпяровіч — Kaspyarovich, M.I. (1927). *Vitebsk regional dictionary (materials)*. Vitebsk: Zarya Zapada (in Belarusian).

Курцова — Kurtsova, V.M. (2001). From the native word. *Our living word: Dialectological collection (To the 90th anniversary of Yu.F. Matskevich)*. Minsk: Belarusian Science. P. 98–110 (in Belarusian).

Кучук, Малюк — Kuchuk, I.M., Malyuk, A.K. (2000). *Polissia dictionary: Lelchytsky district*. Mazyr: MazDPI named after N.K. Krupskaya (in Ukrainian).

Лавровский — Lavrovsky, P. (1870). *Serbian-Russian Dictionary*. St. Petersburg (in Serbian and Russian).

- Мартінова, Щербина** — Martynova, G.I., Shcherbina, T.V. (2020). *Dictionary of Middle Transdnieper dialects*. Cherkasy: Yu.A. Chabanenko Publisher (in Ukrainian).
- ПС** — Chepiha, I.P. (Ed.). (2011). *Peresopnytsia Gospel 1556–1561. Research. Transliterated text. Word index*. Kyiv (in Old Ukrainian and Ukrainian).
- Піпаш, Галас** — Pipash, Y.O., Halas, B.K. (2005). *Materials for a dictionary of Hutsul dialects (Kosivska Polyana and Rosishka, Rakhiv district, Zakarpattia region)*. Uzhgorod: Uzhgorod National University (in Ukrainian).
- ПЛ** — Peredrienko, V.A. (Ed.). (1987). *Private letters of the 18th century*. Kyiv: Naukova dumka (in Old Ukrainian and Ukrainian).
- Пономар** — Ponomar, L.H. (2015). *Folk clothing of the Right Bank Polissia of the mid-19th – mid-20th centuries: Historical and ethnographic atlas. Dictionary*. Kyiv: Business Polygraph LLC (in Ukrainian).
- Речник ПКМ** — Korobar-Belcheva, M., Mitkov, M., Dental, T. (1994). *Dictionary of Macedonian surnames*. Skopje: Institute for the Macedonian language “Krste Misirkov”. Vol. I (in Macedonian).
- СБГ** — Matskevich, Yu.F. (Ed.). (1979). *Dictionary of Belarusian dialects of north-western Belarus and its border: in 5 volumes. Vol. 1* (in Belarusian).
- СБІ** — Hrytsenko, P.Yu. (Ed.). (2018). *Dictionary of Ukrainian dialects of the Buzka-Ingul River Basin: About 20,000 dialecticisms*. Mykolaiv: Ilion (in Ukrainian).
- СБук.Г** — Huyvanyuk, N.V. (Ed.). (2005). *Dictionary of Bukovinian dialects*. Chernivtsi: Ruta (in Ukrainian).
- СДРЯ** — Avanesov, R.I., Ulukhanov, I.S., Krysko, V.B. (Eds.). (1988–2019). *Dictionary of the Old Russian language (XI–XIV centuries)*. (Vols. 1–12). Moscow: Azbukovnik (in Old Ukrainian and Russian).
- Славинецький** — Nimchuk, V.V. (Ed.). (1973). *Latin Lexicon by E. Slavynetskyi. Slovene-Latin lexicon by E. Slavynetskyi and A. Koretskyi-Satanovskyi*. Kyiv: Naukova dumka (in Old Ukrainian and Ukrainian).
- Сл.РЯ XI–XVII** — *Dictionary of the Russian language of the XI–XVII centuries*. (1975–2019). (Issues 1–31). Moscow: Nauka (in Russian).
- Срезневский** — Sreznevsky, I.I. (1958). *Materials for the dictionary of the Old Russian language*. (Vols. 1–3). Moscow: State publishing house of foreign and national dictionaries (in Old Russian).
- СРНГ** — Filin, F.P., Sorokoletov, F.P., Myznikov, S.A. (Eds.). (1965–2021). *Dictionary of Russian folk dialects*. (Issue. 1–52). Moscow–Leningrad: Science (in Russian).
- ССУМ XIV–XV** — Humetska, L.L. (Ed.). (1977–1978). *Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th–15th centuries*. (Vols. 1–2). Kyiv: Naukova dumka (in Old Ukrainian and Ukrainian).
- Стоянов** — Stoyanov, I.A., Chmyr, O.R. (1988). *Bulgarian-Ukrainian dictionary*. Kyiv: Naukova dumka (in Bulgarian and Ukrainian).
- Стојановић** — Stojanoviћ, R. (2010). *Crnotravski dictionary*. Belgrade. (Serbian dialectal collection. Book LVII) (in Serbian).
- СУМ** — Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). *Dictionary of the Ukrainian language*. (Vols. 1–11). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Тимченко** — Tymchenko, E. (2002–2003). *Materials for the dictionary of the written and book Ukrainian language of the 15th–18th centuries*. (Vols. 1–2). Kyiv–New York: Press of Ukraine (in Ukrainian).
- ТС** — Krivitskyi, A.A. (Ed.). (1982–1987). *Turovsky dictionary*. (Vols. 1–5). Minsk: Science and Technology (in Belarusian).

УЛ XIV–XVI ст. — Mykytas, V.L. (Ed.). (1988). *Ukrainian literature of the XIV–XVI centuries. Apocrypha. Pilgrimage works. Historiographic works. Polemical works. Translated stories. Poetic works.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Чабаненко — Chabanenko, V.A. (1992). *Dictionary of dialects of the Lower Dnipro region.* (Vols. 1–4). Zaporizhzhia: Komunar (in Ukrainian).

Шаталава — Shatalova, L.F. (1975). *Belarusian dialect word.* Minsk: Science and Technology (in Belarusian).

Шкрумеляк — Shkrumelyak, M.S. (2016). *Interpretive dictionary-handbook of Hutsul dialects.* Ivano-Frankivsk: IFOTSPPK (in Ukrainian).

Čujec-Stress — Čujec-Stress, H. (2010–2014). *Dictionary of Zatolmin dialect.* (Vols. 1–2). Zatolmin: Stres inženiring (in Slovenian).

ESJS — Havlová, E., Erhart, A., Janyšková, I. (Eds.). (1989–2018). *Etymological dictionary of the Old Slavic language.* (Vols. 1–19). Praha (Brno): AVČR (in Czech).

Gregorič — Gregorič, J. (2014). *Church dictionary.* Ljubljana: SAZU (in Slovenian).

Jurišič — Jurišič, B. (1966–1973). *Vocabulary of Vrgada island dialect.* (Vols. 1–2). Zagreb: JAZU (in Croatian).

Leksik — *Lexicon of surnames of the Socialist Republic of Croatia.* (1976). Zagreb (in Croatian).

Machek — Machek, V. (1968). *Etymological dictionary of the Czech language.* 2nd edition. Praha: AVČR (in Czech).

Pleteršnik — Pleteršnik, M. (2006). *Slovenian-German dictionary. Transliterated edition.* (Vols. 1–2). Ljubljana: SAZU (in Slovenian and Germany).

SP — Sławski, F. (Ed.). (1974–2001). *Proto-Slavic dictionary.* (Vols. 1–8). Wrocław etc.: PAN (in Polish).

SSN — Ripka, I. (Ed.). (1994–2021). *Dictionary of Slovak dialects.* (Vols. 1–3). Bratislava: VEDA (in Slovak).

Tominec — Tominec, I. (1964). *Črnovrška dialect. Short monography and dictionary.* Ljubljana: SAZU (in Slovenian).

ZSSP — Bezljaj, F. (Ed.). (1974). *Temporary dictionary of Slovenian surnames.* Ljubljana: SAZU (in Slovenian).

ЛІТЕРАТУРА

1. Велев В. Местните имена в Пернишко. Велико Търново: Фабер, 2010. 219 с.

REFERENCES

1. Veleв, V. (2010). *Local names in Pernishko.* Veliko Tarnovo: Faber (in Bulgarian).

Viktor Shulhach, Doctor of Philological Science, Head of the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

ETYMOLOGICAL NOTES. 1–7

The article is devoted to the etymological analysis of seven lexemes of the Old Ukrainian language: *наметець*, *губ'ю(т)*, *чиньба*, *опослѣ*, *зидатель*, *озимя*, *остень*. For the etymological procedure, the author uses the available cognates of Slavonic languages. Potential Proto-Slavonic archetypes **nametъсь*, **činyba*, **ob poslě*, **zidatelъ*, **obzimę*, *-ęte* are reconstructed. The dictionary

entries **gyběti*, **ostьnъ*, reconstructed in the Etymological Dictionary of Slavic Languages, are supplemented. The dictionary entries under the slogans **gyběti*, **ostьnъ*, reconstructed in the Etymological Dictionary of Slavonic Languages, are supplemented.

Keywords: Old Ukrainian language, vocabulary, etymology, etymological analysis, reconstruction, archetype.

ІСТОРИКО-ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ЛАБОРАТОРІЯ

Москаленко Л.А.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України

МАТЕРІАЛИ ДО «СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ II ПОЛ. XVII – XVIII СТ.»

Лексикографічне дослідження і укладання пробних статей здійснено на матеріалі однієї з пам'яток ділової писемності козацької доби (XV–XVIII ст.) — «Актів Полтавського полкового суду (1683–1750 рр.)»¹ у межах теми «Історія української мови: деривація, лексикографія» («Словник української мови другої половини XVII–XVIII ст.»).

Мовне розмаїття «Актів Полтавського полкового суду», що закономірно віддзеркалює один із часових і просторових зрізів української мови доби козаччини в різностильових виявах (від офіційно-ділового до розмовно-побутового), є надійним джерелом дослідження не тільки історії української мови, а й історії українського народу. Лексика, чітко локалізована в просторі (Полтава й навколишні містечка, села й хутори, що переважно належали до Полтавського полку) й часі (1683 – 1750 рр.), уможливорює здійснення багаторівневих досліджень не тільки української мови загалом, а й її територіальних різновидів (у окремих випадках аж до рівня говірки), що стане вагомим підґрунтям для евристичних історико-діалектологічних студій.

Словник, безперечно, матиме особливе значення для вивчення процесів зближення книжного й народнорозмовного різновидів української мови. Його статті міститимуть достовірний матеріал для з'ясування особливостей

¹Акти Полтавського полкового суду 1683–1750. Книга друга / підгот. до вид. Л.А. Москаленко; відп. ред. Г.В. Воронич. Київ: КММ, 2017. 568 с. (Серія «Актові документи і грамоти»). («Акти (протоколи) Полтавського полкового суду» (Ч. 2) з архіву О.М. Лазаревського зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського під шифром І 55257).

історичного розвитку української мови на всіх рівнях, зокрема простежити контакти з представниками інших народів через засвідчені в пам'ятках іншомовні запозичення.

АБО, спол. розділовий. 1. Уживається на означення того, що предмети чи явища чергуються чи змінюються іншими. *где би люди простого станѣ ѿмислне квалѣтом на дом албо на господѣ шлахетнѣю нашеѣши або на дорожѣ, ѿмислне застѣпивиши, шлахтича забили, таковий, за доводомъ слѣшимъ, тие всѣ горломъ карани бити мають[ъ]* (АППС 2. 209). **Або... або:** а) роздільність у чергуванні однорідних перелічуваних предметів, явищ і т. ін. *винайшод декрет в Статутѣ к.зства Литовского, в роздѣлѣ ѿдинадцятѣм, в артикулѣ шестѣм и сѣмом, ѿ забойцаѣ ѿтцаѣ або матки* (АППС 2. 221 зв.). Див. **АЛБО**.

АБОВІМ, спол. причиновий. Тому що, через те що, бо (стпл. abowiem, пл. albowiem). *Пойдѣте а поймайте Пилипихѣ, абовѣм тепер, такъ людѣ повѣдають, певне застанѣте на так скверномъ шетеченствѣ обоих* (АППС 2. 157); *Тие зас шетечники и грошей нам дали подчверта золотого без шостака, абовѣм оних приобѣцали-смо били пустити* (АППС 2. 157 зв.). Див. **АЛБОВІМ**.

АЖ¹, част. підсил. 1. Уживається для підсилення ознаки чи дії. *Аже в той часъ зараз, не вѣдаю хто з нихъ, знат, ѿбухомъ по тому жѣ ѿкну комнатному почалъ бити, же аж ѿконницѣ иматъ зъсередини вилупилося ѣ ѿболонѣ и една шиба не ѿсталася, кромѣ самихъ рамъ* (АППС 2. 161). *Тодко не знаю, за що перве Лѣкѣн его былъ такъ тиранско, же аж пѣлицю на немъ до рѣкъ полѣмал* (АППС 2. 176 зв.); *не знаю, за що, перве батогомъ, потимъ пѣлицею былъ такъ сродзе, же аж ѿный од того бою там же, на полѣ, пѣтого дня и Б.гѣ д.ха отдал* (АППС 2. 176 зв.); 2. Уживається перед словами, що означають місце або час дії, звичайно з прийменником *к*, вказуючи на досягнення далекої або крайньої межі; *самий. и на жаданѣ Бѣтишино, гнано за нимъ аж к Валькамъ* (АППС 2. 25); 3. Уживається для вираження несподіваності дії; як ось, коли раптом. *Аж тие твои товариство, втѣкаючи черезъ перелазъ, отбѣгли со сокиркѣ, котора и тепер при мнѣ зостаѣт* (АППС 2. 38). *Аж признался ѣ самъ томѣ словѣ и мовѣ томѣ жѣ Іцкови Колодѣжномѣ: «Ест правда: мовѣ я тоѣ»* (АППС 2. 65). *Приѣхавши по просо — аж-но полѣкопѣк забранъ, — они вътропи слѣдомъ за нимъ — и догнали на ночлѣзѣ ночѣючого* (АППС 2. 14).

АЖЕ, спол. умовний. Уживається для приєднання підрядних частин до головної; коли, якщо. *Аже би м тоѣ вчинилъ ѣ такоѣ запамѣталости албо ѿкрѣтенства,*

того не дай Б.же, готовъ ест ем и с⁸мленемъ отвѣстисѧ (АППС 2. 146 зв.); Аже бы мъ що ей чинилъ — неправдѣ ѿна говорит. Б.гъ бы мене скаравъ, не винен-емъ, п.п, тому ⁸чинку, що она на мене складаєт (АППС 2. 219).

АЖЕ¹, част. підсил. 1. Уживається для вираження несподіваності дії; як ось, коли раптом. Такъ те⁸дѣ Петро, тим же ѿбѣхомъ сто⁸ячого чернѣца вдаривши в головѣ, и ѿбвалил оного на землю, и вѣ⁸язалъ, питаючисѧ гроше⁸й, аже тот не⁸божчикъ чернець сказа⁸л: «Гроши ⁸скринѣ в трапезѣ» (АППС 2. 104 зв.); приехали-смо в Самарѣ в монастирь, аже вийшол козакъ тотъ з монастира, // що монастирские пос⁸ѣдки на лов⁸ рыбний беретъ, сталъ до насъ мовити (АППС 2. 107-107 зв.); И такъ повидѣла: «Тогда, панове, сѣдѣла-м ѧ на колодѣ ⁸ дворѣ ⁸яковом. Аже Прѣска, наймичка ⁸якова, надвечери, взявши ⁸хатѣ кѣшкѣ, несєт ик⁸ коморѣ (АППС 2. 143 зв.); А тот хлопецъ, крикнувши, вилѣзъ з-под саний — аже ока тогди жъ не ѿсталось (АППС 2. 146 зв.); Аже стало такъ, же овецъ не дано пасти (АППС 2. 202 зв.); Аже ⁸Кириковом ⁸Дмитренѣка ⁸возѣ штани тилько, що з грошми били, витрѣсил (АППС 2. 94). 3. Уживається перед словами, що означають кількість, указуючи на її значність; повний, цілий. Аже на всѣхъ трохъ квѣстїахъ признавалсѧ до своего злого ⁸чинѣкѣ (АППС 2. 68 зв.); И того часѣ питал єсмо, аже тот ѿвчаръ Лєсковъ в тоє жѣ слово ѿтповѣлъ (АППС 2. 5 зв.); Прошлїх часов, ⁸яко б мѣетъ быти бо⁸лше⁸й чверти, мѣл-ем слѣ⁸шнїе доводи, ⁸якъ ѿнѣ виетеченство поподналъ з тоєю ⁸ж Гапѣкою, виетечнищею, аже не могл-ем слѣ⁸шнѣ⁸йших доводов и под врѣзанѧ показати (АППС 2. 46 зв.).

АКТ, у, імен., ч. Документ, який засвідчує (задокументовує) якусь дію; офіційний документ, запис, протокол, що має юридичну силу (лт. acta); дія (лт. actus). Ромѧнъ Лозѣнскїй, сего актѣ нысѧръ, рѣкою власною (АППС 2. 249).

АКТОР, ??¹, імен., ч. Позивач (лт. actor). Для доконченѧ справи сѣ⁸йго септєврита ѿ [19] пѧтнового прибѣвши, актеръ нинѣшнєи справи, п. Федоръ Сѣхомлинъ, жалоснє повторнѣю злостъ зѧтѧ своего, Данила, ѿбѧвилъ (АППС 2. 225 зв.); Любо жѣ речєннѣй Васил Коритѧнскїй за тоє забойство ещє за живота сына поменєннѣх ѧкторовъ и едналъ, еднѧкъ ѿны, актори, поєднанѧ з нымъ не чинили (АППС 2. 13); приказа⁸л сѣдѣ тот же, жебѣ онѣ, актер права, любѣ на нем, Юски, остатку своє⁸й шкоди иска⁸л, любѣ его на волю пустил (АППС 2. 225).

¹ Двома знаками питання позначено відсутній формант (для іменників – флексію р.в. однини), який не вдалося відновити з тексту пам'ятки.

АКТОРСКИЙ, а, е. Прикм. до **актор**. Стосовний позивача. *Еще акторское стороны до сѣдѣ нашего не было, велѣли-смо, подлѣжъ книгъ написаних правнихъ, тихъ Ивана Петренѣкъ и Петра, виникѣ, на квестию дати* (АППС 2. 106). **акторская сторона**. Учасники судового процесу з боку позивача. *прикрили-смо онѣю декъретомъ: мѣтъ акторской сторонѣ, особамъ вишѣреченимъ, всю шкодѣ ихъ и правниѣ виклади нагород[и]ти, при заплаченю вини п.нѣской* (АППС 2. 67 зв.); *Тѣмъ же при акторск[ой] сторонѣ, на попарте сѣе жѣ монастирской справѣ, билъ при декъретѣ сѣмъ з Кошѣ Васко з кѣрѣнѣ Переяславского з товариство[м]* (АППС 2. 108); *Ставши, акторская сторона, Каленик и Пилипъ Наѣменѣки, жители фѣдорские, заносили свою жалобу на Тѣтѣнѣ Бурковѣчихѣ, дадинѣ свою* (АППС 2. 220). Див. **СТОРОНА АКТОРСКАЯ**.

АЛБО, спол. розділовий. 1. Уживається на означення того, що з ряду перелічуваних предметів (явищ і т. ін.) можливий тільки один (пл. *albo* 'або'). *Мѣла бѣ еси в собѣ отъ мене зачати, надаривши тебе, в'инишии городѣ отъвѣзѣ албо самѣ з домѣ отъедѣ* (АППС 2. 4 зв.); *Хто забѣтъ кого з гнѣвѣ албо з ѣквалѣнѣ а не маѣтъ за тоѣ жадинѣ иншоѣ вимовки, маѣтъ горломъ бити каранѣ* (АППС 2. 197). **Албо... албо**: а) посилює роздільність у чергуванні однорідних перелічуваних предметів, дій, явищ і т. ін. *хто бы комѣ в домѣ, албо в пасѣцѣ, албо в лѣсѣ з ѣла або с кореника поставѣного пчолѣ видрал, албо з ѣлемъ ѣзгал, а доѣшли бы еѣ копою або такою просокою, тогдѣ маѣтъ заплатитѣ три рѣблѣ грошей* (АППС 2. 201). Див. **АБО**.

АЛБОВИМ, спол. причиновий. Тому що, через те що, бо (стпл. *abowiem*, пл. *albowiem*). *Зъ которѣхъ злочинцовѣ просимъ ѣ млстѣѣ вашихъ с.той справѣдливости, албовѣмъ много еще чрезъ онѣхъ на добрѣ своемъ шкодѣемъ* (АППС 2. 168); *Аже видѣчи себе подпылѣю, пошла-мъ до господѣ своей отъ тыхъ людѣѣ зацѣнѣ и, пришедши кѣ домовѣцѣ, легла-мъ спочивати на землѣ, позачинавши двѣрѣ, албовѣмъ ѣнѣкъ мой, Иванѣ, тогдѣ былъ на токѣ* (АППС 2. 2); *Вторѣя инквизициѣ в Подтавѣ вивѣденѣя, албовѣмъ дховѣнство, хотѣчи самоѣ истинни доѣти, просили ѣрѣдѣ, аби тѣѣ жѣ свѣдѣки, в первой инквѣзициѣ записаниѣ и хто тѣлко билъ томѣ бою прѣтомниѣ, зновѣ стали на вторѣю инквизицию* (АППС 2. 132). Див. **АБОВИМ**.

АЛТЕРНАЦІЯ, і, імен., ж. Варіант, альтернатива (слт. *alternatio* 'хвилювання, знічення, засмучення'). *Тѣды мы, вышѣсѣцифѣкованныѣ вѣрдѣ, отъ Вовдѣ*

¹ Помилка. Має бути: *ѣланѣ*.

добровольное сознате слышачи, бѣзъ всякихъ алтернативъ казали-смо тые слова до снадѣнѣише сваги на врадѣ записати, що ест и записано, нѣмъ томѣ слышныи доводѣ станѣт (АППС 2. 8).

АНТЕЦЕССОР, а, імен., ч. Попередник, родич по висхідній лінії (лт. antecessor). Презентовад намъ панъ Івѣнь Левенець, знатній товаришъ войсковій, сгодѣ от небожчика, отца Лазарѣ Бѣкевичѣ, антѣцессора вашой превелебности, абы поднятемъ скринѣ на грѣблѣ Бѣлановской Нижномлинской грѣблѣ не чиниты шкоды, даннѣю на писмѣ за печатю мнстирскою и рѣкою небожчиковою (АППС 2. 242).

АРМАТА, и, імен., ж.. 1) гармата; 2) артилерія (лт. armata). (АППС 2.).

АРМАТНИЙ, а, е. Прикм. до **армата**. 1. Гарматний. Семенови, сторожови арматномѣ (АППС 2. 145). 2. Артилерійський. Романа Чорного, аса^вла арматного подкѣ Подтавского (АППС 2. 147). Романъ, арматний аса^влъ (АППС 2. 147).

АРТИКУЛ, у, імен., ч. Розділ, стаття, параграф якого-небудь закону, договору, розпорядження і т. ін. (лт. articulus). винайшли-смо декрѣтъ з роздѣлѣ дѣ [14], артикулу зѣ [17], гдѣ обширниѣ опѣваѣтъ ознакѣ злѣдѣиские (АППС 2. 75 зв.); в Статуте Литовскомъ, роздѣлѣ десѣтомъ, артикулѣ чотирна^дцѣтомъ, такъ сѣ виражаѣтъ: «хто бы комѣ пчолѣ видрал неподлажоние, а дерѣва не каз[ив], тогда повиненъ бѣдѣтъ за кождие таковие пчолѣ заплатитъ двѣ копѣ грошей...» (АППС 2. 201).

АСАВУЛ, а, імен., ч. Офіцерський чин у козацькому війську; помічник полковника у військових справах (їх було два). Вони складали списки козаків полку, керували їхньою стройовою й бойовою підготовкою, контролювали спорядження й забезпечення, наглядали за дотриманням порядку й дисципліни в полку, виконували поліційні функції, опікувалися полковою музикою; помічник отамана. У судових справах асавул виконував роль слідчого – проводив дізнання з приводу суперечок між січовиками, злочинів серед сімейних козаків, розглядав скарги на місці, стежив за виконанням судових вироків, переслідував злочинців збройно (тюрк. yasaul, ясаул 'начальник'. Предъ насъ, Кости Кѣблицкого, оббозного и на мѣсцѣ его мѣсти п.на подковника подтавского зостаючого, Анѣдрѣѣ Бѣта, сѣдѣ наказного, Стефана Фиринченъка, асавѣла подкового, ярѣми, атамана наказного, Мѣжима Пѣтровича, войта, Прокопа Дмитровича, бѣрмистра, и при многихъ общихъ зацнихъ пѣрсонахъ (АППС 2. 31 зв.). Див.: **АСАУЛ**, **ОСАВУЛ**.

АСАУЛ, а, імен., ч. Офіцерський чин у козацькому війську; помічник полковника у військових справах (їх було два). Вони складали списки козаків полку, керували їхньою стройовою й бойовою підготовкою, контролювали спорядження й забезпечення, наглядали за дотриманням порядку й дисципліни в полку, виконували поліційні функції, опікувалися полковою музикою; помічник отамана. У судових справах асаул виконував роль слідчого – проводив дізнання з приводу суперечок між січовиками, злочинів серед сімейних козаків, розглядав скарги на місці, стежив за виконанням судових вироків, переслідував злочинців збройно (*тюрк. yasaул, ясаул* ‘начальник’. *А того нашего ватажка конь в сотника бѣдиского и рѣчница там же, а кожѣх — ъ асаѣла, а складка наша — ъ атамана маѣтности Черничого* (АППС 2. 203 зв.); *Тѣм же вызнали товариство, Хвѣско Арпюшенко* (Помилка. Замість літери «т» написано літеру «п». Має бути: *Ар[т]юшенко*) *и Вас[иль] Григоренко, пред асаѣломъ Фиричченкомъ, ижъ Пилипаска пред правомъ признаста: «А що жъ, п.нове, желѣзо покрала-м[ѣ]»* (АППС 2. 43); *Пред насъ, ихъ ц.рского п.рѣѣтлго влчства Войска Запорозкого Ѳеодора Ивановича Жѣченка, полковника полтавского, Дороша Дмитровича, Стефана Фиричченка, асаѣловъ полковихъ* (АППС 2. 95 зв.); *Справа Гавришова Саленкова, козака царичанского, з Матвѣемъ, асаѣломъ того жъ города Царичанки, ѿ зквалтованю дочери Матвѣевой, Ѳдорки* (АППС 2. 100); *Дорошомъ Дмитровичомъ и Васылемъ Петровычомъ, асаѣламы полковымы* (АППС 2. 241 зв.); *продаль его мил. п.нѣ Иванѣ Левенцю, асаѣловѣ полковомѣ полтавскомѣ, за пѣвнѣю сѣммѣ — за десѣт тѣларей* (АППС 2. 243); *Такъ мы, ныжѣйименованнѣе, на прошеніе помѣнѣтого Ігнатѣ Васыліевычѣ, для спокойного п.нѣ асаѣловѣ, п.нѣй и наслѣдію его кѣпленною лѣвадою зъ лѣщиною владѣнѣа, велѣли сѣй кѣпчій записъ выдѣти на рѣтѣиѣ Подѣтавскомъ рокѣ и д[н]ѣ звышѣферованнѣхъ* (АППС 2. 243 зв.); *ѣдовствѣющаѣ п.нѣ сотниковѣ, принѣвши одъ пана асаѣла за половиннѣю частъ вышѣписанного мѣжемъ еи ѣмеришымъ, сотныкомъ старосан., кѣпленного ставыдѣла — десѣт рѣблѣй грошѣй, зъ добройъ своѣи волѣ, безъ вѣакого примѣсѣ, ѣстѣнѣла тѣю половиннѣю частъ ставыдѣла емѣ, п.нѣ асаѣлѣ, п.нѣй и наслѣдію его во вѣчноѣ владѣнѣе* (АППС 2. 244). Див.: **АСАВУЛ**, **ОСАВУЛ**.

АСАУЛЕЦ, а, імен., ч. Очевидно, підосавул (підосавулій), заступник полкового осавула. *Тѣды асаѣлѣи южъ самы найѣшли Собка в Семѣна ѣного* (АППС 2. 2 зв.); *за тѣю викидѣинѣ вѣгѣд в Логвина атаманѣ дѣканскѣй коровѣ зъ тѣламъ и прислѣд асаѣлѣемъ своимъ до двора полковничого* (АППС 2. 7); *Выслѣхавши мы*

тоє скарги Климовой, послали-смо асаџцовъ тогда, где живетъ Сѣргий, абы еще могли, з Климом пошовиши, познати з тихъ мѣховъ// мѣховъ, который мѣхъ, такіе з пашнею в млинѣ Красноперичовомъ покрадено (АППС 2. 117 зв.-118); Сахно, асаџлец (АППС 2. 157 зв.); Лѣсковѣ, асаџлицеві (АППС 2. 145); Олихвѣръ, назвискомъ Бей, асаџлецъ петровский (АППС 2. 132 зв.); Аже Сѣлихвѣръ Бей, асаџлецъ петровскій, на смертелномъ ложкѣ бѣдѣчи, для тяжкоѣ хороби не могъ самъ притомне стати до сѣдѣ (АППС 2. 132). Див.: **ОСАВУЛЕЦ, ОСАУЛЕЦ, ПОДАСАУЛИЙ.**

АТАМАН, а, імен., ч. Виборний або призначений ватажок козацького війська. Представник козацької адміністрації в населених пунктах в Україні XVII—XVIII ст. (крим.-тат. атаман ‘великий атаман, найстарший’). Петра Іамковенъка, атамана городского (АППС 2. 1); атаманом городовым (АППС 2. 2); атаманъ сѣпѣновскій (АППС 2. 2 зв.); Василем Котляром, атаманом наказным (АППС 2. 7 зв.); Феско Бѣбликъ, атаманъ сѣдскій (АППС 2. 17); при бытности Миколая Стефановича, атамана городского наказного (АППС 2. 24). Пане атамане, такъже и всѣ люде зацниє! (АППС 2. 63 зв.). Див.: **ОТАМАН.**

АТАМАНОВО, а, о. Прикм. до **атаман**. Тѣди я, вышреченнийъ высланный, з ѣрад[омъ] и товариствомъ зхилившия, выдѣчи таковое атаманово и ем[ѣ] подлеглихъ людей комарѣвскихъ простѣство, поневаж безправне, м[о]в[ѣ] злодеѣ, забыли, обвинивши, осѣдивши зъ Статѣтѣ Литовск[ого] артикѣлѣ третого роздѣлѣ второгонадцѣтѣ, ѡписанного о головици[з]н[ах] простого станѣ опѣваючого, взяли-смо головицизни двадцѣт копѣ ѣ тыхъ людий, которіе томѣ забойствѣ были притомными з там[ош]нымъ атаманомъ (АППС 2. 29). Див.: **АТАМАНСКИЙ.**

АТАМАНСКИЙ, ая, оє. Прикм. до **атаман**. Ми ѡного зѣмали и до вѣзѣнѣ дали, до атаманского приездѣ з Полтави (АППС 2. 48 зв.); Вислѣхавши мы скарги Ивановой, атамана Иваиковского, питали-смо его, Іѣѣка Лемѣценъка, если то такъ есть, ижѣ би ѡнѣ хатѣ атаманѣскѣю смѣлѣ спалити (АППС 2. 122 зв.). Див.: **АТАМАНОВО.**

АТЕСТАЦІЯ, і, імен., ж. Відгук, характеристика (лт. attestātia ‘свідчення, підтвердження’). Тѣди з Брѣсѣи такаѣ атѣстаціѣ подана (АППС 2. 85); потребѣючої сторонѣ ѣѣтракѣтом атѣстацією выдаѣм (АППС 2. 27); вѣдлѣ тоѣй поданой атѣстациѣ з села Івонч[инѣцѣ], мѣѣт жона Балюкова, ѣпросивши Михайла, старѣик[ѣ], Тотчасѣ, нагородити емѣ всѣ правниѣ виклади, на чо[мѣ бы] икодоваль (АППС 2. 64).

АФЕДРОН, , імен., ч. Туалет (дгр. ἀφεδρών). *дѣвка в' дворѣ том же, где Федор живет, мчала жмуток шовку и ъ афедронѣ* (АППС 2. 223 зв.); *Федорова Шкларева, старости шпиталного, жона взяла фѣнтѣ шовку за нѣчлѣгѣ и держала, не оповѣдаючи нѣкому, и ъ афедронѣ в дворѣ своем ховала оногѣ жмуток* (АППС 2. 222 зв.); *ѡ афедронѣ чверткѣ оногѣ жѣ найдено* (АППС 2. 224 зв.).

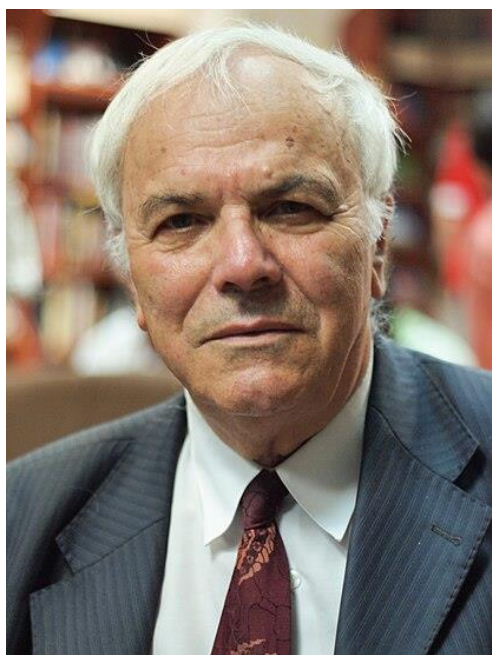
АФЕДРОНОВ, а, [о, є?]. Прикм. до **афедрон**. *И, скоро бурмистра з' слугами туда послано, найшли того жѣ шовку и четвертѣю свертку, в' соплѣ афедронов вкинѣногѣ* (АППС 2. 223 зв.)

ПОСТАТІ

Бабенчук Б.В.

кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ НІМЧУК — НЕЗГАСНИЙ СВІТОЧ УКРАЇНСЬКОЇ МОВОЗНАВЧОЇ НАУКИ

Німчук Василь Васильович (6 липня 1933 р. – 26 листопада 2017 р.) — визначний представник українського та слов'янського мовознавства, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту української мови НАН України (1998–2008), завідувач відділу історії української мови, лауреат Державної премії АН УРСР імені І.Я. Франка, Всеукраїнської премії імені І. Огієнка в галузі науки, нагороджений ювілейною медаллю П.Й. Шафарика Кошицького університету (Словаччина), почесний доктор Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника.

У липні 2023 року видатному українському мовознавцю Василеві Васильовичу Німчуку виповнилося б 90, та не судилося. В історію української лінгвістики він увійшов як дослідник староукраїнської та старослов'янської мов, діалектів та онімікону української мови, історії української літературної мови, українського глотогенезу, проблем унормування українського правопису, української мови як конфесійної, українсько-південнослов'янських паралелей тощо.

В.В. Німчук — ціла епоха в мовознавстві: дослідник пройшов шлях наукових пошуків від виокремлення мовних явищ у синхронії та діахронії до ґрунтовного та енциклопедичного тлумачення цих явищ у загальнослов'янському

контексті. Із Василем Васильовичем пов'язана міжлінгвальна академічна школа вивчення мови не лише в мовній царині, але й у річищі української культури та історії загалом. Школа професора Німчука — це десятки засадничих монографій, які є етапними зрізами осягнення україністики від першої писемної пам'ятки, де виявлено українські мовні риси, до сьогодення. Це сотні наукових еталонних статей для подальшого поглибленого вивчення та осмислення мовних явищ від поодинокого факту до аналітичних системних узагальнень. До думки Василя Васильовича дослухалися на найвищих світових мовознавчих форумах. Наукова сім'я В.В. Німчука — це десятки докторантів та аспірантів, які розвивають і поглиблюють здобутки Вчителя [Мойсієнко 2013, с. 165–166].

Усе зазначене було згодом, а почалася ця історія значно раніше в одному з найгарніших куточків України — на Закарпатті. Мальовниче село Довге, що на Іршавщині, є батьківщиною багатьох талановитих людей, з-поміж яких щирий і відданий своїй справі лінгвіст Василь Васильович Німчук. Майбутній світоч українського мовознавства народився 6 липня 1933 року в сім'ї Василя й Марії Німчуків. У батьків було шестеро дітей, четверо хлопців і дві дівчини, усіх виховували в християнській вірі. Саме в сім'ї було закладено міцний духовний фундамент, який став опорою Василеві, другому синові, на все подальше життя. Із дитинства хлопчина вирізнявся з-поміж інших дітей допитливістю, старанністю, потягом до знань. Зі слів самого Василя Васильовича, від обдарованого й розумного батька він отримав здібності до вивчення іноземних мов. Розвитку мультилінгвізму сприяло й мовне середовище, у якому виріс хлопець, адже поряд уживалися русини, угорці, румуни й представники інших націй, а в церкві він щоразу чув ще і церковнослов'янську.

Після успішного закінчення школи (зі срібною медаллю) В.В. Німчук став студентом фізико-математичного факультету Ужгородського університету (1950–1955 рр.). Але, розуміючи, що любов до рідного слова переважає над прагненням осягнути вищу математику, юнак написав щирого листа проректорові університету про те, що імпульсивно під впливом друзів вступив на фізмат, проте усвідомив, що більшу користь принесе державі, закінчивши філологічний факультет. Ректорат схвалив переведення Василя Васильовича на українське відділення історико-філологічного факультету, де він згодом став головою студентського наукового товариства, а також старостою гуртка української мови. Навчався легко й невимушено, тому й не дивно, що як результат — диплом із відзнакою та рекомендація вступати до аспірантури.

Науковий шлях молодий, амбітний і залюблений у материнську мову та живе мовлення земляків В.В. Німчук розпочав із діалектології. За роки навчання в аспірантурі Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні (1955–1958 рр.) під керівництвом відомого вченого й мудрого наставника С.П. Бевзенка Василь Васильович

дослідив словотвір іменника рідного села, дещо пізніше — словотворення, морфологічний склад повнозначних і службових слів, творення форм прикметників, прислівників, дієслів. Узагальнення й систематизація лише частини значної кількості власноруч зібраного матеріалу, його теоретичне осмислення та ґрунтовний лінгвістичний аналіз дали змогу здібному юнакові в 1963 р. захистити кандидатську дисертацію «Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньо-надборжавських говорах». Цьому значному особистому досягненню передували роки «діалектологічних експедицій, аналізу й систематизації сили-силенної записів говірного мовлення та встановлення словотвірних особливостей різних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говірках, <...> роки формування наукового світогляду, наукової дбайливості та ретельності» [Мойсієнко 2013, с. 166–167]. Сама ж дисертаційна праця В.В. Німчука стала першим ґрунтовним дослідженням діалектного словотвору в українському мовознавстві [Сабадош. Спогади, с. 129], адже вона побудована на старожитній лексиці сіл верхньої течії Боржави, на численних фактах діахронічного порівняння з іншими українськими говорами та діалектними паралелями зі словацької, польської, румунської, угорської та південнослов'янських мовних спільнот. Дослідження довело, що «багатючий словесний субстрат Срібної землі, одірваної віками від рідних теренів, зберігаючи де-не-де архаїку давньослов'янських форм, достоту дає світові на показ свою генетичну злютованість із усім українськомовним материком» [Бобинець 2020, с. 474].

Окремий сегмент у науковому доробку В.В. Німчука на філологічній ниві становлять праці з ономастики, які поруч із діалектологічними розвідками були фундаментом для подальших його етимологічних досліджень. Науковець одним із перших почав залучати онімний матеріал для вивчення проблеми слов'янського глотогенезу та найдавнішого діалектного членування слов'янських мов, балто-слов'янської проблеми, проблеми тюркського впливу на слов'янські мови, а також слов'яно-фінських мовних контактів тощо. Крім того, із 1960 р. В.В. Німчук працював ученим секретарем, а з 2008 р. — головою Української ономастичної комісії, основною метою якої була координація дослідницької діяльності та унормування в галузі української ономастики. Свого часу він працював над розробленням теоретичних і практичних засад картографування українського гідронімного матеріалу для Загальнослов'янського топонімічного атласу. У 1979 р. побачив світ академічний «Словник гідронімів України», у якому В.В. Німчукові належить опис і дослідження гідронімії басейну р. Тиси [Пуряєва 2017, с. 164].

Із 1958 р. життя Василя Васильовича тісно пов'язане з Інститутом мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР. Тут він проходить шлях від молодшого наукового співробітника до члена-кореспондента АН УРСР (1990). Саме тут захищено кандидатську дисертацію, про яку йшлося вище, тут В.В. Німчук стає доктором філологічних наук (1981), блискуче захистивши кваліфікаційну роботу на основі

монографії «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках із російською та білоруською» (1980). Дисертація стала успішною спробою поетапно, починаючи від княжих часів Київської Русі, представити історію вітчизняної науки про укладання словників, адже в ній з'ясовано лексикографічні й літературні джерела пам'яток, вивчено реєстр і перекладну (тлумачну) частину, досліджено роль і місце глос XV–XVI ст. як базової основи для становлення українського словникарства [Бобинець 2020, с. 475].

Під час роботи в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР група філологів-істориків відділу української мови розпочала систематичну роботу над оприлюдненням давньоукраїнських писемних пам'яток для розвитку українських історико-мовних студій. Тоді ж за ініціативи професора Німчука започатковано серію «Пам'ятки української мови», у якій видано двадцять п'ять томів, з-поміж яких одноосібні праці Василя Васильовича «Лексикон славенороський» Памва Беринди (1627), «Лексис» Лаврентія Зизанія (1596), «Синоніма словенороська» (XVII ст.), «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (1838–1843), «Лексикон славено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (XVII ст.), «Буквар» Івана Федорова (1574), «Граматики» М. Смотрицького (1619), «Граматики» Л. Зизанія (1596), «Київські глаголичні листки» (X ст.). У співавторстві видані «Книга Київського підкоморського суду» (1584–1644), «Ділова мова Волині й Наддніпрянщини XVII ст.», «Актова книга Житомирського гродського уряду» (1605), «Євсевієве євангеліє 1283», «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького (1587). Як відповідальний редактор В.В. Німчук долучився до видання таких пам'яток та творів, як «Вірші. Приповісті посполиті» К. Зіновіїва (кін. XVII ст.), «Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.», «Лікарські та господарські поради XVIII ст.», «Ключ розуміння» І. Галятовського (1659), «Волинські грамоти XVI ст.», «Гисторія... Г. Граб'янки. Лѣтопись краткій» (1739), «Пересопницьке Євангеліє 1556–1561», «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року», «Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.», «Добрилове Євангеліє 1164 року». Як слушно зауважив учень, товариш та колега Василя Васильовича В.М. Мойсієнко, «учений великою мірою дав можливість українцям подивитися на власну мовну історію, на свою мовну першоприсутність у слов'янському світі» [Мойсієнко 2013, с. 168], а видання «Лексикону» Памва Беринди 1627 р., «Лексиса» Л. Зизанія 1586 р. та анонімної «Синоніми словенороської» ще й поклали початок новому напрямку в українській лінгвістиці — публікаційному лінгвістичному джерелознавству [Пуряєва 2017, с. 162]. «Підготовка таких видань, — писав П.І. Білоусенко, — це кропітка й виснажлива праця в рукописних відділах та відділах рідкісних книг багатьох бібліотек України і закордону, що полягає в зіставленні текстів багатьох стародруків і манускриптів, з'ясуванні причин різночитань, дат

написання пам'яток, звукового значення літер тощо, тобто труд, який вимагає терпіння й наполегливості, дуже високої кваліфікації дослідника. В.В. Німчук вправся з цими завданнями настільки успішно, що його праця з видання пам'яток української мови слугувала зразком для наступників» [Білоусенко 2003, с. 7–8].

З-поміж оприлюднених В.В. Німчуком рукописів факсимільне видання пам'ятки старослов'янської мови X – поч. XI ст. «Київських глаголичних листків» (1983) та дослідження, яке його доповнювало, викликали справжній фурор серед наукової спільноти. Мовознавець застосував спектральний аналіз текстів, щоб розвіяти сумніви окремих європейських авторитетних учених щодо її автентичності. Наукова громадськість належно оцінила це дослідження як видатний внесок у славістику. Згодом, у вересні 1995 р., університет ім. Павла Йозефа Шафарика в Кошицях (Словаччина) нагородив українського професора В.В. Німчука ювілейною медаллю з нагоди 200-річчя від дня народження видатного славіста.

Серед наукової спільноти панує думка, що Василь Васильович Німчук — найкращий знавець українських і старослов'янських (церковнослов'янських) пам'яток. Його блискучі знання всіх рівнів давньоруськоукраїнської мови XI–XIII ст., середньоукраїнської XIV–XVII та нової української мови в усьому її багатстві й розмаїтті в поєднанні з прекрасною обізнаністю зі старослов'янськими текстами давали змогу мовознавцеві кожне досліджуване ним явище «розглядати не ізольовано, а на тлі певної мовної системи (підсистеми), і в результаті цього робити науково виважені, правильні висновки» [Білоусенко 2003, с. 10].

Після опрацювання та узагальнення значного власного науково-видавничого досвіду та досвіду колег В.В. Німчук уклав «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції (проект)» (1995 р.), що й сьогодні залишається чи не єдиною загальноприйнятою в Україні інструкцією для видання давніх текстів та водночас спробою створення теорії едиційної археографії як самостійної наукової галузі для координації системи методів і прийомів, чітко підпорядкованих відповідним науковим і культурним завданням публікації [Пуряєва 2017, с. 162].

Ще однією важливою віхою в житті Василя Васильовича була академічна серія «Історія української мови» (1978–1983), яка складається із «Фонетики», «Морфології», «Синтаксису», «Лексики і фразеології» (останні три томи містять розділи, із яких близько 25 авторських аркушів написав Василь Васильович). Зазначену серію праць відзначено Державною премією ім. І. Франка АН УРСР. Сьогодні «Історія української мови» залишається одним із найґрунтовніших висвітлень складного процесу розвитку української мови на всіх її структурних рівнях. Згодом учений продовжив і доповнив серію працею «Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.» (2015), куди вніс безцінний ілюстративний масив із близько шістдесяти пам'яток — джерел давньоруської та церковнослов'янської

мов [Бобинець 2020, с. 475]. «Створення хрестоматії було дуже тривалим, надзвичайно складним і навіть болісним процесом, — зазначила Н.В. Пуряєва: на заваді до видруку стояло «насамперед категорично українське потрактування багатьох пам'яток традиційно визнаваних “спільними”» [Пуряєва, Спогади, с. 119].

У 1991 році, після проголошення незалежності України, учений перейшов на роботу до новоствореного Інституту української мови НАН України, де з 1998 до 2008 року обіймав посаду директора. Зі спогадів К.Г. Городенської про професора Німчука дізнаємося, що «це був дуже складний час. Група провідних мовознавців <...> розгорнула боротьбу за утвердження українських пріоритетів у науково-пошуковій роботі Інституту української мови та усунення впливу з боку радянського мовознавства» [Городенська, Спогади, с. 51]. Апогеєм змагань став переддень виборів очільника академічної установи, який припав на весну 1998 року. Василь Васильович погодився взяти участь у новому турі виборів, усвідомлюючи, якою дорогою ціною обернеться йому вірність своєму покликанню — служінню науці та національним інтересам. Погодився і переміг: із 1998 року до 2008 року В.В. Німчук — директор Інституту української мови НАН України. У цей період він ініціював заснування академічного науково-теоретичного журналу з українського мовознавства «Українська мова» (із 2001 р.), головним редактором якого пропрацював упродовж 2001–2017 рр. Завдяки старанням Василя Васильовича, було створено Наукову раду «Українська мова», яка координує лінгвоукраїністичні студії в Україні. Зусиллями В.В. Німчука було налагоджено наукову співпрацю Інституту з багатьма провідними україністичними кафедрами й науковими центрами в Україні та поза її межами. У 2017 р. вчений зреалізував ще одну давню ідею — заснував Товариство шанувальників та захисників говорів української мови [Пуряєва 2017, с. 164].

В.В. Німчук, усвідомлюючи потребу змін, зумів відновити працю над реформуванням українського правопису. У 1999 р. був представлений «Проект найновішої редакції Українського правопису». У ньому автор прагнув подати такі правописні норми, які відповідали б архетипним основам живого мовлення народу, його духові й тенденціям, що панують у сучасній мові. Для вдосконалення свого варіанта правопису Василь Васильович ініціював його обговорення на фахових університетських кафедрах, у редколегіях різних видань, на міжнародному конгресі україністів. Завдяки клопотанням В.В. Німчука зі змістом проєкту ознайомилися працівники державних органів влади. Його прихильно сприйняла українська наукова спільнота в Україні та поза її межами. Професор Німчук докладно обґрунтував доцільність правописної реформи української мови в монографії «Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст.» (2002), де продемонстрував історичні закономірності перебігу цього процесу. Продовженням теми стала хрестоматія «Історія українського правопису: XVI–XX ст.»

(2004), яку спільно підготували В.В. Німчук та Н.В. Пуряєва. Багато часу, сил і знань доклав Василь Васильович, щоб звільнити омріяний правопис «від накинених на нього колонізаторських пут, які стримують розвиток питомих рис української мови» [Сабадош, Спогади, с. 132]. У 2019 р. було затверджено новий варіант українського правопису, робота над його унормуванням триває і сьогодні, але вже без правописного Корифея...

Василь Васильович Німчук, як зауважив П.Ю. Гриценко, упродовж свідомого життя зберіг любов до рідної мови, рідного діалектного довкілля, не розтратив глибоке переконання в доцільності віддаватися сповна пізнанню глибин мови, законів її буття, дбати про її розвиток. Мова стала для нього сенсом життя, заповонила його мисленні простори [Гриценко, Спогади, с. 53–54]. Учений мав рідкісну працездатність та надзвичайну внутрішню вмотивованість, адже все життя віддано служив тому, що любив понад усе, — рідній мові [Пуряєва 2017, с. 165].

Науковий доробок В.В. Німчука налічує близько 500 публікацій, присвячених історії української мови, українському плото- та діалектогенезу, стилістиці, ономастиці, діалектології, етимології, унормуванню української мови тощо. Невичерпна любов Василя Васильовича до рідного закарпатського слова та його прагнення завершити найважливішу, за словами самого лінгвіста, справу життя — укладання словника говірки села Довге, — на жаль, залишилася нереалізованою, її вже продовжать земляки науковця на багатому фактичному матеріалі, зібраному вченим.

На пошану пам'яті про Василя Васильовича Німчука видано книгу «Професор Василь Німчук у спогадах сучасників», де вміщено 53 щирі історії-спогади від родичів, друзів, колег, учнів. Завдяки такому формату видання маємо змогу змодельовати непростий шлях становлення українського інтелігента та інтелектуала європейського масштабу. Про вченого написали сотні публікацій у журналах та дописів у соціальних мережах. Книжкові зібрання й особисті речі В.В. Німчука стали основою для створення бібліотеки-музею в Ужгородському національному університеті. У рідному с. Довгому на честь шанованого земляка встановили барельєф, назвали школу та вулицю. Віддані учні та щирі друзі зняли про свого вчителя фільм «Вимір справжності». Наукові послідовники мовознавця проводять конференції, круглі столи, семінари. Колеги започаткували періодичне видання «Українська лінгвістична медієвістика».

До 90-річчя від дня народження світоча українського мовознавства наукова спільнота організувала міжнародні заходи: XX Всеукраїнська (з міжнародною участю) ономастична конференція, присвячена 90-річчю від дня народження члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука (Київ, Житомир); «Історія української мови: від тексту до словника. До 90-річчя з дня народження члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука» (Київ)

та «Подвижник української науки зі Срібної землі» (Ужгород), де зібралися разом українські та закордонні науковці, до творчого зростання яких тим чи тим чином був дотичний Василь Васильович. Високий рівень зацікавленості зазначеними конференціями, активність учасників та рівень наукових доповідей і дискусій свідчать про незаперечний авторитет Василя Васильовича Німчука в сучасній мовознавчій царині. Почуті теплі спогади, щирі слова про визначного вченого, неймовірну людину та справжнього патріота України гріють і грітимуть серця тим, хто знав, поважав і любив професора.

Василь Васильович Німчук — світла і мудра людина, котра до останньої миті горіла улюбленою працею, довгі роки була для українства взірцем ученого і громадянина. Після кількох років відсутності поруч із нами Василя Васильовича продовжуємо усвідомлювати, якого титана, генія втратила українська лінгвістична спільнота, скільки всього він зробив і скільки ще залишилося в планах... Світла пам'ять та щира вдячність Вам, Учителю!..

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П.І. Німчук Василь Васильович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл – О. С. 419.
2. Білоусенко П. В.В. Німчук — учений, наставник, організатор науки // Волинь—Житомирщина. 2003. № 10. С. 5–15.
3. Бобинець С. Живий у добродіяннях своїх: Рецензія // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. 2020. № 2 (44). С. 474–480.
4. Мойсієнко В.М. В.В. Німчук в лінгвоукраїністиці (До 80-річчя з дня народження Василя Васильовича Німчука) // Українська мова. 2013. № 3. С. 165–173.
5. Професор Василь Німчук у спогадах сучасників. Ужгород: Карпати, 2018. 208 с., іл.
6. Пуряєва Н. Професор Василь Васильович Німчук: у напрямку *ad fontes* // Василь Васильович Німчук: Бібліографія до 75-річчя / упор.: Ю. Осінчук, Н. Пуряєва. Київ, 2008. С. 3–44.
7. Пуряєва Н.В. Пам'яті члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука (06.07.1933–26.11.2017) // Українська мова. 2017. № 4. С. 161–165.

REFERENCES

1. Bilousenko, P.I. (2010). Nimchuk Vasyl Vasyliovych. *Smolij, V.A., etc. (Eds.). Encyclopaedia of the history of Ukraine: in 10 volumes*. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 7: Ml – O. P. 419 (in Ukrainian).
2. Bilousenko, P. (2003). V.V. Nimchuk is a scientist, mentor, organizer of science. *Volyn-Zhytomyrshchyna*, 10, 5–15 (in Ukrainian).
3. Bobynets, S. (2020). Alive in his good deeds: Review. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia*, 2 (44), 474–480 (in Ukrainian).
4. Moisiienko, V.M. (2013). V.V. Nimchuk in linguo-Ukrainian studies (To the 80th anniversary of the birth of Vasyl Vasyliovych Nimchuk). *Ukrainska mova*, 3, 165–173 (in Ukrainian).
5. *Professor Vasyl Nimchuk in the memories of contemporaries*. (2018). Uzhhorod: Karpaty (in Ukrainian).

-
6. Puriaieva, N. (2008). Professor Vasyl Vasylovich Nimchuk: in the direction of ad fonts. *Osinchuk, Yu., Puriaieva, N. (Eds.). (2008). Vasyl Vasylovich Nimchuk: Bibliography for the 75th anniversary.* Kyiv. P. 3–44 (in Ukrainian).
 7. Puriaieva, N.V. (2017). In memory of Vasyl Vasyliovych Nimchuk, a correspondent member of the National Academy of Sciences of Ukraine (06.07.1933–26.11.2017). *Ukrainska mova*, 4, 161–165 (in Ukrainian).

ХРОНІКА

УХВАЛА

**Міжнародної наукової конференції
«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ВІД ТЕКСТУ ДО СЛОВНИКА
(ДО 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН
УКРАЇНИ ВАСИЛЯ ВАСИЛЬОВИЧА НІМЧУКА)»
(7–8 вересня 2023 року)**

7–8 вересня 2023 року в Інституті української мови НАН України (м. Київ) відбулася Міжнародна наукова конференція **«Історія української мови: від тексту до словника (до 90-річчя з дня народження члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука)»**.

У конференції взяли участь науковці з провідних наукових установ та закладів вищої освіти України (Дрогобича, Житомира, Івано-Франківська, Києва, Кривого Рогу, Луцька, Львова, Тернополя, Ужгорода, Харкова, Хмельницького, Чернівців) і науково-освітніх установ Польщі, Німеччини та Японії.

На конференції виголошено 51 доповідь, у яких розкрито роль наукових праць В.В. Німчука у формуванні сучасної лінгвоукраїністики. порушено питання співвідношення етнічної мови та етнічної свідомості; актуалізовано проблему східнослов'янського глотогенезу, атрибутування писемних пам'яток XI–XIII ст. як українських; порушено проблему мови Української Церкви та міжконфесійної взаємодії у виробленні сучасного церковно-релігійного стилю української мови; наголошено на нових методах дослідження церковнослов'янської мови української (києво-галицької) редакції давнього та середнього періодів; актуалізовано вивчення всіх структурних рівнів української мови в синхронії та діахронії; наголошено на важливості розвитку лінгвістичного едиційного джерелознавства і дослідженні мови окремих пам'яток як репрезентантів «мовного обличчя» певної історичної доби.

Учасники конференції відзначили своєчасність і актуальність порушених у доповідях проблем, а також високий організаційний рівень засідань.

Конференція продемонструвала, що надзвичайно важливими та актуальними є наукові заходи, які уможливають обмін дослідницькими результатами

і методами різних лінгвістичних галузей, зокрема історії мови, діалектології, ономастики, етимології.

За підсумками обговорення ухвалено:

1. Опублікувати матеріали конференції в колективній монографії.
2. Розмістити на сайті Інституту української мови НАН України анотації доповідей конференції англійською мовою.
3. Продовжити традицію проведення конференції «Українська мова і сфера сакрального» як платформи для апробування та координації наукових студій мови Церкви.
4. Активізувати дослідження мови створених на українській етномовній території в XI–XIII ст. писемних пам'яток із метою подолання стереотипних уявлень західних учених щодо існування спільної східнослов'янської мови, т. зв. давньоруської.
5. Уважати за необхідне створення історичного словника української мови XI–XIII ст.
6. Продовжити розпочату в Інституті української мови НАН України роботу над укладанням словника української мови другої половини XVII – XVIII ст.
7. Наголошено на необхідності вивчення такого важливого культурного надбання українства, як церковнослов'янська мова української (київсько-галицької) редакції.
8. Продовжити роботу систематичного наукового семінару «Українська лінгвістична медієвістика» для опрацювання проблем історичної лексикології та лексикографії староукраїнської мови.
9. Для висвітлення питань історії української мови й поширення їх результатів серед широкого кола науковців та громадськості використовувати видання «Українська лінгвістична медієвістика», започатковане Інститутом української мови НАН України.
10. Оприлюднити відеозапис конференції на ютуб-каналі Інституту української мови НАН України.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наукове видання

УКРАЇНСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА МЕДІЄВІСТИКА
Випуск 1

Головний редактор *П.Ю. Гриценко*

Випусковий редактор *Р.О. Коца*

Комп'ютерна верстка *Р.О. Коца*

Інститут української мови НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
електронна скринька: ukrmov@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серії ДК 7956 від 11.10.2023